

A MÁRKUS DEZSŐ
ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT
FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen

Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära

Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice in World War II

A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően

Büntetőjogi gyakorlat a Miskolci Királyi Törvényszéken 1944-ben

Magyar kultúrpolitika. Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945)

The Implementation of the Hungarian „*numerus clausus*” Act at the University of Pécs

Az első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a zsidótörvények korában (1938–1945)

Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen

Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen

Impact of the European Private Law Codification outside Europe

Amikor a naplók valóban megszólalnak

A jogfosztás elmélete és gyakorlata
a Horthy-korszak második felében és
az NS-rendszerben

Tudományos ülés
Pécs, 2019. szeptember 2-6.

2019 / 2

TARTALOM

TANULMÁNYOK I. („A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben” c. tudományos ülés előadásai. Pécs, 2019. szeptember 2-6.)

ABRAM, Helen Ahlke: Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich” und internationale Dimensionen

ALBRECHT, Timo Marcel: Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära

ANTAL Tamás: Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice in World War II

HERGER Csabáné: A Pécsi Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően

LEHOTAY Veronika: Büntetőjogi gyakorlat a Miskolci Királyi Törvényszéken 1944-ben

NIKLAJ Patrícia Dominika: Magyar kultúrpolitika. Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945)

PAKSY Zoltán: The Implementation of the Hungarian „numerus clausus” Act at the University of Pécs

SCHWEITZER Gábor – VÖRÖS István Károly: Az első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a zsidótörvények korában (1938–1945)

VITÁRI Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen

TANULMÁNYOK II.

HAMZA Gábor: Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen

HASSAN, Amna: Impact of the European Private Law Codification outside Europe I: Common Law in the Old Colonial Empire (Pakistan)

AD HOC

DÉKÁNY Botond: Amikor a naplók valóban megszólalnak. Gondolatok Kunt Gergely Kipontozva című művéről és Bicskey Erzsébet naplójáról

A címlapon: Márkus Dezső (1862–1912) bíró, jogtudós

Δίκη (díké) = szokás, jog, igazságosság, szóbeli közvád, perbeszéd, ítélet, büntetés

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHAJONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ÁDÁM Antal (Pécs) – ANTAL Tamás (Szeged) – BÉLI Gábor (Pécs) – DZIADZIO, Andrzej (Krakkó) –
KAJTÁR István (Pécs) – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina (Pécs) – LEHOTAY Veronika (Miskolc) –
SZABÓ Béla (Debrecen) – STEPPAN, Markus (Graz) – STIPTA István (Budapest) – TAUCHEN, Jaromír (Brünn)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NIKLAJ Patrícia Dominika – KRAUSZ Bernadett

7622 Pécs 48-as tér 1.

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Felelős kiadó: FÁBIÁN Adrián dékán

ISSN 2631-1232 DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.

ABRAM, Helen Ahlke

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.01

Doktorandin, wissenschaftliche Mitarbeiterin
Georg-August-Universität Göttingen

Ehegesundheits – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen¹

Marriage Health Legislation during the „Third Reich“ and International Aspects

The following article traces the development of the marital law legislation in the „Third Reich“, that governed the fostering of „fit“ families with large numbers of children through economic measures and established marriage restrictions for the „inferior“ population. By implementing these regulations, the legislation aimed to enable early „fit“ marriages and large families and also prevent the reproduction of the „inferior“ in order to strengthen the racial corpus. After portraying the essential legal framework in early 20th century Germany, the article finally summarises the international dimensions of this subject matter and focuses on the legislation in Hungary. Considering this, the article shows, that the idea of eugenics respectively racial hygiene was impacting the population policy and therewith the legislation globally. In comparison, the German legislation of this scope has nonetheless been the most comprising and radical one during the period of 1920–1945.

Keywords: *eugenics, race hygiene, „Third Reich“, marriage health law, population policy, marriage fitness certificate, marriage restrictions, fostering of „superior“ marriages, reproduction of the „fit“, international aspects*

1. Einführung

Der nachfolgende Beitrag skizziert die Entwicklungen der Gesetzgebung zur Ehegesundheits im „Dritten Reich“ sowie ihre internationalen Dimensionen, insbesondere die Institutionalisierung der Ehegesundheits in Ungarn. Hierzu wird zunächst ein kurzer Rückblick auf die Formierung und Konzeption eugenischer Ideen gegeben, bevor einzelne Gesetze dargestellt und das zwischenstaatliche Ausmaß der Thematik aufgezeigt werden.

Bei der Ehegesundheits handelte es sich um eine bevölkerungspolitische Strategie im „Dritten Reich“, welche die Verbesserung der „rassischen Qualitäten“ der „Volksgemeinschaft“ zum Ziel hatte. Sie stellte sich als Instrument einer Ausprägung der Bevölkerungswissenschaft, der Eugenik

¹ Der Aufsatz ist die redigierte Version des gleichnamigen Vortrags, gehalten im Rahmen der wissenschaftlichen Tagung „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*“ (Pécs, 2.–6. September 2019). Helen Ahlke Abram ist Doktorandin und wissenschaftliche Mitarbeiterin am Lehrstuhl von Prof. Dr. Eva Schumann für Deutsche Rechtsgeschichte und Bürgerliches Recht an der Georg-August-Universität Göttingen, Deutschland. Im Rahmen ihrer Lehrstuhlätigkeit arbeitet die Verfasserin in der Forschungs Kooperation zur „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*“ mit. Auch in ihrem Dissertationsvorhaben beschäftigt sie sich mit dem Thema der Ehegesundheits in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.

bzw. Rassenhygiene, dar.² Ausgangspunkt der Bevölkerungswissenschaft waren Degenerationsängste, welche u. a. auf den seit Ende des 19. Jahrhunderts in Deutschland vorherrschenden Geburtenrückgang zurückzuführen waren.³ Ursprünglich war die Diskussion über Bevölkerungsprobleme wie dem Geburtenrückgang der Wirtschaftswissenschaft zuzuordnen, welche als Nationalökonomie Bevölkerungsphänomene auf ökonomische Erklärungsansätze zurückführte. Seit dem 19. Jahrhundert nutzte die Bevölkerungswissenschaft u. a. biologistische Ansätze, um den „Wert der Menschen“ zu bestimmen und Menschen anhand ihres Erbguts und ihrer Anlagen einzuordnen.⁴

Nach Ende des Ersten Weltkriegs radikalisierten sich die Degenerationsängste und die damit verknüpften Lösungsansätze unter dem Eindruck der „kontraselektive[n] Wirkung“ des Krieges.⁵ Trotz dieser Ängste verfolgte man in der Weimarer Republik keine aktive Politik der Geburtenförderung, diskutiert wurden jedoch Maßnahmen zur „qualitativen“ Förderung der Nachkommenschaft.⁶ Als Motor dieser Debatten diente die Eugenik. Ausgehend von der Evolutionstheorie Charles Darwins (1809–1882) und der Mendelschen Vererbungslehre wurde gefordert, mit staatlichen Maßnahmen, bspw. einer Fortpflanzungskontrolle durch den Staat, die Weitergabe erblicher Krankheiten an kommende Generationen zu unterbinden, da der natürliche Selektionsdruck durch die modernen zivilisatorischen Bedingungen aussetze.⁷ Innerhalb der eugenischen Initiative wurde argumentiert, dass die soziale Fürsorge nutzlos und unwirtschaftlich, sogar schädlich sei, weil die natürliche, genuine Ungleichheit von Personen, die weder durch die Evolution noch durch die Sozialpädagogik ihren Ausdruck finde, ignoriert werde. Die uneingeschränkte Fortpflanzung von Individuen führe dazu, dass die „Mindernwertigkeit“ der „ungeeigneten“ Individuen, sog. „Erbkranker“, über Generationen aufrechterhalten werde. Diese Individuen hätten die Pflicht, ihr Recht auf Fortpflanzung der Aufrechterhaltung des „Volkes“ und der „Rasse“ unterzuordnen.⁸

Das Anliegen der Eugenik war damit die Beeinflussung der „Erbqualitäten“ der Bevölkerung durch die rechtliche und medizinische Steuerung der Evolution. Individuen sollten ihr Selbstbestimmungsrecht auf Fortpflanzung dem Interesse der Gemeinschaft unterordnen, um der drohenden Degeneration des Volkes entgegenzuwirken.

Ihren Ursprung findet die Eugenik in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Der Begriff „Eugenik“ geht auf Francis Galton⁹ (1822–1911) zurück. Dieser etablierte die Bezeichnung im Jahr 1883 in seinem Buch *Inquiries into Human Faculty and Its Development*.¹⁰ Galton war der Überzeugung, dass das menschliche Erbgut durch selektive Fortpflanzung positiv beeinflusst werden könne. Hierzu sollte die Fortpflanzung der besonders Begabten gefördert werden (positive Maßnahmen), während die

² WECKER, Die „Normalität“ der Eugenik 29.

³ WEISS, The Race Hygiene Movement 8 ff.

⁴ MANZ, Bürgerliche Frauenbewegung und Eugenik in der Weimarer Republik 136 f.

⁵ KÜHL, Die Internationale der Rassisten 14; vgl. weiter KESPER-BIERMANN, „Deutschland, Europa und die übrige Welt“ 7 (8 f.).

⁶ MANZ, a. a. O. 138.

⁷ WEINGART, Ist Sarrazin Eugeniker? 19 (20).

⁸ HONG, Welfare, Modernity, and the Weimar State 242 f.

⁹ Francis Galton gilt als Begründer der Eugenik. In seinem zweiteiligen Artikel *On Hereditary Character and Talent* im Macmillan's Magazine von 1865 untersuchte Galton erstmals die Vererbung von Charaktereigenschaften und die Möglichkeit der „Aufartung“ der menschlichen Rasse. Diese Studie bildete die Grundlage seines ersten Buches zur Vererbung, *Hereditary Genius*, von 1869. GILLHAM, A Life of Sir Francis Galton 13 ff., 155 ff.; CHALLIS, The Archaeology of Race 46 f.

¹⁰ GALTON, *Inquiries into Human Faculty and Its Development* 24; CHALLIS, a. a. O. XII; GILHAM, a. a. O. 7.

Fortpflanzung „Untauglicher“ möglichst zu verhindern war (negative Maßnahmen).¹¹ In Deutschland führte Alfred Ploetz¹² (1860–1940) den Begriff der „Rassenhygiene“ 1895 ein.¹³ Anschließend waren sowohl die Bezeichnung „Eugenik“ als auch „Rassenhygiene“ in Deutschland gebräuchlich,¹⁴ heute werden die Begriffe teilweise synonym verwendet.¹⁵

Die negativen eugenischen Maßnahmen im „Dritten Reich“ lassen sich in drei Bereiche unterteilen: Von den Eheverboten des *Gesetzes zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz)* vom 18. Oktober 1935¹⁶, welches die „Fortpflanzungsauslese“¹⁷ zum Ziel hatte, lassen sich zum einen die Zwangssterilisationen nach dem *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*¹⁸ (GzVeN) vom 14. Juli 1933 als „Fruchtbarkeitsauslese“¹⁹ und zum anderen die „Euthanasieaktionen“, welche auf keiner gesetzlichen Grundlage beruhten,²⁰ abgrenzen.

§ 1 Abs. 1 GzVeN bestimmte, dass ein „Erbkranker“ unfruchtbar gemacht werden könne, „wenn nach den Erfahrungen der ärztlichen Wissenschaft mit großer Wahrscheinlichkeit zu erwarten ist, daß seine Nachkommen an schweren körperlichen oder geistigen Erbschäden leiden werden“. Das Gesetz nahm eine Katalogisierung von Erbkrankheiten vor, welche den Ausgangspunkt der Erb- und Rassenpflege im „Dritten Reich“ bildeten und auf welche auch das *Ehegesundheitsgesetz* zurückgriff.²¹ Relevant waren Geisteskrankheiten, wie „angeborener Schwachsinn“ oder Schizophrenie sowie erbliche Behinderungen, bspw. Taub- oder Blindheit und schwere körperliche Missbildungen.

Die „Euthanasie“ bzw. „Vernichtung lebensunwerten Lebens“ steht für den massenhaften Krankenmord an Patienten Anfang der 1940er Jahre in der Anstaltspsychiatrie, welche integraler Bestandteil der NS-Psychiatriekonzeption wurde.²² Laut Hans Walter Schmuhl stellte die „Euthanasie“ die extremste Form negativer Eugenik dar.²³ Schmuhl stellt damit eine unmittelbare Verbindungslinie zwischen Zwangssterilisationen und „Euthanasie“ her, welche in der Forschung z. T. angezweifelt wird. Einerseits fanden die Krankenmorde in der rassenhygienischen Bewegung wohl kaum Zuspruch, andererseits überschritten sich die Opfergruppen der Zwangssterilisationen und die der „Euthanasieaktionen“ kaum.²⁴ Eine Voraussetzung der „Euthanasie“ war aber jedenfalls der rassenideologische Umschwung der Wertvorstellungen und die damit verbundene Radikalisierung im NS-Regime.²⁵

¹¹ KÜHL, a. a. O. 19.

¹² Alfred Ploetz begann 1885 mit der ersten theoretischen Ausarbeitung einer Rassenpflege. 1895 veröffentlichte er sein Werk *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*, in welchem er erstmals den Begriff der „Rassenhygiene“ verwendete. 1904 gründete er die Zeitschrift *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* und 1905 die *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*. Ploetz war Mitglied des Sachverständigenbeirats für Bevölkerungs- und Rassenpolitik im Reichsinnenministerium. Gemeinsam mit Wilhelm Schallmayer gilt Ploetz als Begründer der deutschen Eugenik. WEISS, a. a. O. 14 ff.; KLEE, Das Personenlexikon zum Dritten Reich 466; WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene 78.

¹³ DOETZ, Alltag und Praxis der Zwangssterilisation 18.

¹⁴ DOETZ, a. a. O. 18; WEINGART – KROLL – BAYERTZ, a. a. O. 246 ff.

¹⁵ So u. a. KRAMER, Ein ehrenhafter Verzicht auf Nachkommenschaft 32; BOCK, Zwangssterilisation im Nationalsozialismus 62.

¹⁶ RGBl. I 1935, 1246.

¹⁷ BOCK, a. a. O. 33; auf den Nachweis wird nachfolgend verzichtet.

¹⁸ Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933, RGBl. I 1933, 529.

¹⁹ BOCK, a. a. O. 33.

²⁰ SCHMUHL, Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie 190.

²¹ Ausführlich zu den Zwangssterilisationen: BOCK, a. a. O.

²² SIEMEN, Reform und Radikalisierung 191 (200).

²³ SCHMUHL, a. a. O. 40; SCHMUHL, Sterilisation, „Euthanasie“, „Endlösung“ 295 (296).

²⁴ Hierzu VOSSEN, Gesundheitsämter im Nationalsozialismus 372 ff; WALTER, Anstaltsleben als Schicksal 217 (230).

²⁵ WALTER, a. a. O. 233.

2. Ehegesundheit in der Gesetzgebung des „Dritten Reichs“

2.1. Vorgeschichte

Bis zum Ende der Weimarer Republik blieb es bei einer Novellierung des *Gesetzes über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschließung* vom 11. Juni 1920.²⁶ Dieses sah in § 45 Abs. 5 die Aushändigung eines Merkblattes durch den Standesbeamten an die Verlobten vor, um „in wohlmeinender Absicht“ zu verhüten, „daß Heiraten stattfinden, die aller Voraussicht nach unglückliche Ehepaare und Kinder schaffen und dem Staate einen minderwertigen, ja unbrauchbaren Nachwuchs bringen würden“. Als „besonders unheilvoll“ für Eltern wie Kinder galten „die Tuberkulose (Schwindsucht) sowie die Geschlechts- und Geisteskrankheiten; nicht minder verderblich wirken Trunksucht und Morphin- oder Kokainmißbrauch“.²⁷ Das Merkblatt wies auf die Wichtigkeit einer ärztlichen Beratung und Untersuchung der Ehegatten vor der Eheschließung hin, wobei diese einen rein freiwilligen Charakter hatten. Für einen Grund zur Besorgnis vor negativen Konsequenzen durch das Untersuchungsergebnis bestand kein Anlass, „denn der Arzt [musste] Verschwiegenheit wahren, [setzte] sich sogar strafrechtlicher Verfolgung aus, wenn er diese Pflicht verletzt[e]“.²⁸ Gemäß § 6 des *Gesetzes zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten* vom 18. Februar 1927²⁹ konnte zudem derjenige, der wusste oder den Umständen nach annehmen musste, dass er an einer mit Ansteckungsgefahr verbundenen Geschlechtskrankheit litt und dennoch eine Ehe einging, ohne den anderen Teil vor Eingehung der Ehe über die Krankheit zu informieren, mit Gefängnis von bis zu drei Jahren bestraft werden. Allerdings wurde die Strafverfolgung nur auf Antrag eingeleitet und die Rücknahme des Antrags war zulässig. Bis zum Ende der Weimarer Republik wurden damit zwar ehegesundheitliche Regelungen erlassen, die Verlobten hatten bei der bloßen Feststellung einer Eheuntauglichkeit allerdings noch keine persönlichen Konsequenzen zu befürchten. Eugenisch motivierte Eheverbote wurden nicht etabliert.

2.2. Ehegesundheit im NS

Das nationalsozialistische Konzept der Ehegesundheit manifestierte sich nicht in einem Gesetz, sondern stellte sich als laufender Prozess in der NS-Gesetzgebung zwischen 1933 bis 1941 dar. Ziel dieser Bevölkerungspolitik³⁰, welche ihren Ausgangspunkt in der Familie fand, war ein von „kranken Erbanlagen“ befreites, „erbgesundes“ und „rassisch wertvolles“ Volk.³¹ Die ehegesundheitliche NS-Gesetzgebung teilte sich in Gesetze, welche das Recht der Eheschließung betrafen, und in solche, die das Recht der Eheauflösung aus ehegesundheitlichen Gründen regelten. Innerhalb dieser Gesetze kann wiederum in positive wie negative eugenische Auslesemaßnahmen unterschieden werden. Insgesamt handelte es sich um ein Geflecht gesetzlicher Regelungen, welche gegenseitig

²⁶ Gesetz über den Personenstand vom 11. Juni 1920, RGBl. I 1920, 1209 f.

²⁷ Merkblatt für Eheschließende, abgedruckt in: Deutscher Reichsanzeiger und Preußischer Reichsanzeiger Nr. 191 vom 26.8.1920, <https://digi.bib.uni-mannheim.de/viewer/reichsanzeiger/film/011-8971/0582.jp2> (zuletzt abgerufen am 15. 03. 2020).

²⁸ Ebd.

²⁹ RGBl. I 1927, 61 (62).

³⁰ Vorliegend wird von Bevölkerungspolitik i. S. e. umfassenden Begriffs, mit welchem die Maßnahmen und Vorhaben des NS-Regimes auf den unterschiedlichen Teilgebieten von Gesundheits-, Familien- und Sozialpolitik am besten in ihrem Zusammenhang erfasst werden, gesprochen, RAPHAEL, GG 27, 5 und 9.

³¹ MABFELLER, ZAkDR 1935, 763.

aufeinander Bezug nahmen. Dabei betrafen die Gesetze in erster Linie Personen, die (vermeintlich) an Erbkrankheiten und/oder Geschlechtskrankheiten litten sowie die „rassische“ Abstammung einer Person und die bisherige Lebensführung. Damit zählten zum Betroffenenkreis „Erbkranke“, „Artfremde“ und „Asoziale“.³²

2.2.1. Ehegesundheit im Recht der Eheschließung

Den Beginn der nationalsozialistischen Ehegesundheitspolitik markierten die sog. Ehestandsdarlehen, welche 1933 mit dem *Gesetz über die Förderung der Eheschließungen*³³ eingeführt wurden. Hiernach konnte deutschen Reichsangehörigen, die nach dem 1. Juni 1933 die Ehe miteinander eingingen, auf Antrag ein Ehestandsdarlehen von bis zu 1.000 Reichsmark gewährt werden. Aus den rechtlichen Voraussetzungen für den Erhalt eines Ehestandsdarlehens ergab sich die erste Zielsetzung des Gesetzes: Die geschlechtsspezifische Umverteilung auf dem Arbeitsmarkt.³⁴ So musste die Ehefrau mindestens sechs Monate lang in einem inländischen Arbeitnehmerverhältnis gestanden haben und ihre Tätigkeit als Arbeitnehmerin im Zeitpunkt der Eheschließung oder bei Einbringung des Antrags auf Ehestandsdarlehen aufgegeben haben.

Eine „Nachbesserung“ nach rassischen Kriterien zu bevölkerungspolitischen Zwecken erfolgte kurze Zeit später auf Initiative des Reichsministeriums des Innern.³⁵ Mit einer Durchführungsverordnung vom 20. Juni 1933³⁶ wurden Ausschlussgründe unter rassenhygienischen Gesichtspunkten normiert, sodass künftig ausschließlich „erbgesunde“ Familien gefördert wurden.³⁷ Demnach waren Ehestandsdarlehen nicht mehr zu gewähren, wenn einer der Ehegatten an vererblichen geistigen oder körperlichen Gebrechen litt, die seine Verheiratung als „nicht im Interesse der Volksgemeinschaft“ erscheinen ließ. Eine zweite Durchführungsverordnung vom 26. Juli 1933³⁸ ergänzte die Ausschlussgründe dahingehend, dass Ehestandsdarlehen auch dann nicht zu gewähren waren, wenn einer der beiden Ehegatten zur Zeit der Antragstellung an Infektionskrankheiten oder sonstigen das Leben bedrohenden Krankheiten litt. Zudem führte diese zweite Durchführungsverordnung die amtsärztliche Untersuchung der Ehegatten auf Ehe-eignung ein: Die Tatsache, dass keiner der Ehegatten an vererblichen geistigen oder körperlichen Gebrechen oder zur Zeit der Antragstellung an Infektionskrankheiten oder sonstigen das Leben bedrohenden Krankheiten litt, war durch ein Zeugnis nachzuweisen, § 5.³⁹ Sechs Jahre später, im Januar 1939, wurden die Krite-

³² Der betroffene Personenkreis wurde in § 1 Abs. 1 lit. b) bis e) Durchführungsverordnung über die Gewährung von Ehestandsdarlehen vom 20. Juni 1933 (RGBl. I 1933, S. 377), § 1 Ehegesundheitsgesetz und § 3 Erste Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes vom 29. November 1935 (RGBl. I 1935, S. 1419) festgelegt; zur Verfolgung der „Asozialen“ im Nationalsozialismus ausführlich AYAß, „Asoziale“.

³³ Das Gesetz über die Förderung der Eheschließungen, nachfolgend auch als Eheförderungsgesetz bezeichnet, wurde im fünften Abschnitt des Gesetzes zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933 geregelt, RGBl. I 1933, 323 (326).

³⁴ CZARNOWSKI, Das kontrollierte Paar 105.

³⁵ CZARNOWSKI, a. a. O. 106.

³⁶ RGBl. I 1933, 377.

³⁷ Vgl. auch Erläuterungen des Reichsministers der Finanzen zum Gesetz über die Förderung der Eheschließungen vom 5. Juli 1933, RGesBl. 1933 Nr. 41, 781 f.

³⁸ RGBl. I 1933, 540.

³⁹ Für diese amtsärztliche Untersuchung ergingen erst 1934 einheitliche Formulare und Richtlinien; s. Erlass des Reichsministers der Finanzen, betr. Ehestandsdarlehen vom 8. Januar 1934, RGesBl. 1934 Nr. 8, 162 f.; Rundschreiben

rien zum Erhalt eines Ehestandsdarlehens weiter verschärft. Die Tatsache allein, dass kein gesetzliches Ehehindernis vorlag, war nicht mehr ausreichend für die Befürwortung eines Ehestandsdarlehens. Vielmehr war nun der „Gesamterbwert der Sippe“ ausschlaggebend. Der Antrag auf Ehestandsdarlehen konnte „nicht befürwortet werden, wenn in der nächsten Blutsverwandtschaft [...] Erbkrankheiten im Sinne des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses auch nur in einem Falle [aufgetreten waren]“, wobei neben „Erbkrankheiten“ auch „jede erbliche Abwegigkeit, die die Gesundheit des Nachwuchses zu vermindern geeignet [war], bei der Beurteilung zu berücksichtigen [war]“, bspw. die „charakterliche Eignung“ der Bewerber.⁴⁰ Damit waren „asoziale“ Familien jetzt ausdrücklich von der Ehestandsdarlehensvergabe ausgeschlossen.⁴¹

Laut den Erläuterungen zum Eheförderungsgesetz diente das Gesetz noch nicht dazu, die Eheschließung zwischen Kranken zu verhindern. Es sollte lediglich bewirken, dass Ehen, die vom Standpunkt der allgemeinen „Volksgemeinschaft“ als unerwünscht galten, weil sie keine gesunde Nachkommenschaft erwarten ließen, nicht durch das Reich gefördert wurden.⁴² In einem Rundschreiben vom 16. März 1934 führte der Reichsminister des Innern weiter aus, dass, auch wenn angesichts der ursprünglichen wirtschaftlichen Hauptaufgabe des Gesetzes die gesundheitlichen, erbbiologischen und besonders die bevölkerungspolitischen Gesichtspunkte bei der Auswahl der Darlehensempfänger nicht im Vordergrund gestanden hätten, die amtliche Gewährung von Ehestandsdarlehen zunehmend die Bedeutung einer erbbiologischen und gesundheitlichen Auslese der Bevölkerung gewonnen habe.⁴³

Ein Jahr nach Einführung der Ehestandsdarlehen kam es zu einer gesetzgeberischen Neuerung auf dem Gebiet der Ehegesundheits, welche eine freiwillige Eheberatung durch die staatlichen Gesundheitsämter einführt. Die Eheberatung sollte die Grundlage der Erb- und Rassenpflege im deutschen Volk bilden.⁴⁴ Diese zweite Etappe der Gesetzgebung markierte das *Gesetz über die Vereinheitlichung des Gesundheitswesens* vom 3. Juli 1934,⁴⁵ welches die Einrichtung von Gesundheitsämtern zum 1. April 1935 vorschrieb. Das Gesetz übertrug den Gesundheitsämtern die Durchführung der ärztlichen Aufgaben der Erb- und Rassenpflege, einschließlich der Eheberatung. In der Dienstordnung für die Gesundheitsämter⁴⁶ wurde angeordnet, dass die Gesundheitsämter die Bevölkerungsbewegung in ihrem jeweiligen Bezirk zu verfolgen und sich in den Dienst einer aufbauenden Bevölkerungspolitik zu stellen hatten, § 51. Die Dienstordnung bestimmte ferner, dass das Gesundheitsamt nach Bedarf Eheberatungsstellen einzurichten hatte, § 52 Abs. 1. Die Ärzte in den Beratungsstellen sollten die Bevölkerung in allen Fragen zur Erbgesundheits und Rassenreinheit der

des Reichsministers des Innern, betr. Richtlinien für die ärztlichen Untersucher der Ehestandsdarlehensbewerber vom 16.3.1934, RGesBl. 1934 Nr. 13, 269 f.

⁴⁰ Erlass des Reichsministers des Innern, betr. Richtlinien für die ärztlichen Untersucher der Ehestandsdarlehensbewerber vom 14. Januar 1939, RGesBl. 1939, Nr. 5, 70 f.

⁴¹ Vgl. AYAB, a. a. O. 105 ff., insb. 107 f.; zuvor wurde die Diskriminierung „Asozialer“ lediglich durch § 1 lit. c) Durchführungsverordnung über die Gewährung von Ehestandsdarlehen zum Ausdruck gebracht: „Ehestandsdarlehen werden nicht gewährt, wenn nach dem Vorleben oder dem Leumund eines oder beider Ehegatten anzunehmen ist, daß die Ehegatten ihrer Verpflichtung zur Rückzahlung des Darlehens nicht nachkommen werden“ (s.o.).

⁴² JANCKE – BLUME, Ehestandsdarlehen, Kommentar 64 f.

⁴³ Rundschreiben des Reichsministers des Innern vom 16. März 1934, RGesBl. 1934, 269 ff.

⁴⁴ Ausschnitt aus der Ansprache des Reichsministers des Innern *Wilhelm Frick* anlässlich der Eröffnung des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaften vom 26. August bis 1. September 1935 in Berlin, zit. n. MABFELLER, a. a. O. 763.

⁴⁵ RGBI. I 1934, 531.

⁴⁶ Dritte Durchführungsverordnung zur Vereinheitlichung des Gesundheitswesens (Dienstordnung für die Gesundheitsämter – Besonderer Teil), abgedruckt in der Beilage zur Nr. 14 des RMinBl. 1935, 327 (340).

Familie oder des Einzelnen beraten und Ehezeugnisse, also amtsärztliche Gutachten über die Ehe-tauglichkeit, ausstellen. „*Körperlich und seelisch Untaugliche*“ sollten von der Ehe und Zeugung abgehalten werden, um unerwünschten Nachwuchs auch über den Rahmen des GzVeN hinaus zu verhindern und eine „*Aufartung*“ des deutschen Volkes zu erreichen, § 52 Abs. 2 und 3. Die Untersuchungsergebnisse waren in einer erbbiologischen Kartei zu sammeln, § 53. Schließlich sollten die Gesundheitsämter den Willen zum Kinde in der erbgesunden Bevölkerung stärken, § 59 Abs. 1 Hs. 1 der Dienstordnung.

Bei der Eheberatung handelte es sich zunächst noch um eine freiwillige Beratung. Trotz des freiwilligen Charakters, ist im Vergleich zur Eheberatung aus der Weimarer Zeit zu bemerken, dass die Untersuchungsergebnisse bereits zentral durch die Gesundheitsämter gesammelt und die gesundheitlichen Informationen der Personen damit dem Staat – auch für spätere Maßnahmen – verfügbar gemacht wurden.⁴⁷ Laut *Arthur Gütt* (1891–1949), Mediziner, Ministerialdirektor im Reichsministerium des Innern und Mitherausgeber des Kommentars zum Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz⁴⁸, hatte die Freiwilligkeit der Untersuchung den Vorteil, „*daß man es zunächst mit Menschen zu tun haben wird, die auch bereit sind, bei der Beschaffung der für die Beratung notwendigen Unterlagen mitzuwirken. So wird den Gesundheitsämtern die Möglichkeit gegeben, sich das für eine obligatorische Beratung unentbehrliche Rüstzeug einer erbbiologischen Kartei zu schaffen und an Hand der weniger schwierigen freiwilligen Beratungsfälle auf diesem Gebiet Erfahrungen zu sammeln*“.⁴⁹

Die Normierung einer verpflichtenden Eheberatung erging 1935 mit dem bereits erwähnten *Ehegesundheitsgesetz*. Das *Ehegesundheitsgesetz*, welches im engen Zusammenhang mit dem sog. *Blutschutzgesetz*⁵⁰ stand, kann als zentrales Regelungswerk der Nationalsozialisten auf dem Gebiet der Ehegesundheit betrachtet werden.⁵¹ Mit diesem Gesetz wurde die staatliche Fortpflanzungskontrolle in Form von obligatorischen amtsärztlichen Untersuchungen und Eheverboten zur „*Aufartung*“ des deutschen Volkes endgültig etabliert.

Das *Ehegesundheitsgesetz* sah in § 1 eugenische Eheverbote vor, welche auf die körperliche und geistige Gesundheit der Verlobten abstellten. Demnach durfte eine Ehe nicht geschlossen werden, wenn einer der Verlobten an einer mit Ansteckungsgefahr verbundenen Krankheit litt, die eine erhebliche Schädigung des anderen Teils oder der Nachkommen befürchten ließ, wenn einer der Verlobten entmündigt war oder vorläufig unter Vormundschaft stand, einer der Verlobten an einer geistigen Störung litt, die die Ehe für die „*Volksgemeinschaft*“ unerwünscht erscheinen ließ, oder wenn einer der Verlobten an einer Erbkrankheit i. S. d. GzVeN erkrankt war. Diese Eheverbote sollten die Verlobten vor einer unglücklichen Ehe schützen: „*Nur aus einer gesunden Ehe können gesunde Kinder hervorgehen; nur geistig und körperlich gesunde Ehepartner können in einer Ehe das persönliche*

⁴⁷ Die weitere Verwertung der gesundheitlichen Informationen zeigt sich exemplarisch anhand des Sterilisationsverfahrens der *Else W.*, geschildert in DOETZ, a. a. O. 63 ff.

⁴⁸ GÜTT – LINDEN – MABFELLER, Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz.

⁴⁹ GÜTT – MÖBIUS, Der öffentliche Gesundheitsdienst 137.

⁵⁰ Das *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* vom 15. September 1935, kurz „*Blutschutzgesetz*“, enthielt das Verbot der Eheschließung sowie des außerehelichen Geschlechtsverkehrs zwischen „*Juden und Staatsangehörigen deutschen oder artverwandten Blutes*“, §§ 1 I, 2. Wer als Staatsangehöriger anzusehen war, bestimmte das *Reichsbürgergesetz* vom 15. September 1935, welches den „*Reichsbürger*“ definierte. Zusammen mit dem *Reichsflaggengesetz*, ebenfalls vom 15. September 1935, bildeten diese drei Gesetze die sog. Nürnberger Gesetze, mit welchen die Nationalsozialisten ihr antisemitisches Programm gesetzlich verankerten. Ausführlich zu den *Nürnberger Gesetzen* s. ESSNER, Die „*Nürnberger Gesetze*“.

⁵¹ Vgl. bspw. Aussage von *Scanzonis*, welcher das Ehegesundheitsgesetz als Grundgesetz bezeichnete, in: VON SCANZONI, Das großdeutsche Ehegesetz, Kommentar 10.

Glück und die Zufriedenheit finden, die sie selbst von einer Familiengründung erhoffen“.⁵² § 2 sah die obligatorische Ausstellung eines Ehefähigkeitszeugnisses vor, mit welchem nachzuweisen war, dass kein Ehehindernis nach § 1 vorlag. Die Ausstellung des Ehefähigkeitszeugnisses war Bestandteil der verpflichtenden Eheberatung und erfolgte im Anschluss an die Untersuchung der Verlobten, § 1 *Erste Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes*.⁵³ In Ermangelung von Kapazitäten, welcher es zur Ausstellung der Ehefähigkeitszeugnisse bedurfte,⁵⁴ wurde der Zeitpunkt des Inkrafttretens von § 2 auf unbestimmte Zeit hinausgezögert, § 8 Abs. 2 Ehegesundheitsgesetz. Bis zum Inkrafttreten waren die Ehefähigkeitszeugnisse nur beizubringen, wenn der Standesbeamte begründete Zweifel hegte, ob ein Ehehindernis i. S. d. § 1 vorlag, § 3 der Ersten Verordnung.

Der Kriegsbeginn schob die flächendeckende Ausstellung der Ehefähigkeitszeugnisse weiter hinaus, da die Arbeitskraft der Ärzte in den Gesundheitsämtern anderweitig gebraucht wurde.⁵⁵ Gleichzeitig wurden die bestehenden Regelungen ab 1939 verschärft. So wurde beispielsweise in § 1 *der Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses und des Ehegesundheitsgesetzes* bestimmt, dass Untersuchungen auf Ehefähigkeit im Allgemeinen nicht mehr stattfinden sollten.⁵⁶ Das Ehefähigkeitszeugnis durfte nur versagt werden, wenn besonders schwere Schäden für die Volksgemeinschaft oder die Reinheit des deutschen Blutes bzw. ein Verlust wertvollen Erbgutes zu befürchten waren, Art. II § 6 dieser Verordnung. Eine weitere Verschärfung stellte der „*Trennungszwang*“ und das „*Verbot des Geschlechtsverkehrs*“ dar. Diese Regelungen betrafen Personen, welche trotz des Bestehens eines Eheverbotes in eheähnlicher Gemeinschaft zusammenlebten und „*Erbshande*“ begingen.⁵⁷ Die Paare sollten mithilfe staatlicher Intervention, wie bspw. der Vermittlung eines auswärtigen Arbeitsplatzes, notfalls mit polizeilichen Mitteln getrennt werden.⁵⁸ 1941 wurde Dissidenten schließlich mit der Einweisung in Konzentrationslager auf unbestimmte Zeit gedroht.⁵⁹

1941 wurden mit einer zweiten Verordnung zum *Ehegesundheitsgesetz* Eheunbedenklichkeitsbescheinigungen eingeführt.⁶⁰ Die Eheunbedenklichkeitsbescheinigungen stellten die unmittelbare Vorstufe zu den Ehefähigkeitszeugnissen dar.⁶¹ Sie bescheinigten, dass aufgrund der vorhandenen Unterlagen im Gesundheitsamt keine Bedenken gegen die Eingehung der Ehe der Verlobten bestünden, § 1 Abs. 1. Das Ehefähigkeitszeugnis war seitdem im Verhältnis zur Eheunbedenklichkeitsbescheinigung nachrangig beizubringen, § 6 Abs. 1. Die Eheunbedenklichkeitsbescheinigung war, wie § 7 zu entnehmen ist, als Übergangslösung bis zur flächendeckenden Ausstellung der Ehefähigkeitszeugnisse gedacht, zu der es allerdings bis 1945 nicht mehr kam.

⁵² GÜTT, DÖG 1935 I, Heft 15, 561 (563).

⁵³ Erste Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes vom 29. November 1935, RGBl. I 1935, 1419 ff.

⁵⁴ Laut *Gütt* bedurfte die einwandfreie Durchführung bei Inkrafttreten des Ehegesundheitsgesetzes noch einer gewissen Vorbereitungszeit, GÜTT, a. a. O. 562; LINDEN, Erb- und Rassenpflege 94.

⁵⁵ SÜB, Der „Volkskörper“ im Krieg 49.

⁵⁶ Verordnung zur Durchführung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses und des Ehegesundheitsgesetzes vom 31. August 1939, RGBl. I 1939, 1560.

⁵⁷ NITSCHKE, Die „Erbpolizei“ im Nationalsozialismus 126 f.

⁵⁸ Runderlass des Reichsministerium des Innern vom 18.2.1939, zit. n. NITSCHKE, a. a. O. 126.

⁵⁹ NITSCHKE, a. a. O. 126 f.

⁶⁰ Zweite Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes vom 22. Oktober 1941, RGBl. I 1941, 650.

⁶¹ NITSCHKE, a. a. O. 127.

Das Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938⁶² (Ehegesetz) löste die Bestimmungen zur Eheschließung nach der „Eingliederung Österreichs“ aus dem *Bürgerlichen Gesetzbuch* (BGB) und dem österreichischen *Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuch* (ABGB) heraus und führte sie zusammen. Es traf in Hinblick auf die Ehegesundheit im Eheschließungsrecht keine grundlegend neuen Regelungen, sondern enthielt vielmehr Hinweise auf die Vorschriften des *Ehegesundheitsgesetzes*. Dementsprechend sollte sich das Verbot von solchen Eheschließungen, die aus Gründen der Volksgesundheit unerwünscht waren, sowie die Wirkungen dieses Eheverbots ausschließlich nach dem *Ehegesundheitsgesetz* und den zu diesem Gesetz ergangenen Durchführungsverordnungen richten, § 5. Zudem war eine Ehe nach § 30 in Fällen nichtig, in denen dies durch das *Ehegesundheitsgesetz* bestimmt wurde.

Die ehgesundheitsliche Gesetzgebung entwickelte sich schrittweise in dem dargestellten Zeitraum von acht Jahren. Angefangen mit der sozialpolitischen Förderung von Familien nach rassenhygienischen Gesichtspunkten und einer freiwilligen Eheberatung, etablierten sich im Folgenden obligatorische Eheauglichkeitszeugnisse und Eheverbote. Die bestehenden Vorschriften wurden sukzessive verschärft, gleichzeitig ist jedoch zu beobachten, dass dem Verwaltungsapparat zur Umsetzung der ehgesundheitslichen Vorschriften bis zum Ende des Krieges die Ressourcen fehlten.

2.2.2. Ehegesundheit im Recht der Eheaufhebung

Laut Franz Maßfeller (1902–1966), Ministerialbeamter im Reichsjustizministerium, verlor das Recht der Eheauflösung gegenüber dem Recht der Eheschließung aus ehgesundheitslicher Perspektive an Bedeutung, nachdem die ehgesundheitslichen Eheverbote etabliert waren. Die Verhinderung der Schließung „*unerwünschter*“ Ehen machte die Lösung solcher Ehen nach Ansicht einschlägig arbeitender Juristen weitgehend obsolet.⁶³ Das Recht zur Auflösung bzw. Scheidung der Ehen fand bspw. Anwendung, wenn sich erst nach der Eheschließung herausstellte, dass ein Vorfahre an einer vererblichen Geisteskrankheit litt und mit der Möglichkeit des Wiederauftretens bei den Nachkommen mit gewisser Wahrscheinlichkeit gerechnet werden musste.⁶⁴ Grundlage für die Auflösung bereits geschlossener, aber „*unerwünschter*“ Ehen war bis zum Inkrafttreten des *Ehegesetzes* die Anfechtung der Ehe nach § 1333 BGB (in der Fassung von 1900–1938) aufgrund eines Irrtums über die „*persönlichen Eigenschaften*“ des anderen Ehegatten.

Die Aufhebungsgründe des *Ehegesetzes* waren an das BGB a. F. angelehnt. § 37 war die entscheidende Norm zur Eheaufhebung aus rassenhygienischen Gründen. Er legte fest, dass ein Ehegatte die Aufhebung der Ehe begehren konnte, wenn er sich bei der Eheschließung über solche die Person des anderen Ehegatten betreffenden Umstände geirrt hatte, die ihn bei Kenntnis der Sachlage und bei richtiger Würdigung des Wesens der Ehe von der Eingehung der Ehe abgehalten hätten. Das „*Wesen der Ehe*“ wurde durch den Inhalt und Zweck der Ehe definiert. Demnach diene die Ehe als eine „*zwischen zwei rassegleichen, erbgesunden Personen verschiedenen Geschlechts [...] auf gegenseitiger Treue, Liebe und Achtung [beruhende] [dauernde] Lebensgemeinschaft*“ „*der Vermehrung und Erhaltung der*

⁶² Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938, RGBl. I 1938, 807 ff.

⁶³ MAßFELLER, a. a. O. 766; so auch RILK, Das neue Eherecht, Kommentar 192.

⁶⁴ RILK, ebd.

Art und Rasse“.⁶⁵ Diese vorangestellte Definition vom „*Wesen der Ehe*“ verdeutlicht, dass „*erbkranken*“ Personen die Ehe nun nicht mehr nur verboten war, da ihre Nachkommen „*unerwünscht*“ waren. Sie waren vielmehr von vornherein nicht mehr in der Lage, den Sinngehalt der Ehe auszufüllen. Gleichzeitig zeigt diese Deutung von Inhalt und Zweck der Ehe, dass die ehgesundheitslichen Vorschriften keineswegs dem Schutz des Einzelnen vor einer unglücklichen Ehe dienten, sondern ausschließlich die Interessen der „*Volksgemeinschaft*“ wahrten.

Anders als noch in § 1333 BGB a. F. kam es jetzt auf einen Irrtum über „*Umstände*“ an. Mit § 37 *Ehegesetz* wurde somit der Anwendungsbereich erweitert, um nicht zuletzt „*einer in der Rechtsprechung hervorgetretenen zu engen Auslegung des Begriffes der persönlichen Eigenschaften vor[zü]beugen*“.⁶⁶ Eine Definition des Begriffs „*Umstände*“ wurde bewusst unterlassen, um die Grenzen der Vorschrift aufzuweichen. Allerdings waren „*[v]or allem die Rassereinheit oder jüdische Blutbeimischung, die geistige, körperliche und sittliche Gesundheit oder das Befaftetsein mit einer Erbkrankheit*“ als „*Umstände*“ i. S. d. § 37 anzusehen.⁶⁷ Unerheblich für die Aufhebung der Ehe war sogar, wenn der „*erbkranke*“ Ehepartner von seiner Krankheit selbst nichts wusste.⁶⁸ Daneben sahen §§ 50 ff. die Möglichkeit der Scheidung wegen „*geistiger Störung*“ oder wegen vorzeitiger Unfruchtbarkeit als Korrelat zum *Ehegesundheitsgesetz* vor.⁶⁹

Das Recht der Eheauflösung umfasste deutlich weniger Bestimmungen, als das Recht der Eheschließung. Die Bezüge der Normen auf das *Ehegesundheitsgesetz* sowie die Verwendung unbestimmter Rechtsbegriffe zeigen die Flexibilität, welche den Vorschriften des Ehegesetzes immanent war. So konnte eine Vielzahl von Fällen abgedeckt werden, welche das Eheschließungsrecht nicht erfasste.

3. Internationale Dimensionen

Auch über die Grenzen von Deutschland hinaus wurden zu Beginn des 20. Jahrhunderts eugenische Eheverbote und Sterilisationsgesetze erlassen, wobei das „*nationalsozialistische Deutschland [...] mit seiner Sterilisationspolitik international neue Maßstäbe [setzte]*“.⁷⁰ Angeführt werden können hier beispielhaft die Gesetzgebung in Schweden, Dänemark, Norwegen⁷¹ und Finnland⁷² sowie in der Schweiz und in Ungarn. In den USA kannten zwölf Bundesstaaten eugenisch motivierte Eheverbote,⁷³ wobei Indianas Sterilisationsgesetz von 1907 als Vorreiter moderner Sterilisationsgesetze gilt.⁷⁴

In der Schweiz wurde 1912 ein Eheverbot für Geisteskranke in das schweizerische Zivilgesetzbuch aufgenommen.⁷⁵ Art. 97 S. 2 bestimmte: „*Geisteskranke sind in keinem Falle ehefähig*“. Damit sollte die Schweiz eines der ersten europäischen Länder sein, „*das ein nicht nur rein privatrechtlich,*

⁶⁵ VON SCANZONI, a. a. O. 75 f.

⁶⁶ VON SCANZONI, a. a. O. 67.

⁶⁷ VON SCANZONI, a. a. O. 68 f.

⁶⁸ RILK, a. a. O. 193.

⁶⁹ LINDEN, a. a. O. 20.

⁷⁰ KÜHL, a. a. O. 139; so auch HOLZMANN, Erfahrungen und Ergebnisse der Untersuchungen auf Eheauglichkeit 9.

⁷¹ In Norwegen wurde das erste Sterilisationsgesetz 1934 erlassen, welches bis 1977 in Kraft blieb, hierzu ROLL-HANSEN, Norwegian Eugenics 151 (169 ff.).

⁷² Sterilisationsverordnung vom 13. Juni 1935, hierzu HIETALA, From Race to Sterilization 195 (230).

⁷³ Eine Auflistung findet sich in HOLZMANN, a. a. O. 9.

⁷⁴ HANSEN, Something Rotten in the State of Denmark 9 (14).

⁷⁵ DUBACH, Verhütungspolitik 80.

*sondern auch sozialhygienisch tendierendes Eheverbot für Geistesranke einföhrte, ein Eheverbot, das [...] nach Absichten des schweizerischen Gesetzgebers, insbesondere auch rassehygienischen Zielen dienen soll“.*⁷⁶ Die ursprünglichen Gesetzeseingaben, welche schließlich das Eheverbot in Art. 97 bewirkten, waren deutlich weiter gehalten. Sie forderten, dass auch Anlageträger von Geisteskrankheiten und evtl. Geschlechtsranke von der Ehe ausgeschlossen werden müssten.⁷⁷ Praktische Eugeniker bemängelten weiter, dass Art. 97 die Frage des unerwünschten Nachwuchses vernachlässige. Ein Eheverbot reiche nicht aus, um die Geistesranke an ihrer Fortpflanzung zu hindern.⁷⁸

In Schweden wurde die erste eugenisch motivierte Sterilisation bereits 1906 durchgeführt, das erste schwedische Sterilisationsgesetz trat jedoch erst 1935 in Kraft. Obwohl eugenische Sterilisationen damit offensichtlich praktiziert wurden, begann die gesetzliche Debatte mit einer Diskussion über die Implementierung eugenisch indizierter Ehehindernisse. Das Thema kam erstmals 1908 auf, eine damalige Gesetzesinitiative wurde allerdings vom parlamentarischen Ausschuss für die zivilrechtliche Gesetzgebung abgelehnt. Sieben Jahre später, 1915, wurden schließlich Ehehindernisse wegen geistiger Unterentwicklung, Geistesranke oder Epilepsie in das Eherecht eingefügt.⁷⁹

In Dänemark wurde der Entwurf eines Sterilisationsgesetzes bereits 1926, also rund zehn Jahre vor dem schwedischen Gesetzgebungsverfahren, vorgelegt und 1929 – zunächst mit einer zeitlichen Begrenzung – verabschiedet. Eine Gesetzesdebatte im Jahr 1928 zeigt, dass lediglich eine kleine Gruppe innerhalb der Konservativen Partei gegen das Gesetz opponierte. 1935 trat sodann die Novellierung des Sterilisationsgesetzes von 1929 in Kraft. 1938 kam es zu einer Überarbeitung des Ehegesetzes unter dem Aspekt der Einführung eines Eheverbotes für taube und blinde Menschen, deren Behinderung erblich bedingt war. Darüber hinaus sollte die Regelung einer zwingenden Scheidung von Ehepaaren, welche die Voraussetzungen des Sterilisationsgesetzes von 1935 erfüllten, die Sterilisation jedoch verweigerten, in das Gesetz aufgenommen werden. Insbesondere Letzteres führte jedoch zu einem Aufschrei in der Öffentlichkeit und unter den konservativen Politikern, sodass lediglich die Möglichkeit eines Eheverbotes für Menschen, die die Voraussetzungen des Sterilisationsgesetzes erfüllten und eine Sterilisation verweigerten, im dänischen Ehegesetz umgesetzt wurde.⁸⁰

In Ungarn wurde am 2. August 1941 – und damit im Vergleich zum europäischen Ausland relativ spät – das *Gesetz über die Ergänzung und Abänderung des Gesetzes GA XXXI. 1894 über das Eherecht und über die erforderlichen Rassenschutzbestimmungen*⁸¹ erlassen. Die darin enthaltenen Bestimmungen wurden durch die deutsche Gesetzgebung, namentlich durch das *Blutschutzgesetz*, das *Ehegesundheitsgesetz* sowie das *Ehegesetz*, wesentlich mitgeprägt. Die deutsche Gesetzgebung diente dabei als Vorbild der ungarischen Gesetzgebung.⁸² Augenfällig ist die heterogene Zusammensetzung der

⁷⁶ DUKOR, Das schweizerische Eheverbot für Urteilsunfähige und Geistesranke 5.

⁷⁷ SCHERLER, Das Recht zur Ehe und die Beschränkungen der Ehefreiheit aus eugenischen Gründen 72.

⁷⁸ Hierzu ausführlicher HUONKER, Diagnose: „moralisch defekt“ 171 f.

⁷⁹ Dazu ausführlich BROBERG – TYDÉN, Eugenics in Sweden: Efficient Care 77 (98 ff.).

⁸⁰ Dazu ausführlich HANSEN, a. a. O. 32 ff.

⁸¹ Als deutsche Übersetzung abgedruckt in ZOER 1941, 416 ff.

⁸² SÁRFFY, A házassági törvény novellája 69 (70).

Regelungsinhalte, mit welcher das Gesetz innerhalb der damaligen ungarischen Gesetzgebung nahezu eine Alleinstellung innehatte.⁸³ Ziel des Gesetzes war einerseits die qualitative wie quantitative Verbesserung der ungarischen Bevölkerung und andererseits die Förderung der Ehegesundheit.⁸⁴

Der erste von insgesamt sechs Abschnitten des Gesetzes behandelte die obligatorische Einführung von Eheauglichkeitszeugnissen. Demnach war durch die Eheauglichkeitszeugnisse zu bescheinigen, dass die Ehepartner weder an einer infektiösen Tuberkulose noch an einer ansteckenden Geschlechtskrankheit litten. Ohne die Erbringung des Eheauglichkeitszeugnisses war ein standesamtliches Aufgebot nicht möglich. Die Zeugnisse wurden vom Amtsarzt nach einer verpflichtenden Untersuchung ausgestellt. In einem Gesetzesentwurf war zuvor angedacht worden, lediglich die voreheliche ärztliche Beratung verbindlich anzuordnen und die Ehepaare zu verpflichten, gegenseitige Erklärungen über ihren Gesundheitszustand abzugeben. Beide Überlegungen setzten sich jedoch aus praktischen Erwägungen – der reine ärztliche Ratschlag könne nicht ernst genommen werden, wenn der Ratsuchende nicht zur Untersuchung verpflichtet sei – nicht gegen die verbindliche ärztliche Untersuchung und die Ausstellung von Eheauglichkeitszeugnissen durch.⁸⁵ Indem lediglich die infektiöse Tuberkulose und ansteckende Geschlechtskrankheiten ein Ehehindernis darstellten, blieben die ungarischen Regelungen bewusst hinter den deutschen Regelungen zurück. So wurde auf diesen Umstand sowohl in der Begründung des Gesetzesentwurfs als auch in der Besprechung des Gesetzes aufmerksam gemacht.⁸⁶

Der zweite Gesetzesabschnitt regelte die Ausgabe von Ehestandsdarlehen an finanziell hierauf angewiesene gesunde Ehepaare. In einer Besprechung des Gesetzes wird darauf hingewiesen, dass die Regelung über Ehestandsdarlehen nicht zum Regelungszweck der übrigen Maßnahmen passe, da es sich hierbei um ein rein sozialpolitisches Mittel handle.⁸⁷ Diese Beobachtung könnte insofern auf die Vorgaben durch die NS-Bevölkerungspolitik rekurrieren, nach welchen eine fürsorgerische Bedürftigkeitsprüfung bei der Vergabe der Ehestandsdarlehen nicht vorgesehen war, sondern vielmehr auch in den besserverdienenden Familien die Geburtenfreudigkeit angereizt werden sollte.⁸⁸ In der Begründung des ungarischen Gesetzesentwurfs wird jedoch festgehalten, dass auch die Vergabe der Ehekredite den zugrunde liegenden Gesetzeszweck fördere, indem die Ehegatten bescheinigen müssten, dass weder gegen sie noch gegen ihre Nachkommen ehegesundheitliche Einwendungen bestünden.⁸⁹

Der dritte Abschnitt beinhaltete sodann Regelungen der Anfechtung und Scheidung der Ehe aus ehegesundheitlichen Gründen. Im vierten Abschnitt wurde die Ehe zwischen Juden und Nichtjuden verboten. Die Regelungen hierzu erinnern stark an das Verbot von „*Mischehen*“ im *Blutschutzgesetz*. Im fünften Abschnitt wurde schließlich die Eingehung der Ehe bei Täuschung des Ehepartners hinsichtlich des Gesundheitszustands als absolutes Antragsdelikt pönalisiert – ähnlich wie im *Gesetz zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten* – und auch die Verwaltungsbeamten waren nunmehr strafbar, wenn sie an der Eheschließung trotz Fehlens eines Eheauglichkeitszeugnisses

⁸³ SÁRFFY a. a. O. 70.

⁸⁴ Az 1941. évi XV. törvénycikk indokolása, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torveny/ei/3Fpagemum/3D51> (zuletzt abgerufen am 15.03.2020).

⁸⁵ Ebd.

⁸⁶ SÁRFFY, a. a. O. 71; Az 1941. évi XV. törvénycikk indokolása, ebd.

⁸⁷ SÁRFFY, a. a. O. 72.

⁸⁸ SACHBE – TENNSTEDT, *Der Wohlfahrtsstaat im NS*, Bd. 3, 177 f.

⁸⁹ Az 1941. évi XV. törvénycikk indokolása, ebd.

mitwirkten. Die Strafbestimmungen sollten die Umgehung der bevölkerungspolitischen Regelungen verhindern.⁹⁰

Zwischen der ungarischen und der deutschen Gesetzgebung lässt sich damit eine gemeinsame Tradition feststellen, wobei die ungarische Gesetzgebung in einzelnen Regelungspunkten bewusst von der deutschen Verfahrensweise abwich.

4. Schlussbetrachtung

Die Gesetzgebung der europäischen Länder und der USA zeigt, dass Ehegesundheits ein zentrales Thema des frühen 20. Jahrhunderts und der damaligen Bevölkerungspolitik vieler Staaten war. Eugenisch motivierte Eheverbote wurden keineswegs nur in Deutschland erlassen. Einem internationalen Vergleich ist vielmehr zu entnehmen, dass Deutschland erst über zwanzig Jahre nach dem eugenisch indizierten Eheverbot in der Schweiz (1912) ein Gesetz zur Normierung eugenischer Eheverbote erließ. Die Adressaten der deutschen Eheverbote überschritten sich hierbei mit denen im Ausland. Betroffen waren stets Geistesranke sowie Menschen mit Geschlechtskrankheiten, Epilepsie oder Erbkrankheiten. Zweck der Eheverbote war im In- wie im Ausland, dass das Recht auf Fortpflanzung und auf Ehe ausschließlich „erbgesund“ Personen vorbehalten sein sollte, um der „*Degeneration*“ des Volkes entgegenzuwirken.

Vergleichend kann anhand der vorangestellten Ausführungen aber auch festgestellt werden, dass allein in Deutschland ein so umfassendes System ineinandergreifender Regelungen geschaffen wurde, welches die radikalen ehgesundheitslichen Bestrebungen der Nationalsozialisten durchsetzte. Selbst die ungarischen Regelungen, welche sich an den deutschen Gesetzen orientierten, reichten nicht an die Rigorosität der deutschen Vorschriften heran und auch im Übrigen europäischen Ausland lassen die Regelwerke nicht die gleiche Schärfe erkennen.

Die dargestellten deutschen Gesetze ergänzten sich oder bestanden nebeneinander. So entstand ein Geflecht aus anzuwendenden Vorschriften, welche positive Maßnahmen – wie die Förderung der Eheschließungen „*Erbgesunder*“ durch die Ehestandsdarlehen – enthielten, aber auch negative Maßnahmen – Ehetauglichkeitsuntersuchungen und Eheverbote – zur „*Fortpflanzungsauslese*“ festlegten. Das *Ehegesundheitsgesetz* von 1935 diente als Bezugs- und Ausgangspunkt für ehgesundheitsliche Regelungen, die in mehreren Durchführungsverordnungen modifiziert wurden und die Ziele der Rassenhygieniker, die „*Volksaufartung*“ und „*Auslese der Mindervertigen*“, verfolgten.

Betrachtet man den Entwicklungsprozess der Gesetzgebung zur Ehegesundheits im „Dritten Reich“, so erweist sich dieser als Lernprozess in zweifacher Hinsicht. Zum einen sollten die Verlobten sukzessive an die obligatorische Untersuchung vor der Ehe gewöhnt werden und die Leitidee der Ehegesundheits, ausschließlich „*erbgesund*“ Ehen seien erstrebenswert, in die Bevölkerung getragen werden. Zum anderen bot die zunächst freiwillige Untersuchung der Verlobten dem Verwaltungsapparat und dem medizinischen Personal die Möglichkeit, Erfahrungen zu sammeln, um die obligatorischen Ehetauglichkeitsuntersuchungen vorzubereiten.

⁹⁰ ZOER 1941, 416 (417).

Abschließend lässt sich festhalten, dass, trotz der Umsetzungsprobleme in der Praxis, der Übergangsregelungen in den Durchführungsverordnungen und der fehlenden Optimierung innerhalb der Strukturen des Verwaltungsapparates das Programm der Ehegesundheits zur Stabilisierung des rassenhygienischen Konzepts im NS beitrug.

Literatur- und Quellenverzeichnis

- <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>
Az 1941. évi XV. törvénycikk indokolása a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fájvédelmi rendelkezéséről [Begründung des Gesetzes über die Ergänzung und Abänderung des Gesetzes GA XXXI. 1894 über das Eherecht und über die erforderlichen Rassenschutzbestimmungen] (zuletzt abgerufen am 15. 03. 2020)
- <https://digi.bib.uni-mannheim.de/viewer/reichsanzeiger/film/011-8971/0582.jp2> Merkblatt für Eheschließende, abgedruckt in: Deutscher Reichsanzeiger und Preußischer Reichsanzeiger Nr. 191 vom 26.8.1920 (zuletzt abgerufen am 15. 03. 2020)
- AYAB, Wolfgang: „Asoziale“ im Nationalsozialismus. Stuttgart 1995
- BOCK, Gisela: Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik. Opladen 1986
- BROBERG, Gunnar – TYDÉN, Mattias: Eugenics in Sweden: Efficient Care. In: BROBERG, Gunnar – ROLL-HANSEN, Nils (Hrsg.): Eugenics and the Welfare State, Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland. East Lansing 1996, 77–149
- CHALLIS, Debbie: The Archaeology of Race, The Eugenic Ideas of Francis Galton and Flinders Petrie. London 2013
- CZARNOWSKI, Gabriele: Das kontrollierte Paar, Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus. Weinheim 1991
- DOETZ, Susanne: Alltag und Praxis der Zwangssterilisation. Die Berliner Universitätsklinik unter Walter Stoeckel 1942–1944, Diss. Univ.-Med. Charité, Berlin 2010
- DUBACH, Roswitha: Verhütungspolitik, Sterilisationen im Spannungsfeld von Psychiatrie, Gesellschaft und individuellen Interessen in Zürich (1890–1970). Zürich 2013
- DUKOR, Benno: Das schweizerische Eheverbot für Urteilsunfähige und Geisteskranke, Seine Theorie und Praxis für Ärzte, Juristen und Fürsorgebeamte. Zürich 1939
- ESSNER, Cornelia: Die „Nürnberger Gesetze“ oder die Verwaltung des Rassenwahns, 1933–1945, Paderborn 2002
- GALTON, Francis: Hereditary Talent and Character, Part I. Macmillan's Magazine, 1865, 12, 68, 157–166
- GALTON, Francis: Hereditary Talent and Character, Part II. Macmillan's Magazine, 1865, 12, 70, 318–327
- GALTON, Francis: Inquiries into Human Faculty and Its Development. London 1883
- GILHAM, Nicholas Wright: A Life of Sir Francis Galton, From African Exploration to the Birth of Eugenics. Oxford 2001
- GÜTT, Arthur: Das Ehefähigkeitszeugnis, Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes. In: DÖG 1935 I, Heft 15, 561–563
- GÜTT, Arthur – MÖBIUS, Erich: Der öffentliche Gesundheitsdienst. Berlin 1935
- GÜTT, Arthur – LINDEN, Herbert – MABFELLER, Franz: Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz, Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre und Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes nebst Durchführungsverordnungen sowie einschlägigen Bestimmungen. 2. Auflage, München 1937
- HANSEN, Bent Sigurd: Something Rotten in the State of Denmark: Eugenics and the Ascent of the Welfare State. In: BROBERG, Gunnar – ROLL-HANSEN, Nils (Hrsg.): Eugenics and the Welfare State, Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland. East Lansing 1996, 9–76
- HIETALA, Marjatta: From Race Hygiene to Sterilization: The Eugenics Movement in Finland. In: BROBERG, Gunnar – ROLL-HANSEN, Nils (Hrsg.): Eugenics and the Welfare State, Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland. East Lansing 1996, 195–258
- HOLZMANN, Erika: Erfahrungen und Ergebnisse der Untersuchungen auf Ehefähigkeit in Hamburg. Hamburg 1941 (zugl. Diss. Rostock 1941)
- HONG, Young-Sun: Welfare, Modernity, and the Weimar State, 1919–1933. Princeton 1998

- HUONKER, Thomas: Diagnose: „moralisch defekt“, Kastration, Sterilisation und Rassenhygiene im Dienst der Schweizer Sozialpolitik und Psychiatrie, 1890–1970. Zürich 2003
- JANCKE, Herbert – BLUME, Karl: Das Ehestandsdarlehen, Kommentar zum Gesetz über Förderung der Eheschließungen. Berlin 1934
- KESPER-BIERMANN, Sylvia: „Deutschland, Europa und die übrige Welt“. In: JUSTIZMINISTERIUM DES LANDES NRW (Hrsg.), Juristische Zeitgeschichte Nordrhein-Westfalen, Justiz und Erbgesundheit: Zwangssterilisationen, Stigmatisierung und Entrechtung; „das Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses“ in der Rechtsprechung der Erbgesundheitsgerichte 1934–1945 und seine Folgen für die Betroffenen bis in die Gegenwart, Bd. 17. Düsseldorf 2008, 7–25
- KLEE, Ernst: Das Personenlexikon zum Dritten Reich, Wer war was vor und nach 1945. 2. Auflage, Frankfurt am Main 2003
- KRAMER, Sabine: „Ein ehrenhafter Verzicht auf Nachkommenschaft“, Theoretische Grundlagen und Praxis der Zwangssterilisationen im Dritten Reich am Beispiel der Rechtsprechung des Erbgesundheitsobergerichts Celle. Baden-Baden 1999
- KÜHL, Stefan: Die Internationale der Rassisten, Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung für Eugenik und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert. Frankfurt/Main 1997
- LINDEN, Herbert: Erb- und Rassenpflege. In: KLEIN, Wilhelm (Hrsg.), Der Amtsarzt, Ein Nachschlagewerk für Medizinal- und Verwaltungsbeamte. 2. Auflage, Jena 1943, Kap. IV
- NITSCHKE, Asmus: Die „Erbpolizei“ im Nationalsozialismus, Zur Alltagsgeschichte der Gesundheitsämter im Dritten Reich. Opladen/Wiesbaden 1999
- MANZ, Ulrike: Bürgerliche Frauenbewegung und Eugenik in der Weimarer Republik. Königstein/Taunus 2007
- MABFELLER, Franz: Die Grundsätze der Erb- und Rassenpflege im deutschen Familienrecht. ZAkDR 1935, 763–769
- RAPHAEL, Lutz: Radikales Ordnungsdenken und die Organisation totalitärer Herrschaft: Weltanschauungseliten und Humanwissenschaftler im NS-Regime. In: Geschichte und Gesellschaft 27/2001 5–40
- RILK, Otto: Das neue Ehegesetz, Kommentar zum Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938. Leipzig 1938
- ROLL-HANSEN, Nils, Norwegian Eugenics: Sterilization as Social Reform. In: BROBERG, Gunnar – ROLL-HANSEN, Nils (Hrsg.): Eugenics and the Welfare State, Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland. East Lansing 1996, 151–194
- SACHBE, Christoph – TENNSTEDT, Florian: Der Wohlfahrtsstaat im Nationalsozialismus, Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland, Bd. 3. Stuttgart 1992
- SÁRFFY, Zoltán, A házassági törvény novellája. In: CSANÁDI, György – HORVÁTH, László (Hrsg.): Ünnepi Dolgozatok Dr. Szladits Károly 70. születésnapjára. Budapest 1941, 69–77
- SCANZONI, Gustav von: Das großdeutsche Ehegesetz vom 6. Juli 1938, Kommentar. 3. Auflage, Berlin 1943
- SCHERLER, Kathrin: Das Recht zur Ehe und die Beschränkungen der Ehefreiheit aus eugenischen Gründen. Gstaad 1954
- SCHMUHL, Hans-Walter: Sterilisation, „Euthanasie“, „Endlösung“. Erbgesundheitspolitik unter den Bedingungen charismatischer Herrschaft. In: FREI, Norbert (Hrsg.): Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit. München 1991, 295–308
- SCHMUHL, Hans-Walter: Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie, Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“, 1890–1945. 2. Auflage, Göttingen 1992
- SIEMEN, Hans-Ludwig: Reform und Radikalisierung, Veränderungen der Psychiatrie in der Weltwirtschaftskrise. In: FREI, Norbert (Hrsg.): Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit. München 1991, 191–200
- SÜB, Winfried: Der „Volkskörper“ im Krieg, Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945. München 2009
- VOSSSEN, Johannes: Gesundheitsämter im Nationalsozialismus, Rassenhygiene und offene Gesundheitsfürsorge in Westfalen, 1900–1950. Essen 2001
- WALTER, Bernd: Anstaltsleben als Schicksal. Die nationalsozialistische Erb- und Rassenpflege an Psychiatriepatienten. In: FREI, Norbert (Hrsg.): Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit. München 1991, 217–233
- WECKER, Regina: Die „Normalität“ der Eugenik. In: ESCHEBACH, Insa – LEY, Astrid (Hrsg.): Geschlecht und „Rasse“ in der NS-Medizin. Berlin 2012, 29–45
- WEINGART, Peter – KROLL, Jürgen – BAYERTZ, Kurt: Rasse, Blut und Gene, Geschichte der Eugenik und Rassenhy-

giene in Deutschland. Frankfurt/Main 1988

WEINGART, Peter: Ist Sarrazin Eugeniker? In: HALLER, Michael – NIGGESCHMIDT, Martin (Hrsg.): Der Mythos vom Niedergang der Intelligenz, Von Galton zu Sarrazin: Die Denkmuster und Denkfehler der Eugenik. Wiesbaden 2012, 19–26

WEISS, Sheila Faith: The Race Hygiene Movement in Germany, 1904–1945. In: ADAMS, Mark B. (Hrsg.): The Wellborn Science, Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia. New York 1990, 8–68

ALBRECHT, Timo Marcel

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.02

Doktorand, wissenschaftliche Hilfskraft
Georg-August-Universität Göttingen**Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit
im Ungarn der Horthy-Ära¹*****The Legal Status of the German Minority in Hungary during the Era of Miklós Horthy***

This publication seeks to provide an overview of the German minority in Hungary during the era of Regent Miklós Horthy (1920–1944), mainly with regard to its legal situation but also beyond. After delivering some background knowledge and facts concerning this minority, its legal status is shown by the examples of the 1920 Treaty of Trianon (forming part of public international law) as well as concerning the laws governing the Hungarian school system (legally on the national level). Moreover, the rising degree of organization within Hungary's German minority from the 1920s onwards, exemplified predominantly by the Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein and the Volksbund der Deutschen in Ungarn, is thematized. Lastly, also the legal effects of the "Volksgruppenabkommen" of Vienna from 1940 as a minority protection agreement between Hungary and the "Third Reich" are addressed. Thereby, this article proves that minority law was a highly political issue and that the legal situation of the Hungarian Germans during the Horthy's period of office was strongly dependent on the foreign relations between the German Reich and Hungary.

Keywords: *German minority in Hungary, German Hungarians, national minorities, minority law, Miklós Horthy, Treaty of Trianon, "Third Reich", Volksgruppe, Volksgruppenabkommen of Vienna*

1. Einführung

Nach dem Ersten Weltkrieg gab es in Ungarn wie auch im Deutschen Reich maßgebliche Veränderungen in Bezug auf die sogenannte Minderheitenfrage. Dies betraf vor allem die

¹ Der Aufsatz ist die redigierte Version des gleichnamigen Vortrags, gehalten im Rahmen der wissenschaftlichen Tagung „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*“ (Pécs, 2.–6. September 2019). Timo Marcel Albrecht ist Doktorand und wissenschaftliche Hilfskraft an den Göttinger Lehrstühlen für Deutsche Rechtsgeschichte und Bürgerliches Recht von Prof. Dr. Eva Schumann sowie für Öffentliches Recht, insbesondere Völkerrecht, von BVR Prof. Dr. Andreas Paulus. Seit April 2019 promoviert er an der Juristischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen zum Nationalitätenrecht während der Zeit des Nationalsozialismus und arbeitet in dem Zuge u. a. auch zur NS-Politik gegenüber deutschen Minderheiten außerhalb des Deutschen Reiches. Im Rahmen der von der Alexander von Humboldt-Stiftung geförderten Forschungskooperation zu „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*“ beschäftigt er sich insbesondere mit der Rechtsstellung der Ungarndeutschen zwischen 1920 und 1944.

Quantität, Stellung und Zusammensetzung der jeweiligen innerstaatlichen nationalen Minderheiten sowie insbesondere auch die Gesamtzahl und Situation der als Auslandsdeutschen² Bezeichneten. Konnten im Vielvölkerstaat Österreich-Ungarn schon vor dem Ersten Weltkrieg umfangreiche Erfahrungen mit nationalen Minderheiten gesammelt werden, so wurde die Minderheitenfrage im Deutschen Reich erst nach 1918 zum bedeutsamen öffentlichen Anliegen. Während nationale Minoritäten innerhalb der Reichsgrenzen jedoch nur sehr begrenzt Thema der öffentlichen Berichterstattung waren, gerieten auslandsdeutsche Minderheiten in anderen Staaten verstärkt in den Fokus der deutschen Öffentlichkeit. Dies lag primär daran, dass sich aufgrund der sich durch den Versailler Vertrages ergebenden territorialen Veränderungen eine signifikante Zahl von Deutschen außerhalb der Grenzen des Deutschen Reiches wiederfand.³

Auch in Ungarn ergaben sich hinsichtlich der Minderheiten nach 1918 quantitative bedeutsame Veränderungen durch ein dem Weltkrieg folgendes völkerrechtliches Abkommen: den Vertrag von Trianon vom 4. Juni 1920. Darin festgelegt waren für Ungarn u. a. massive Gebietsabtretungen von etwa zwei Dritteln des Staatsgebietes mit der Folge eines Einwohnerverlustes von rund 60 %. Sowohl die absolute Zahl wie auch die relative Zusammensetzung der Minderheiten innerhalb Ungarns änderten sich dadurch gravierend. Die deutsche Minderheit beispielsweise reduzierte sich von vormals 1,9 Mio. auf nur noch rund 0,5 Mio. Menschen, was einem prozentualen Rückgang von 10,4 % der Gesamtbevölkerung auf etwa 6,9 % entsprach. Da alle anderen nationalen Minderheiten innerhalb der Grenzen Trianon-Ungarns jeweils weniger als 2 % der Gesamtbevölkerung ausmachten, wurden die Ungarndeutschen – deren Zugehörigkeitsgefühl zum Deutschtum sich zudem verstärkt hatte⁴ – nun plötzlich die

² Zur Konzeption und Entwicklungsgeschichte des Begriffs Auslandsdeutschtums s. EISLER, Auslandsdeutschtum, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850. Demnach wurde das noch zu Beginn des Kaiserreichs engere Begriffsverständnis von Auslandsdeutschen als im Ausland lebenden deutschen Staatsangehörigen unter dem Einfluss privater Vereine nach und nach zugunsten eines offeneren Verständnisses aufgegeben. In der Folge galten ab Ende des 19. Jahrhunderts auch die deutschen Auswanderer als Auslandsdeutsche (im Gegensatz zu den Reichsdeutschen), welche im Ausland eine andere Staatsangehörigkeit angenommen und daher keinen staatsrechtlichen Bezug mehr zum Deutschen Reich hatten, einschließlich ihrer Nachkommen. Auch die Angehörigen der schon seit vielen Jahrhunderten in Ungarn lebenden deutschen Minderheit galten demzufolge jedenfalls noch in der NS-Zeit als Auslandsdeutsche. Inzwischen indes hat sich das Begriffsverständnis auf im Ausland lebende Deutsche verengt, vgl. nur THRÄNHARDT, Auslandsdeutsche, Ziff. 1, und die Pressemitteilung des BVerfG Nr. 61/2012, 07. 08. 2012, Regelung zur Wahlberechtigung von Auslandsdeutschen verfassungswidrig, zum Beschluss vom 04. 07. 2012, 2BvC 1/11.

³ Allein im östlichen Teil Europas lebten nach dem Ersten Weltkrieg rund 8,5 Mio. Auslandsdeutsche; auch institutionell fand das Auslandsdeutschtum größere Beachtung, beispielsweise in Gestalt des 1917 gegründeten *Deutschen Ausland-Instituts* in Stuttgart; VOLKMER, Deutsche Minderheiten im Ausland 40. Vgl. ferner SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 532. Im Besonderen galt die Interessenfokussierung auf das Auslandsdeutschtum unter Erweiterung auf das „*Grenzlanddeutschtum*“ in der NS-Zeit, s. EISLER, Auslandsdeutschtum, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850. Demgegenüber leben heute in Ost- und Ostmitteleuropa sowie Zentralasien nur noch geschätzte 1,4 Mio. Deutsche, THRÄNHARDT, Auslandsdeutsche, Ziff. 2.

⁴ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 54, spricht für die Ungarndeutschen von der Zwischenkriegszeit als „*Zeit des erwachenden Nationalbewusstseins*“. Es sei auch der Kontakt der Ungarndeutschen zu reichsdeutschen Soldaten während des Ersten Weltkrieges gewesen, der erstmals ein nationales Bewusstsein entstehen lassen habe; SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 235. Demgegenüber vertritt SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 156, Fn. 33, die Auffassung, es sei primär die Revolutions- und Umbruchszeit 1918/1919 gewesen, in der das Bewusstsein für die ungarndeutsche Nationalität erwacht sei, wobei dazu auf Seite 157 ein Rückblick *Jakob Bleyers* zitiert wird, der *Spannenbergers* These stützt.

zahlenmäßig größte nationale Minderheit Ungarns.⁵ Vor dem Ersten Weltkrieg waren dies noch die Slowaken und Rumänen – die Roma wurden meist gar nicht als nationale Minderheit angesehen.⁶ Zudem hatten noch 1910 mehr als die Hälfte der ungarischen Bevölkerung einer Nationalität angehört; die Magyaren stellten im Vorkriegs-Ungarn also nicht die absolute Mehrheit der Bevölkerung.⁷ Infolge der Grenzverschiebungen nach 1918 fanden sich nun rund 3,2 Mio. Ungarn als Minorität außerhalb der neuen ungarischen Staatsgrenzen wieder.⁸

Diese Ausgangslage sollte dazu führen, dass in den Beziehungen zwischen Ungarn und dem Deutschen Reich die ungarndeutsche Minderheit zu einem wichtigen Gesprächsthema – ja sogar zur politischen Verhandlungsmasse – werden sollte.⁹ Die vielschichtige Gemengelage aus widerstreitenden nationalen und politischen Interessen im Hinblick auf die deutsche Nationalität in Ungarn führte dabei oft – gerade auch während der *Horthy-Ära* – zu Konflikten.¹⁰ Diese Periode, die sich über die Amtszeit des ungarischen Reichsverwesers¹¹ *Miklós Horthy* von 1920 bis 1944 erstreckte,¹² soll im vorliegenden Beitrag bei der Auseinandersetzung mit der rechtlichen Lage der ungarndeutschen Minderheit im Vordergrund stehen.

⁵ Dazu insgesamt SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 1 f., 35, der zudem hervorhebt, dass durch den Wegfall der bislang integrierenden Habsburger-Monarchie sowie aufgrund der Änderungen nach dem Ersten Weltkrieg erstmals ein Zusammengehörigkeitsgefühl zwischen den Angehörigen der ungarndeutschen Minderheit entstanden sei.

⁶ Vgl. BARLAI – HARTLEB, Die Roma in Ungarn, die unter „Einleitung“ darauf hinweisen, dass die Roma erst ab Ende der 1990er auf ungarischen Nationalitätenkarten erschienen sind.

⁷ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 34; KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 65; s. zu Angaben aus dem Jahr 1880 ferner KOVACSICS, Die Ungarndeutschen 65.

⁸ VEYDER-MALBERG, Miklós Horthy – Admiral, Reichsverweser, Kollaborateur, Antisemit; KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 77.

⁹ So war beispielsweise unter dem ungarischen Regierungschef *Bethlen* bis mindestens 1938 die Forderung an das Deutsche Reich, in ungarischen Nachbarstaaten die Kooperation der deutschen mit den ungarischen Minderheiten zu ermöglichen, um im Gegenzug von der ungarischen Regierung wesentliche Verbesserungen der Lage für die deutsche Minorität zu erzielen, Teil der Regierungspolitik; vgl. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 50. Dieses Junktim wird auf Seite 98 derart bewertet, dass es die Amtszeit des rechtsextremen Ministerpräsidenten und „*Rassenschützers*“ *Gyula Gömbös* (1932–1936) zu einer „*Zäsur*“ für Ungarns Minderheitenpolitik werden ließ. Auf Seite 85 betitelt *Spannenberger Gömbös'* Amtszeit gar mit „*Minderheitenpolitik als Instrument der Außenpolitik*“; vgl. insbesondere auch Seite 89 sowie das Fazit von SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 255: „*Objekt der Machtpolitik*“. Allerdings zeigte das „Dritte Reich“ insbesondere in den Jahren 1933–1935 eine deutliche Zurückhaltung darin, energisch zugunsten der deutschen Minderheit in Ungarn Partei zu ergreifen (98). Diese habe sich in Anbetracht einer veränderten internationalen Lage, insbesondere der Etablierung der Achse Berlin-Rom und einer stärker werdenden reichsdeutschen Handlungsposition, erst Ende 1936 geändert (128). Ein häufiges Argumentationsmuster der ungarischen Regierung sei indes durchgehend geblieben, dass die Minderheitenfrage eine „*innere Angelegenheit*“ darstelle (167).

¹⁰ So spricht KOVACSICS, Die Ungarndeutschen 69, von 1920 als dem Jahr, ab welchem „*die Behandlung der Nationalitäten zur Quelle ständiger Streitigkeiten mit den Nachbarländern wurde*“. Vgl. ferner TILKOVSKY, Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.

¹¹ Zu den Besonderheiten dieser Konstruktion eines „*Königreiches ohne König*“ und stattdessen mit einem „*Ersatzkönig*“, der den Titel Reichsverweser trug und länger an der Spitze seines Staates stand als alle andere Staatsoberhäupter Südosteuropas zu jener Zeit: LEHMANN, Der Reichsverweser-Stellvertreter 11, 15 f. Dass die Rolle *Horthys* im Politikbetrieb oftmals nur zeremonieller Natur war und er – trotz *de iure* weitreichender Befugnisse – nicht direkt in die Politikfelder der Minister hineinregierte, wird angemerkt von SAKMYSTER, Hungary's Admiral on Horseback VI. Der Begriff *Horthy-Ära* markiert daher lediglich den zeitlichen Rahmen seiner Amtszeit und nicht ein homogenes Politikkontinuum. Den Blick des Reichsverwesers selbst bietet HORTHY, Ein Leben für Ungarn (u. a. 129–140 über die Wahl zum Reichsverweser).

¹² Dazu insgesamt VEYDER-MALBERG, Miklós Horthy – Admiral, Reichsverweser, Kollaborateur, Antisemit.

2. Die deutsche Minderheit in Ungarn (1920–1944): Zahlen, Daten, Fakten

Für die Angehörigen der deutschen Minderheit bestanden (und bestehen) in Ungarn – teils als Anzeiger für die Herkunftsgegenden der ab dem 11./12. Jahrhundert eingewanderten Deutschen – vielfältige Namen. So sind etwa die Begriffe *Donauschwabern*,¹³ *Schwaben*,¹⁴ *Sachsen*, *Ungarndeutsche* oder (seltener) *Deutschungarn* geläufig.

Die Volkszählung von 1920 ergab eine Gesamtbevölkerung Trianon-Ungarns von rund 8 Mio. Menschen. Davon machten die ethnischen Ungarn – die Magyaren oder auch Madjaren –¹⁵ 89,6 % und die Ungarndeutschen als größte nationale Minderheit mindestens 6,9 % (also rund 551.000 Bürger) aus.¹⁶ Zehn Jahre später ergab die Volkszählung von 1930 nur noch ca. 478.000 (d.h. 5,5 %) Ungarndeutsche, was eine Verringerung um rund 70.000 Personen bedeutete;¹⁷ bis 1941 reduzierte sich die Zahl innerhalb der Trianon-Grenzen weiter auf nur noch knapp 5,1 %.¹⁸ Nimmt man jedoch das im Zuge der beiden Wiener Schiedssprüche territorial vergrößerte Ungarn als Referenz, belief sich die Zahl auf ca. 650.000, bedingt v.a. durch das Hinzukommen von Siebenbürger Sachsen und Batschkaer Schwaben aus den Ungarn neu angegliederten Gebieten.¹⁹ Verglichen damit hatten vor Trianon noch ca. 2,5 Mio. Deutsche innerhalb der (allerdings noch deutlich größeren) ungarischen Grenzen gelebt. Anders als bei anderen nationalen Minderheiten Ungarns kam der zahlenmäßige Rückgang der deutschen Minorität bis in die 1940er Jahre nahezu zum Stehen; an dieser relativ günstigen Entwicklung hatte nicht zuletzt die außenpolitische Einflussnahme seitens des Deutschen Reiches einen gewichtigen Anteil.²⁰ Heute leben in Ungarn noch etwa 186.000 Menschen, die sich zur ungarndeutschen Nationalität bekennen (bei einer Gesamtbevölkerungsanzahl von derzeit rund 9,75 Mio. Menschen)²¹; Schätzungen zufolge dürfte die Zahl sogar noch darüber liegen. Knapp 34.000 Personen bezeichnen Deutsch gar als ihre Muttersprache.²²

¹³ Als Sammelbegriff ist dieser Name seit 1922 in Gebrauch, BEAUFTRAGTER FÜR AUSSIEDLERFRAGEN UND NATIONALE MINDERHEITEN, Deutsche Minderheit in Ungarn, <https://www.aussiedlerbeauftragter.de/Webs/AUSB/DE/themens/minderheiten-ausland/europa/ungarn/ungarn-node.html>.

¹⁴ UNGVÁRY, Die in Frage gestellte Assimilation 113, Fn. 1, sowie BRENNER, Das Autonomiemodell der deutschen Minderheit in Ungarn 89 (90), der diesbezüglich auf regionale Unterschiede und eine den Begriff ablehnende Haltung vieler in Westungarn lebender Ungarndeutschen verweist; ihm zufolge sind nur zwischen 2 und 4 % der heutigen Ungarndeutschen tatsächlich schwäbischer Herkunft.

¹⁵ SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 543 f., der darauf hinweist, dass in der deutschen Sprache mit den *Ungarn* die Staatsbewohner gemeint sind, mit den *Magyaren* hingegen eine ethnische Zuschreibung vorgenommen wird; im Ungarischen sei diese auch in der englischen Sprache vorgenommene Differenzierung indes unbekannt.

¹⁶ GROTMANN, Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn 24.

¹⁷ SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 240 m.w.N.

¹⁸ KOVACSICS, Die Ungarndeutschen 71. Indes weist MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen 52, darauf hin, dass sich die Zahl 477.000 nur auf die Personen mit deutscher Muttersprache bezogen hätte, die Anzahl der sich zur deutschen Nationalität Bekennenden hingegen lediglich bei rund 303.000 gelegen habe.

¹⁹ TILKOVSKY, Deutsche Nationalität – ungarischer Patriotismus.

²⁰ Dazu insgesamt MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen 49 f.

²¹ Ungarn: Gesamtbevölkerung von 1980 bis 2018 und Prognosen bis 2024, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/19301/umfrage/gesamtbevoelkerung-von-ungarn/>, dort Bezug nehmend auf die *World Economic Outlook Database*, Oktober 2019, erhoben durch den IMF.

²² Mit Bezugnahme auf die letzte offizielle Volkszählung von 2011: BEAUFTRAGTER FÜR AUSSIEDLERFRAGEN UND NATIONALE MINDERHEITEN, Deutsche Minderheit in Ungarn, <https://www.aussiedlerbeauftragter.de/Webs/AUSB/DE/themens/minderheiten-ausland/europa/ungarn/ungarn-node.html>.

Bei allen angegebenen Werten ist jedoch stets zu bedenken, dass Volkszählungen und vergleichbare Erhebungen teils signifikant unterschiedliche Resultate lieferten, etwa aufgrund der Art der Fragestellung, der abgefragten Kategorien oder politischer Interessen der Zählenden. Auch die Frage, wie die Zugehörigkeit zu einer nationalen Minderheit genau zu bestimmen ist (inwieweit beispielsweise nicht nur die Muttersprache, sondern auch die ethnische Zugehörigkeit und die Religion einbezogen werden müssen), war Gegenstand kontroverser Debatten und ist es mitunter noch immer.²³ Schließlich ist zu bedenken, dass sich viele Befragte aufgrund der damals kritischen Reaktionen der ungarischen Öffentlichkeit und Staatsführung gegenüber den sich zu Nationalitäten Bekennenden bei Befragungen nicht offen und ehrlich geäußert haben dürften.

Siedlungsschwerpunkte der deutschen Minderheit während der *Horthy*-Ära waren im Süden die Baranya (schwäbische Türkei), das Ofener Bergland, der Donau-Theiß-Winkel (Rest-Batschka) sowie Westungarn.²⁴ In absoluten Zahlen lebten rund um die Hauptstadt Budapest die meisten Deutschen.²⁵

Insgesamt hatte die deutsche Minderheit in Ungarn einen sehr bäuerlichen, ländlichen Charakter, v.a. nach der zur Assimilierung vieler städtischer Ungarndeutscher beitragenden forcierten nationalistischen Magyarisierungspolitik Ende des 19. Jahrhunderts.²⁶ Der Großteil der Ungarndeutschen war römisch-katholischen Glaubens.²⁷ Die in den Städten lebenden assimilierten Ungarndeutschen stellten einen bedeutenden Teil der ungarischen Bildungs- und Wirtschaftselite, was im Laufe der *Horthy*-Ära auf stärker werdende, jedoch wegen der außenpolitischen Gutstellung mit dem „Dritten Reich“ noch relativ zurückhaltende Skepsis und Kritik von ungarischer Seite stieß.²⁸ Indes fiel der zahlenmäßige Rückgang der deutschen Minderheit während der Ära *Horthy* aufgrund fortschreitender Assimilation in den ungarischen Städten deutlich stärker aus als auf dem Land, wo zwischen 1930 und 1941 die Zahl der Ungarndeutschen sogar wieder zunahm.²⁹

Von Bedeutung war schließlich auch die Frage nach der Identität und Loyalität der Ungarndeutschen. Diesbezüglich merkte *Jakob Bleyer*³⁰ als prominenter Vertreter der

²³ Dazu u. a. KOVACSICS, Die Ungarndeutschen 64, 71.

²⁴ SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 149.

²⁵ Heute werden als Siedlungsschwerpunkte Transdanubien mit dem Zentrum Fünfkirchen/Pécs sowie das Ofener Bergland rund um Budapest angesehen: BEAUFTRAGTER FÜR AUSSIEDLERFRAGEN UND NATIONALE MINDERHEITEN, Deutsche Minderheit in Ungarn, <https://www.aussiedlerbeauftragter.de/Webs/AUSB/de/themens/minderheiten-ausland/europa/ungarn/ungarn-node.html>.

²⁶ Von Seiten des „Dritten Reiches“ wie auch der ungarndeutschen Presse wurde der bäuerliche Charakter der deutschen Minderheit regelrecht instrumentalisiert und ein „*Bauernmythos*“ geschaffen (u. a. seien die Deutschen „*der beste Bauer des Südstens*“), vgl. dazu SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler, 343 ff., Zitat auf 345. *Spannenberger* (1 f.) weist ferner auf den geringen Grad politischer Organisation, eine gewisse politische wie auch soziale Rückständigkeit und ein verbreitet fehlendes (deutsches) nationales Selbstbewusstsein dieser deutschen Minorität hin. Vgl. zur Assimilierung ferner KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 72 ff., und VOLKMER, Deutsche Minderheiten im Ausland 39, der den Beginn einer verstärkten Magyarisierungspolitik auf das Jahr 1875 datiert.

²⁷ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 53 m.w.N. So befanden sich unter den deutschen Muttersprachlern im Jahr 1920 rund 448.000 Katholiken, etwa 75.000 evangelisch-lutherische und 8.000 reformierte Christen.

²⁸ UNGVÁRY, Die in Frage gestellte Assimilation 114 ff., der dort zudem berichtet, in den 1930er Jahren sei „*über die geistige Hegemonie des judeo-germanische[n] Budapest*“ geklagt sowie gegen „*die Schwaben*“ polemisiert und gehetzt worden.

²⁹ KOVACSICS, Die Ungarndeutschen 71 mit konkreteren Details.

³⁰ Zu *Jakob Bleyer* (15. 01. 1874 – 05. 12. 1933), Germanistikprofessor mit politischem Einsatz u. a. für die territoriale Integrität Großungarns sowie in vielfältiger Weise für die Bedürfnisse der Ungarndeutschen, der in seiner Zeit als Abgeordneter (1926–1933) durch mehrere aufsehenerregende Reden auf sich und die „*minderheitenfeindliche Schulpolitik*“

ungarndeutschen Minderheit während der Zwischenkriegszeit Folgendes an: „*Aus staatsgeschichtlicher und staatspolitischer Hinsicht ist er [ein Ungarndeutscher] geradeso Ungar, wie der rassische Ungar, ohne dass er bezüglich des Volkstums, der Muttersprache und der Kultur aufhört, vollwertiger Deutscher zu sein.*“⁶¹ Und auch noch während der NS-Zeit betonte Franz Anton Basch³² Ende 1938: „*Unser Bekenntnis zur deutschen Volksgemeinschaft entspringt aus der tiefsten Tiefe unseres Glaubens an das deutsche Volk, ebenso wie unser Bekenntnis zur Staatsgemeinschaft in der tiefsten Tiefe unserer Treue zur ungarischen Heimat begründet ist.*“⁶³ Tatsächlich dürften viele Angehörige dieser größten Nationalität innerhalb Horthy-Ungarns eine Doppelidentität und Doppelloyalität besessen und sowohl zum Ungarischen als auch zum Deutschen emotionale Bindungen unterhalten haben.³⁴

3. Zur Rechtslage der ungarndeutschen Minderheit während der Horthy-Ära

3.1. Eine kleine Vorgeschichte zur Rechtslage vor 1920

Auch wenn man vermuten könnte, dass das theoretische Ideal im Vielvölkerstaat Österreich-Ungarn die Gleichberechtigung aller Nationalitäten gewesen sein musste, schwankte die Rechtslage der nationalen Minderheiten in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg in der Praxis oft zwischen Assimilation und Dissimilation.³⁵

So garantierte der (jedoch revolutionsbedingt nicht in Kraft getretene)³⁶ Beschluss des Ungarischen Reichstags vom 28. Juli 1849 für ein progressives Nationalitätengesetz noch explizit die freie Entwicklung der Nationalität aller im Umfang des ungarischen Reiches lebenden Völker sowie weitgehende sprachliche Rechte für alle Nationalitäten.

Diese Entfaltungsfreiheit wich ab Mitte des 19. Jahrhunderts einer verstärkten Magyarisierung, auch gegenüber den Ungarndeutschen. Als Höhepunkte dieser magyarischen Assimilationspolitik werden etwa das in seinen minderheitenfreundlichen Bestimmungen oft

der auf Assimilation abzielenden ungarischen Regierung aufmerksam machte sowie als Anführer der Ungarndeutschen galt, s. SCHWOB, Bleyer, Jakob 214–215. Zum Beginn des nationalitätenpolitischen Engagements *Jakob Bleyers* im Jahr 1917, das von der damals verfolgten offiziellen Linie der Ungarndeutschen abwich, vgl. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 14 ff.

³¹ *Jakob Bleyer*, zitiert nach: MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 47; *Marchut* sieht dieses Zitat als Beleg für eine Art doppeltes ungarisches Selbstverständnis an, welches „für die Mehrheit der Ungarndeutschen bis etwa 1938 charakteristisch“ gewesen sei und „keinerlei Identitätskonflikt“ dargestellt habe.

³² Zu *Franz Anton Basch* (13. 07. 1901 – 26. 04. 1946), der entschieden für eine Autonomie der deutschen Volksgruppe in Ungarn eintrat, dieses Ziel 1938 mit der Gründung des *Volksbundes der Deutschen in Ungarn* erreichte und 1940 zum „Volksgruppenführer“ ernannt wurde, jedoch nach dem Zweiten Weltkrieg für seine Tätigkeiten in Ungarn zum Tode verurteilt wurde, s. BUZÁS, Basch, Franz Anton 617 und SEEWANN – SPANNENBERGER, Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn.

³³ Zitiert nach SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 164.

³⁴ Vgl. dazu SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 59. Dies sollte sich während der NS-Zeit nicht ändern: Selbst im Wiener Volksgruppenabkommen von 1940, welches das „Dritte Reich“ mit Ungarn in Bezug auf die deutsche Volksgruppe in Ungarn abschloss, hieß es unter II., es bestehe „volles Einverständnis“ zwischen den Vertragsparteien, dass „in keiner Weise die Pflicht der Angehörigen der Volksgruppe zur Loyalität gegenüber dem ungarischen Staate“ angetastet werden solle (453).

³⁵ Einen Überblick bietet KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 60–74. Tatsächlich wurde vom Habsburgerreich die Gleichberechtigung der Nationalitäten proklamiert, was in der Praxis jedoch oft eine Politik der Germanisierung nicht deutschsprachiger Reichsteile sowie Zentralisierung bedeutete (64).

³⁶ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 63.

mangelhaft umgesetzte ungarische Nationalitätengesetz von 1868³⁷ sowie die sogenannte *lex Apponyi* von 1907 angesehen, welche u. a. den Gebrauch der deutschen Sprache zugunsten des Ungarischen stark beschränkte.³⁸

Kurz nach dem Ersten Weltkrieg, während der ungarischen Räterepublik, fand die Assimilationspolitik im Zuge der Revolution vorläufig ein Ende.³⁹ So schuf Ungarn 1919 ein (von *Jakob Bleyer* geleitetes und in seiner Existenz umstrittenes)⁴⁰ Nationalitätenministerium, das aber bereits nach kurzer Zeit wieder abgeschafft wurde. Dessen Hauptzweck lag wohl primär im Engagement für die territoriale Unversehrtheit Ungarns: Die in Ungarn lebenden Nationalitäten, von denen viele eine Loslösung vom ungarischen Staat auch unter Berufung auf das Selbstbestimmungsrecht der Völker forderten, sollten durch eine generöse Nationalitätengesetzgebung zufriedengestellt und von Abspaltungsbestrebungen abgehalten werden.⁴¹ Durch die aus ungarischer Sicht (v.a. in territorialer Hinsicht) fatalen Ergebnisse des Vertrags von Trianon wurde jedoch das Nichterreichen dieses Ziels augenfällig und das Ministerium nach kurzer Zeit obsolet.⁴²

3.2. Veränderungen nach Horthys Machtübernahme 1920

Wichtige rechtliche Weichenstellungen, die die deutsche Minderheit im Ungarn der *Horthy*-Ära betrafen, lagen etwa auf völkerrechtlicher Ebene (1.) und im Bereich des Schulrechts (2.). Auch der steigende Organisationsgrad der ungarndeutschen Minderheit (3.) sowie das Wiener Volksgruppenabkommen von 1940 (4.) sind aus rechtlicher Perspektive besonders hervorzuheben.

³⁷ Zur zentralen minderheitenrechtlichen Vorschrift 1868: XLIV, in dessen § 1 beispielsweise das Ungarische zur einzig zugelassenen Parlamentssprache erklärt wurde, s. KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 68 f.

³⁸ So handelten Lehrer disziplinarrechtswidrig, wenn sie die Unterrichtung in ungarischer Sprache vernachlässigten oder dem gesetzlichen Gebrauch der ungarischen Staatssprache bzw. der territorialen Unversehrtheit Ungarns zuwiderhandelten; ferner war jede Gedankenäußerung verboten, die auf die Gewährleistung von Sonderrechten für die einzelnen Nationalitäten abzielten, und die Schulen hatten den Kindern die „*Liebe zum ungarischen Vaterland*“ und das „*Bennüßsein zur Zugehörigkeit zur ungarischen Nation*“ beizubringen, s. KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 70 f.

³⁹ TILKOVSZKY, Deutsche Nationalität – ungarischer Patriotismus. Laut SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 156, sei auch infolge der Lehren *Lenins* den ungarischen Nationalitäten Sonderrechte sowie kulturelle Autonomie zugestanden worden und für die deutsche Minderheit gar ein „*Deutsches Volksamt*“ gegründet worden.

⁴⁰ Zur ablehnenden Haltung vieler Verwaltungsbeamter und auch von wichtigen Teilen der Politik gegenüber dem Nationalitätenministerium s. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 36 f., sowie SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 236, und aus zeitgenössischer Perspektive GROTMANN, Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn 106 f.: „*Wir Deutsche im Reich, denen die Durchführung des Willens der Regierung bis in die untersten Verwaltungsstellen Selbstverständlichkeit ist, können nur schwer verstehen, daß trotz aller Versprechungen und Erklärungen der verantwortlichen Minister, trotz der eindeutigen gesetzlichen Regelungen, die Durchführung und Gewährung der Volksgruppenrechte fast überall in den mittleren und unteren Verwaltungseinheiten unbeachtet bleiben, wenn nicht gar direkt sabotiert werden.*“ Zur heutigen Forschung, die eine Verschleppung bzw. vollständige Nichtumsetzung entsprechender Minderheitenrechte durch die untere Verwaltungsebene bestätigt: MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 55, 61.

⁴¹ SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 236.

⁴² Vgl. KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 74 ff.

3.2.1. Völkerrechtliche Pflichten nach dem Vertrag von Trianon

Auf der völkerrechtlichen Ebene bestanden für Ungarn nach dem vom Reichsverweser *Horthy* 1920 unterzeichneten Vertrag von Trianon gemäß Teil III, Abschnitt VI, Art. 54–60 diverse Schutzpflichten gegenüber seinen nationalen Minderheiten.⁴³ Nach Verabschiedung einer Regierungsverordnung vom 22. Juni 1923 (Nr. 4800/1923 M. Pr.) wurden diese Pflichten innerstaatlich anerkannt und zum unmittelbar geltenden Recht.⁴⁴ Trotz Skepsis der ungarischen Bevölkerungsmehrheit lag die Einräumung der im Vertrag von Trianon statuierten Minderheitenrechte durchaus – gerade mit Blick auf die in der Praxis oft geforderte und umgesetzte Reziprozität der minderheitenrechtlichen Gewährleitungen – in Ungarns außenpolitischem Interesse.⁴⁵

Gemäß Art. 55 des Vertrages war Ungarn verpflichtet, allen Einwohnern – ohne Unterschied bezüglich der Staatsangehörigkeit, Sprache, Rasse oder Religion – vollen Schutz von Leben und Freiheit zu gewähren. Nach Art. 58 durfte ungarischen Staatsbürgern keinerlei Beschränkung im freien Gebrauch irgendeiner Sprache im Privat- oder Geschäftsverkehr, in Angelegenheiten der Religion, der Presse, öffentlicher Kundgebungen oder in öffentlichen Versammlungen auferlegt werden – eine Gewährleistung, die in früheren Zeiten oftmals nicht bestand. Weiter heißt es, dass unbeschadet der Einführung einer offiziellen Amtssprache *„den ungarischen Staatsangehörigen anderer Zunge als der ungarischen angemessene Möglichkeit des mündlichen und schriftlichen Gebrauches ihrer Sprache vor Gericht“* zu bieten sei. Zudem sollten die zu ethnischen, religiösen oder sprachlichen Minderheiten gehörigen ungarischen Staatsangehörigen rechtlich und faktisch dieselbe Behandlung genießen wie die übrigen ungarischen Staatsangehörigen. Insbesondere sollten sie das gleiche Recht haben, *„humanitäre, religiöse oder soziale Anstalten, Schulen und andere Erziehungsanstalten auf eigene Kosten zu errichten, zu leiten und zu beaufsichtigen, mit dem Rechte, in denselben ihre Sprache frei zu gebrauchen und ihre Religion frei zu üben“*. Gerade letztgenannte Schutzgarantie bedeutete eine wichtige Grundentscheidung.

Speziellere Garantien zum Schulrecht fanden sich in Art. 59: Im öffentlichen Unterrichtswesen wird die ungarische Regierung dort, wo *„ein beträchtlicher Bruchteil ungarischer Staatsangehöriger anderer als ungarischer Zunge ansässig ist, angemessene Möglichkeit bieten, um in den Volksschulen den Kindern dieser ungarischen Staatsangehörigen [...] Unterricht in ihrer eigenen Sprache zu verbürgen. Diese Bestimmung wird jedoch die ungarische Regierung nicht hindern, den Unterricht der ungarischen Sprache in den besagten Schulen zu einem Pflichtgegenstande zu machen.“* Dort, wo ein beträchtlicher Teil der Bevölkerung Minderheiten angehörte, musste diesen Minoritäten *„ein angemessener Anteil am Genusse und an der Verwendung der nach dem Staatsvoranschlag und nach Gemeinde- und anderen Voranschlägen aus öffentlichen Fonds für Erziehungs-, religiöse, oder humanitäre Zwecke ausgeworfenen Beträge gewährleistet“* werden.

⁴³ Nachgelesen werden können die Vertragsbestimmungen nicht nur auf Deutsch und Ungarisch, sondern auch auf Englisch, Französisch und Italienisch unter <http://www.versailer-vertrag.de/trianon/index.htm>. Völkerrechtliche Minderheitenschutzgarantien bestanden für viele Staaten der Region und galten im gesamten Karpatenbecken, s. KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 77 m.w.N.

⁴⁴ Dazu SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 150 f.

⁴⁵ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 55.

Art. 60 schließlich enthält Ungarns Zustimmung dazu, dass die vorherigen Artikel, soweit sie Angehörige einer „*Rassen-, religiösen oder sprachlichen Minderheit betreffen, Verpflichtungen von internationalem Interesse begründen und unter die Garantie des Völkerbundes gestellt werden.*“ Jedenfalls in der Theorie wirkten also auf völkerrechtlicher Ebene die gewährleisteten Rechte gegenüber den Minderheiten durchaus fortschrittlich.⁴⁶

In der Praxis dagegen prägten die Nationalitätenpolitik in der ersten Hälfte der *Horthy*-Ära vielmehr ein starker Assimilierungsdruck sowie Repressionen, v.a. gegenüber den nichtdeutschen Minderheiten. Für diese änderte sich das – anders als für die deutsche Minderheit – auch in der zweiten Hälfte von *Horthys* Amtszeit nicht – ganz im Gegenteil. Bei der deutschen Minderheit unterschied sich der Assimilierungsdruck, der unter Ministerpräsident *Gyula Gömbös* Mitte der 1930er Jahre seinen Höhepunkt erreichte,⁴⁷ je nach soziokultureller Statusgruppe: Während der bäuerliche Großteil der deutschen Volksgruppe von stärkerer Diskriminierung wohl nicht betroffen war, verhielt sich dies anders in der Beamenschaft sowie in den höheren freien Berufen. Beispielsweise war es nicht möglich, Offizier oder Beamter zu werden ohne etwa eine Übertragung seines Namens ins Ungarische, also eine Magyarisierung, vornehmen zu lassen.⁴⁸ Eine Wende wurde – jedenfalls *de iure* – mit dem Abschluss des Wiener Volksgruppenabkommens⁴⁹ von 1940 erreicht, in welchem Ungarn zusicherte, dass „*[u]ngarischerseits [...] alle Maßnahmen vermieden werden, die dem Zwecke einer zwangswweisen Assimilierung, insbesondere durch Magyarisierung der volksdeutschen Familiennamen, dienen könnten. Die Angehörigen der [deutschen] Volksgruppe haben das Recht, einen in ihrer Familie früher geführten Namen wieder anzunehmen*“ (I.7.).

Nicht zuletzt war es jedoch die beschriebene Diskrepanz zwischen dem progressiven, im Völkerrecht kodifizierten Minderheitenrecht sowie dessen im besten Fall zögerlicher praktischer Umsetzung, welche die Nationalitätenfrage in der *Horthy*-Ära zwischen 1920 und 1944 zu einem häufigen Streitthema zwischen Ungarn und seinen Nachbarstaaten werden ließ.

3.2.2. Innerstaatliches Schulrecht und Ungarns Nationalitäten

Traditionell ist im Bereich des Nationalitätenrechts das Schulrecht, das in herausgehobener Weise der Vermittlung der Muttersprache einer Nationalität dient, von besonderer Bedeutung.⁵⁰ Daher

⁴⁶ So auch SEIDE, *Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen* 151.

⁴⁷ SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 86, Fn. 2. Demnach wurde ab 1934, um das „Dritte Reich“ nicht unnötig zu provozieren, auf eine Nennung der magyarisierten Namen in der ungarischen Presse verzichtet.

⁴⁸ Mit Bezug auf eine auf 1930 datierte Verfügung von *Gyula Gömbös*: SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 85.

⁴⁹ Abgedruckt ist dieses detaillierter unter C.II.4 behandelte Abkommen in SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 453; generelle Zweifel an der ungarischen Umsetzungsbereitschaft werden dort auf Seite 167, 365 und 370 formuliert.

⁵⁰ Insgesamt zu diesem Thema: FÜZES, *Die Nationalitäten-Schulpolitik Ungarns* 57–67; SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 364–370; GROTMANN, *Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn* 74–160. SEIDE, *Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen* 152, weist für die Weitergabe der kulturellen Traditionen von Minderheiten zudem dem Vereinswesen und damit auch dem Vereinsrecht eine herausragende Stellung zu.

verwundert die Einschätzung, dass die Schulfrage die „*brennendste*“ Frage des ungarländischen Deutschtums gewesen sei, keineswegs.⁵¹

Innerstaatlich existierten zu Beginn der *Horthy*-Ära, anders als in den meisten anderen osteuropäischen Staaten, keine grundlegenden allgemeinen Gesetze zur Rechtsstellung der deutschen Minderheit.⁵² Hinsichtlich der Schulfrage im Besonderen ist ferner anzumerken, dass es bis zum Ersten Weltkrieg in Ungarn quasi keine speziellen Minderheiten-Schulen für die deutsche Minorität gab.⁵³ Unter Graf *István Bethlen*, dem autoritär regierenden Premierminister von 1921 bis 1931, erließ jedoch der ungarische Kultusminister *Graf Kuno von Klebelsberg* 1923 eine Verordnung, mittels der für Zugehörige der in Ungarn lebenden Nationalitäten drei Schultypen geschaffen wurden: Typ-A-Schulen waren die sogenannten Nationalitäten-Schulen. Dort war die jeweilige Minderheitensprache – wie etwa Deutsch – allgemeine Unterrichtssprache, Ungarisch hingegen bloß ein verpflichtendes Unterrichtsfach. Die Typ-B-Schulen stellten gemischtsprachige Schulen dar, während Schulen nach Typ C solche waren, in denen Minderheitensprachen bloßer Unterrichtsgegenstand waren und die Unterrichtssprache Ungarisch.⁵⁴

Dass eine zumindest in der Theorie dreiteilig diversifizierte, für die nationalen Minderheiten positive Schulstruktur überhaupt umgesetzt wurde, war auch dem zunehmenden Engagement und diplomatischem Druck aus dem Deutschen Reich, zu jener Zeit noch der Weimarer Republik, zu verdanken. In der Praxis hingegen wurde die für Minderheiten vorteilhafte Typ-A-Schule nahezu nirgends umgesetzt und wenn, dann meist nur widerwillig sowie ohne starke Rückendeckung durch die ungarische Regierung. So verwundert der Befund, dass die Schulen – welche in aller Regel solche der Typen B und C waren – stark magyarisierend und damit in Richtung einer Assimilation zugunsten des Ungarischen auf die Schulkinder wirkten, nicht.⁵⁵

Mitte der 1930er schließlich initiierte die ungarische Regierung eine nur teilweise umgesetzte Änderung hin zu einem einheitlichen Schultyp, welcher im Wesentlichen dem gemischtsprachigen Modell B entsprechen sollte.⁵⁶ Jedoch kam es infolge des Zweiten Wiener Schiedsspruchs und der Angliederung Nord-Siebenbürgens (wo die evangelische Landeskirche das deutschsprachige Schulwesen unterhielt) sowie des Wiener Volksgruppenabkommens ab 1940 zu einem Kursschwenk in der ungarischen Schulpolitik, zumindest gegenüber der deutschen Minderheit.⁵⁷ Die Zeit eines erhöhten Assimilierungsdrucks – indiziert etwa durch die nur

⁵¹ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 83; vgl. dazu auch die auf Seite 80, wiedergegebene ähnliche Auffassung der für Minderheitenangelegenheiten zuständigen Abteilung II des ungarischen Ministerpräsidiums. „*Ungarländisch*“ bezeichnet ein selten genutztes Synonym für „*ungarisch*“.

⁵² SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 157, zufolge existierte dieses Defizit auch in Bezug auf das Fehlen einer Dachorganisation, von politischen Parteien sowie wirtschaftlichen und kulturellen Organisationen; ihm zufolge habe die ungarndeutsche Minorität im Vergleich mit der Lage in anderen Staaten Europas „*am schlechtesten abgeschnitten*“.

⁵³ SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 152.

⁵⁴ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 80, sowie KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 79, der dort jedoch auch betont, dass Minderheitenschulen in 80 % der Fälle von Religionsgesellschaften getragen wurden, die im Hinblick auf die Unterrichtssprache weiterhin frei entscheiden durften.

⁵⁵ Offizielle Zahlen wiesen für das Schuljahr 1929/30 dem Typ A 49 Schulen zu, solchen des Typs B 119 und denen des Typs C 292; SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 80.

⁵⁶ Dies war in der Verordnung 11.000/1935 des Ministerpräsidenten geregelt, wie KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 79, festhält.

⁵⁷ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 80, hebt die deutsche Minderheit als einzige hervor, die nicht von der sich gegenüber den nationalen Minderheiten verschlechternde Lage in Ungarn betroffen gewesen sei. SEIDE, Die

zögerliche Umsetzung der Typ-A-Schulen oder durch deren geplanten Wegfall zugunsten vereinheitlichter Typ-B-Schulen – neigte sich ihrem Ende entgegen und es wurde etwa im September 1941 die Einrichtung 17 neuer privater volksdeutscher Schulen genehmigt. Im selben Jahr wurde ferner eine neue Schulverordnung verabschiedet, nach der in deutschen Volksschulen alle Unterrichtsfächer auf Deutsch unterrichtet werden konnten. Zuvor hatte bereits das Wiener Volksgruppenabkommen von 1940 in Art. I Nr. 4 allen ungarndeutschen Kindern die Möglichkeit zugesichert, „unter den gleichen Bedingungen, wie sie für die ungarischen Schulen gelten, eine Erziehung auf volksdeutschen Schulen zu erhalten“. Ferner wurde dort festgelegt, dass „[d]ie Ausbildung eines geeigneten und ausreichenden volksdeutschen Lehrernachwuchses [...] ungarischerseits in jeder Weise gefördert“ werden müsse.

Anfang der 1940er Jahre also gewannen jedenfalls bezüglich der ungarndeutschen Minorität dissimilierende Tendenzen die Oberhand. Vorangetrieben wurde dies sicherlich nicht zuletzt auch durch die außenpolitische „Schützenhilfe“ des „Dritten Reiches“ in Bezug auf die von Ungarn seit langem angestrebte Revision des Vertrages von Trianon sowie infolge politischen Drucks aus Berlin im Sinne eines *do ut des* zugunsten der deutschen Minderheit.⁵⁸ So erstaunt das in der Literatur gezogene Fazit nicht, dass zu jener Zeit nicht die Interessen der betroffenen Minderheitsbevölkerung, sondern die Politik die Inhalte der Schulfrage bestimmten. Die Schulpolitik bezüglich der ungarischen Nationalitäten sei „der Willkür der Tagespolitik ausgeliefert“ gewesen, welche „nie den pädagogischen, persönlichen und Nationalitäteninteressen“ nachgekommen seien.⁵⁹

Zusammenfassend lässt sich konstatieren, dass zumindest in Bezug auf die Ungarndeutschen die ab den 1920ern in der Praxis bestehenden Assimilationstendenzen im Laufe der Zeit – und speziell nach intensiverer außenpolitischer Interaktion zwischen dem „Dritten Reich“ und Horthy-Ungarn – durch Dissimilationstendenzen bzw. eine stärkere Gewährung von Minderheitenrechten, beispielsweise im Schulrecht, abgelöst wurden. Die deutsche Minderheit wurde dabei – außenpolitisch bedingt – gegenüber anderen in Ungarn lebenden Nationalitäten im Laufe der Horthy-Ära immer stärker privilegiert.

3.2.3. Verstärkte Institutionalisierung der ungarndeutschen Minderheit

Während der Horthy-Ära organisierte sich die deutsche Nationalität in Ungarn zudem deutlich stärker als in den Jahrzehnten zuvor, in denen mitunter noch gar kein nennenswerter Grad an rechtlicher ungarndeutscher Selbstorganisation existierte.⁶⁰

Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 155, erklärt den Schwenk mit der „Rücksicht auf den deutschen Bundesgenossen“.

⁵⁸ So vereinbarte das „Dritte Reich“ mit Ungarn im Wiener Volksgruppenabkommen von 1940 hinsichtlich der Schulfrage unter I.4. Folgendes: „Alle Kinder der Angehörigen der [deutschen] Volksgruppe sollen die Möglichkeit haben, unter den gleichen Bedingungen, wie sie für die ungarischen Schulen gelten, eine Erziehung auf volksdeutschen Schulen zu erhalten, und zwar auf Höheren, Mittleren und Grundschulen sowie auf Fachschulen. Die Ausbildung eines geeigneten und ausreichenden volksdeutschen Lehrernachwuchses wird ungarischerseits in jeder Weise gefördert werden“. Abgedruckt in SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 452 f.

⁵⁹ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 83, sowie FÜZES, Die Nationalitätenschulpolitik Ungarns 57–68, 66.

⁶⁰ Zu letzterem SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 237; SEEWANN, Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutchtums 98, beschreibt, dass die Ungarndeutschen erstmals einen Rollentausch vollzogen: „vom politischen Objekt als geduldige Untertanen zum politischen Subjekt des für seine Gruppenrechte eintretenden Staatsbürgers“.

So gründete *Jakob Bleyer* 1924 den *Ungarländisch-Deutschen Volksbildungsverein*, in welchem wichtige ungarndeutsche Persönlichkeiten wie *Gustav Adolf Gratz*⁶¹ oder *Franz Anton Basch* führende Positionen bekleideten.⁶² Dieser Zusammenschluss, dessen Gründung angesichts fehlender Vereinigungsfreiheit erst von der ungarischen Regierung genehmigt werden musste, lehnte sich gerade zu Beginn eng an den Kurs der ungarischen Regierung an.⁶³ So stand der *Volksbildungsverein* während der Zeit seines Bestehens stets auch für das Bemühen, ungarische und deutsche Identität miteinander in Einklang zu bringen.⁶⁴ Richtungsstreitigkeiten v.a. zwischen Assimilation und Dissimilation der deutschen Minderheit führten dabei jedoch oft zu tiefgreifenden Kontroversen unter den Mitgliedern.⁶⁵

Aufgelöst nicht zuletzt infolge dieser Kontroversen wurde der Verein zugunsten des am 26. November 1938 gegründeten *Volksbundes der Deutschen in Ungarn*, welcher von der ungarischen Regierung erst nach langem Zögern genehmigt wurde und dessen Etablierung wohl letztlich auf die Einflussnahme durch das „Dritte Reich“ zurückführbar ist.⁶⁶ Charismatischer Anführer der *Volksbundes* wurde der nach dem Zweiten Wiener Schiedsspruch 1940 von *Hitler* zum Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn ernannte *Franz Anton Basch*. Während Vertreter der deutschen Minderheit im *Volksbund* eine Verkörperschaftlichung der berechtigten Wünsche der deutschen Volksgruppe in Ungarn sahen, erblickte die ungarische Regierung in ihm ein Instrument des (kräftig unterstützenden) „Dritten Reiches“ zur Kontrolle über die Ungarndeutschen.⁶⁷ Und in der Tat wirkten in ihm an maßgeblicher Stelle Personen mit, die nicht nur symbolisch sowie ideologisch eine stärkere Orientierung in Richtung des nationalsozialistischen „Dritten Reiches“ anstrebten (wenngleich diese Orientierung nicht pauschal auf alle seine Mitglieder übertragen werden kann).⁶⁸ Auch terminologisch wurde die Annäherung an den nationalsozialistischen

⁶¹ Zum von 1924 bis 1939 amtierenden Präsidenten des *Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins* und Vertrauensmann *Jakob Bleyers* vgl. SCHWOB, Gratz, Gustav 84–85. *Schwob* bezeichnet ihn für die Zwischenkriegszeit als „eine der zentralen Figuren der an Persönlichkeiten armen deutschen Bewegung in Ungarn“.

⁶² SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 156 f.; er hebt auch die gesteigerten publizistischen Aktivitäten in dieser Zeit hervor, wie etwa durch die Gründung der Wochenzeitung *Sonntagsblatt* sowie der *Deutsch-ungarischen Heimatblätter*.

⁶³ *Spannenberger*, in: BELLÉR, Vom Volksbildungsverein zum Volksbund 182, mit Bezugnahme auf *Bellers* weitgehende Argumentation, „daß der *Volksbildungsverein* ein Instrument der Regierungspolitik war“.

⁶⁴ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 61.

⁶⁵ Auch zu den Umständen der (von Regierungsseite nicht mit großem Wohlwollen begleiteten) Gründung des Volksbildungsvereins s. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 54 f., 58 f., 62 ff.; vgl. ferner zur Relevanz für eine gesteigerte Selbstorganisation der Ungarndeutschen die Gründung der Zeitschrift *Sonntagsblatt für das deutsche Volk in Ungarn* durch *Jakob Bleyer* im Jahr 1921, die *Spannenberger* zu den „ersten kulturellen Regungen seitens der deutschen Minderheit“ zählt, 49 f.

⁶⁶ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 163 ff., 169 ff.; die nach wie vor zentrale Loyalität der deutschen Minderheit zum ungarischen Staat bezeugten symbolisch etwa das Spielen der ungarischen Nationalhymne ganz zu Beginn der Gründungsfeier (163), sowie das Bekenntnis zur Auferstehung Großungarns an deren Ende (164). Anderer Ansicht ist jedoch BELLÉR, Vom Volksbildungsverein zum Volksbund 143 ff., der auf Seite 176 schreibt, „daß der *Volksbund* seine Existenz in erster Linie den minderheitenpolitischen Erfordernissen der auf Gebietsrückgewinnung fixierten ungarischen revisionistischen Außenpolitik zu verdanken hatte, und daß der Druck des Reiches [...] eine nur zweitrangige – wiewohl keineswegs zu vernachlässigende – Rolle bei seinem Zustandekommen gespielt“ habe.

⁶⁷ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 167.

⁶⁸ Symbolisch veranschaulicht die Loyalitätsverlagerung gegenüber Deutschland beispielsweise die mit UNSER FÜHRER betitelte Frontseite der *Deutschen Zeitung*, dem Publikationsorgan der Volksgruppe der Deutschen in Ungarn, vom 20. April 1944, welche nicht etwa *Horthy*, sondern *Hitler* im Großformat abbildet. Abgedruckt in MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 60. So wurden die Volksbundführer von Ungarns Regierung als verlängerter Arm des NS-Staates angesehen, SPANNENBERGER, Der Volksbund der

Sprachgebrauch vollzogen, indem statt von der ungarndeutschen „Minderheit“ oder „Nationalität“ (ein Terminus, der durch die Prägung in österreichisch-ungarischer Zeit als vorbelastet galt) nun ganz überwiegend von „Volksgruppe“ gesprochen wurde.⁶⁹ Etwa 1940/1941 setzte sich eine völkische Ausrichtung bei den meisten Ungarndeutschen durch.⁷⁰ Aus Gründen außenpolitischer Verbrüderung mit dem NS-Regime kam eine offene Kritik bzw. Verhinderung des *Volksbundes* für ungarische Regierungsstellen indes nicht (mehr) in Frage – trotz weitgehender Forderungen nach einer stärkeren Dissimilation und politischen Autonomie der Ungarndeutschen im Sinne eines „*Staates im Staat*“, welche der grundsätzlich auf Assimilation angelegten ungarischen Politik widersprachen.⁷¹

Die rechtliche Institutionalisierung öffnete den Weg auch für eine gesteigerte Beeinflussung der deutschen Volksgruppe aus Berlin. Beispielhaft verdeutlicht dies die zunächst geäußerte Bitte, später der Zwang, zur Rekrutierung der ungarndeutschen Jugend für die deutsche SS.⁷² Den Forderungen an diese – noch immer ungarischen – Staatsbürger wurde seitens der ungarischen Regierung auch deshalb nachgegeben, da *Hitler* ab 1939 mehrfach die Umsiedlung von Ungarndeutschen nach dem Krieg in besetzte Gebiete in Aussicht stellte. Schließlich würde so perspektivisch die Minderheitenfrage – welche mitunter als einziger Störfaktor in den ungarisch-deutschen Beziehungen bezeichnet wurde⁷³ – durch eine numerische Reduktion der stärksten nationalen Minorität Ungarns ganz im Interesse der ungarischen Regierung an Bedeutung abnehmen.⁷⁴

Für ungarndeutsche Organisationen, v.a. für den *Volksbund*, bestanden aufgrund rechtlicher Vereinbarungen zwischen Ungarn und dem „Dritten Reich“ diverse Privilegien, was eine

Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 167; jedoch schließt sich *Spannenberger* der These *Gerhard Seewanns* an, die Gründung des Volksbundes sei Folge der Eigen- und „*Lebensinteressen der deutschen Minderheit*“ und nicht primär Resultat ideologischer oder parteipolitischer Ziele gewesen (165 f.). Dass u. a. Kennzeichen des Volksbundes deutlich an NS-Symbolik erinnerten, sei von den Ungarndeutschen zuvörderst „*als Instrument ethnischer Zusammengehörigkeit mit dem ‚Muttervolk‘ interpretiert*“ worden (166). Vgl. ferner SEEWANN, Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutstums 104 f., der meint, die „*nach wie vor sehr unpolitische Mentalität der ungarndeutschen Agrarbevölkerung war sicherlich kaum imstande, sich gegen eine solche Indoktrinierung zur Wehr zu setzen*“ (105). SEIDE, Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen 159 f., kommt gar zu dem Schluss, dass „*der nationalsozialistischen Bewegung unter den Ungarndeutschen ein durchschlagender Erfolg versagt*“ geblieben sei, wengleich 1941 knapp 15.000 Ungarndeutsche von der Auslandsorganisation der NSDAP betreut worden sind.

⁶⁹ SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 537.

⁷⁰ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 61.

⁷¹ Vgl. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 165. (wengleich Tendenzen, eine allzu großzügige Minderheitenpolitik in der Praxis zu sabotieren, fortbestanden hätten, 167; dazu auch bereits KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 79). Auch umgekehrt aber wurde etwa *Jakob Bleyer*, der 1933 in der Minderheitenfrage einen stärkeren Druck der *Hitler*-Regierung auf Ungarn forderte, von Seiten des „Dritten Reiches“ darauf hingewiesen, dass aus „*allgemeinen politischen Gesichtspunkten*“ keine Konfrontation gegenüber der Regierung Ungarns erwünscht sei (90).

⁷² Dazu SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 309 ff. Dass zahlreiche Ungarndeutsche auch in der Wehrmacht dienten, verdeutlicht *Spannenberger* auf Seite 311. Gleichwohl stand die Volksgruppen-Führung unter *Franz Anton Basch* nicht entschieden hinter den Anwerbungen (s. 312), deren Umsetzungsprobleme dem *Volksbund* insgesamt angelastet wurden (326). Dass die Zahl der sich freiwillig der SS Unterstellenden deutlich geringer war als die der Zwangsrekrutierten betont TILKOVSKY, Deutsche Nationalität – ungarischer Patriotismus. Insgesamt zum Thema auch SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 252 f., sowie zum Abdruck des Abkommens über die Aufstellung von Verbänden der Waffen-SS in Ungarn von 1942 (455 ff.).

⁷³ TILKOVSKY, Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 32.

⁷⁴ Vgl. TILKOVSKY, Deutsche Nationalität – ungarischer Patriotismus.

Einflussnahme etwa auf das ungarndeutsche Schulwesen ermöglichte. Insgesamt kann eine Andienung gerade des *Volksbundes* an die NS-Außenpolitik konstatiert werden, welche auch durch die Abstellung zahlreicher Mitglieder an die Wehrmacht belegt wurde. Die rechtliche Bevorzugung des *Volksbundes* der Deutschen in Ungarn im Vergleich zu Institutionen anderer Minderheiten kann dabei als durchaus symptomatisch für die Privilegierung der ungarndeutschen Minderheit gegenüber anderen nationalen Minderheiten im Ungarn der *Horthy*-Ära angesehen werden.⁷⁵

3.2.4. Das Wiener Volksgruppenabkommen von 1940

Von Relevanz für die ungarndeutsche Minderheit war schließlich insbesondere das sogenannte Wiener Volksgruppenabkommen, welches am 30. August 1940 durch die jeweiligen Außenminister zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn unterzeichnet wurde.⁷⁶

Die von Ungarn lange herbeigesehnte „*Wiederangliederung*“ von Siebenbürgen war dabei etwas, das NS-Deutschland nicht ohne Preis gewährte. Im Gegenzug zum Zweiten Wiener Schiedsspruch von 1940 wurden Ungarns Gesandte mit der Aufforderung zur Unterzeichnung eines Volksgruppenabkommens überrascht, das den Status der deutschen Minderheit einheitlich und mit weitgehenden Autonomiegewährungen regeln sollte.⁷⁷ Schließlich war diese Minderheit im nun territorial wieder vergrößerten Ungarn zur zahlenmäßig größten deutschen Volksgruppe außerhalb des „Dritten Reichs“ aufstiegen⁷⁸ und bedurfte mithin einer neuen rechtlichen Regelung. Das Abkommen wurde als erster – im vermeintlichen Gegensatz zum Versailler Vertrag – freiwillig vom Deutschen Reich abgeschlossener völkerrechtlicher Vertrag in Volksgruppenangelegenheiten angesehen und daher mit großem Interesse von deutscher Seite bedacht.⁷⁹ Insbesondere stieß es deshalb auf Beachtung, da „*hinter diesem Verträge große politische Zielsetzungen bezüglich des pannonischen Raumes stehen*“, ohne dass diese jedoch konkreter benannt wurden. Die betonte Wichtigkeit erstaunt insbesondere, als dass zu seiner Formulierung nicht einmal 48 Stunden benötigt wurden. Mit an der Erarbeitung beteiligt war maßgeblich die *Volksdeutsche Mittelstelle*. Seine Rechtsnatur wurde aufgrund der einseitig von ungarischer Seite zu erbringenden Leistungsverpflichtungen weniger als klassischer Völkerrechtsvertrag gedeutet, sondern eher als Vereinbarung, ohne dass dies von Bedeutung sein sollte für die daraus resultierende echte Rechtsverpflichtung. Vertragspartner

⁷⁵ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 78, konstatiert für die *Horthy*-Ära eine generell minderheitenfeindliche Einstellung der ungarischen Regierung, von der „*böchstens die deutsche Minderheit*“ ausgenommen war (s. ferner 80); nicht zuletzt deshalb, da die Ungarndeutschen durch ein starkes Mutterland gestützt wurden, sieht auch MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 57, die Ungarndeutschen im Vergleich mit den übrigen Minoritäten Ungarns damals „*immer noch in der weitaus besten Lage*“.

⁷⁶ Zum Volksgruppenabkommen insgesamt SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 233–244; abgedruckt findet es sich auf Seite 452 ff.

⁷⁷ SPANNENBERGER, Zwischen Hakenkreuz und Stephanskronen 250, wertet dieses Abkommen als „*große Niederlage der ungarischen Nationalitätenpolitik*“. Hinsichtlich der ideologischen Hintergründe zur im Volksgruppenabkommen zugesicherten Ablehnung weiterer Magyarisierung heißt es bei GROTSMANN, Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn 114: „*Die Lehre des Nationalsozialismus lebt [...] den Gedanken einer nationalen Assimilation dogmatisch ab.*“ In der Praxis hingegen gab es auch Versuche von ungarischer Seite, die Umsetzung der darin geregelten Minderheitenrechte zu „*sabotieren*“, TILKOVSKY, Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges 92.

⁷⁸ TILKOVSKY, Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges 93.

⁷⁹ So (auch für die folgenden Nachweise) Werner Hasselblatt auf der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940, abgedruckt in SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht (1934–1942) 505 f.

waren nur das Deutsche Reich sowie Ungarn, nicht aber die deutsche Volksgruppe in Ungarn, welche von entsprechenden Regelungen lediglich als Objekt adressiert wurde. Auch wenn viele Bestimmungen von zahlreichen Konflikten in der Vergangenheit rund um die ungarndeutsche Minderheit künden, bekräftigte die Präambel den Wunsch beider Vertragspartner, „*die Stellung der deutschen Volksgruppe in Ungarn entsprechend den beiderseitigen freundschaftlichen Beziehungen zu gestalten*“.

Festgelegt wurde in Art. I S. 3 beispielsweise als Kernregelung, dass der *Volksbund* die einzige Vertretung des Deutschtums innerhalb Ungarns sein solle und dass es ihm allein obliege, die Volkstumszugehörigkeit verbindlich festzustellen. Demnach sollte nämlich Angehöriger der deutschen Volksgruppe sein, wer ein Bekenntnis zum Deutschtum ablegt sowie vom verkörperschaftlichten *Volksbund der Deutschen in Ungarn* als ein Volksdeutscher Anerkennung erhält. Des Weiteren wurde in Art. I S. 2 bestimmt, dass sowohl aus einer Zugehörigkeit zur Volksgruppe als auch aus einem Bekenntnis zum Nationalsozialismus keinerlei Nachteile erwachsen dürften.

Bedeutsam ist ferner die in Art. I S. 1 getroffene Regelung, der zufolge Ungarn der deutschen Volksgruppe die Möglichkeit einräumt, das deutsche Volkstum „*uneingeschränkt zu erhalten*“. Dem dient auch die Gewährleistung aus Art. I Nr. 8, wonach die Volksgruppenangehörigen „*auf kulturellem Gebiete das Recht zum freien Verkehr mit dem großdeutschen Mutterlande*“ haben – eine Garantie, die angesichts der Offenheit ihrer Formulierung einer möglichen großdeutschen Einflussnahme Tür und Tor öffnete. Dies vermochte auch nicht die in Art. II durch die Vertragspartner als fortbestehend normierte „*Pflicht der Angehörigen der Volksgruppe zur Loyalität gegenüber dem ungarischen Staate*“ kompensieren. Art. I Nr. 2 mit dem dort statuierten Diskriminierungsverbot gegenüber Volksgruppenangehörigen im Berufswesen kann als relevante Normsetzung und Lektion aus vorherigen Problemen eingestuft werden. Gleiches gilt für die Ziele hinsichtlich der Förderung einer Dissimilation der Ungarndeutschen: Art. I Nr. 7 zufolge werden ungarischerseits „*alle Maßnahmen vermieden [...], die dem Zwecke einer zwangswweisen Assimilierung, insbesondere durch Magyarisierung der volksdeutschen Familiennamen, dienen könnten*.“ In Art. III als letzter Norm des Abkommens schließlich wurde eine Sonderbestimmung für die deutschen Volksgruppenangehörigen in den bislang rumänischen und nun „*mit Ungarn wiedervereinigten*“ Gebieten getroffen, denen auf Antrag eine „*Umsiedlung*“ ins Reich ermöglicht wird.

Wenngleich die in ihm enthaltenen Bestimmungen nicht sehr zahlreich waren, so steht das Volksgruppenabkommen doch für die Erreichung gewichtiger Ziele sowohl der Ungarndeutschen als auch des „Dritten Reiches“ in außenpolitischer Hinsicht. Der Grundsatz „*Dissimilation statt Assimilation*“ dominierte nun auch rechtlich den – vom „Dritten Reich“ geforderten Umgang Ungarns mit seiner deutschen Minderheit.

4. Fazit

Aus dem zuvor Dargestellten folgt, dass sich die Rechtslage der Ungarndeutschen wie auch ihre tatsächliche Stellung und Organisation während der *Horthy*-Ära beträchtlich veränderten. Wichtige Veränderungstreiber waren u. a. außenpolitische Interessen sowie die diplomatische Einflussnahme seitens der Weimarer Republik und (weitaus stärker) in der zweiten Hälfte der *Horthy*-Ära durch das „Dritte Reich“. Die mitunter gezogene Schlussfolgerung, dass die deutsche Minderheit Ungarns weniger handelndes Subjekt als vielmehr bloßes Objekt bzw. gar Spielball der

Außenpolitik zwischen beiden Staaten gewesen sei,⁸⁰ dürfte indes nicht in Gänze zutreffend sein, da durchaus gewisse eigene Autonomierechte bestanden. Jedenfalls kann durchgehend festgestellt werden, dass selbst bei rechtlich zugesicherten Minderheitenrechten diese in der Praxis nur widerwillig bzw. unzureichend umgesetzt wurden. Dies trug sicherlich auch dazu bei, dass radikalere und nach Dissimilation strebende Ansichten unter den Ungarndeutschen, die sich wegen der staatlicherseits erfolgten Vorenthaltung von Minderheitsrechten um Unterstützung aus dem Deutschen Reich bemühten, im Laufe der *Horthy*-Ära an Zustimmung gewannen.⁸¹

Ferner lässt sich beobachten, dass, je stärker das nationalsozialistische Deutschland Ungarn unter *Horthy* im (z.T. realisierten) Bestreben nach der Revision des Vertrages von Trianon unterstützte, desto schwächer der Assimilierungsdruck auf die ungarndeutsche Minderheit wurde. Ganz im Gegenteil: Das auf Druck des „Dritten Reiches“ gegen Ende der *Horthy*-Ära geschlossene Volksgruppenabkommen vom Spätsommer 1940 verkörperte gar den Höhepunkt rechtlicher Dissimilation bezüglich der ungarndeutschen Minderheit. Die *Horthy*-Ära zwischen 1920 und 1944 fungiert mithin bestens zur Veranschaulichung einer starken Interdependenz zwischen (Außen-)Politik und der (deutschen) Minderheitenfrage.

Quellen- und Literaturverzeichnis

- BARLAI, Melanie – HARTLEB, Florian: Die Roma in Ungarn. Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ). 29–30/2009, <https://www.bpb.de/apuz/31854/die-roma-in-ungarn?p=all> (Stand: 13. 07. 2009; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- BEAUFTRAGTER FÜR AUSSIEDLERFRAGEN UND NATIONALE MINDERHEITEN (Hrsg.): Deutsche Minderheit in Ungarn. https://www.aussiedlerbeauftragter.de/AUSB/DE/Themen/deutsche-minderheiten/deutsche-minderheiten-europa/ungarn/ungarn_node.html (Stand: 02. 05. 2013; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- BELLÉR, Béla: Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn. 1933–1938, aus dem Ungarischen übersetzt von Franz Wesner. Speyer 2000
- BRENNER, Koloman: Das Autonomiemodell der deutschen Minderheit in Ungarn – eine Zwischenbilanz. In: THÜRER, Daniel – ARQUINT, Romedi (Hrsg.): Repräsentativität und kulturelle Autonomie. Aktuelle Probleme der autochthonen Völker und der nationalen Minderheiten. Basel/Genf 2014, 89–99
- BUNDESVERFASSUNGSGERICHT: Pressemitteilung Nr. 61/2012, 07. 08. 2012, zum Beschluss vom 04. 07. 2012, 2BvC 1/11, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/pressemitteilungen/bvg12-061.html> (zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- BUZÁS, Ladislaus: Basch, Franz Anton. In: Neue Deutsche Biographie 1 (1953), 617 [Online-Version], <https://www.deutsche-biographie.de/pnd121143163.html#ndbcontent> (zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- EISLER, Cornelia: Auslandsdeutschtum, in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. (ohne Ort) 2015 ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850 (Stand: 07. 09. 2015; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- GROTMANN, Richard: Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn, zugl. Jur. Diss. (Universität Gießen). Gießen 1942
- HORTHY, Nikolaus von: Ein Leben für Ungarn. Bonn 1953
- KOVACSICS, József: Die Ungarndeutschen zwischen 1870–1941. In: KOVACSICS, József (Hrsg.): Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Symposium in Szekszárd vom 25. bis 27. Juli 1989, Sammelband. Budapest

⁸⁰ MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 61.

⁸¹ So auch MARCHUT, Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit 59.

1993, 62–72

- KÜPPER, Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn, zugl. Diss. Jur. (Universität Köln, 1997). München 1998
- LEHMANN, Hans Georg: Der Reichsverweser-Stellvertreter. Horthys gescheiterte Planung einer Dynastie, Mainz 1975
- MARCHUT, Réka: Assimilation und Dissimilation der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit (1920–1941). In: OLSZOWSKY, Burkhard – LOOSE, Ingo (Hrsg.): Regionen des östlichen Europas im 20. Jahrhundert. Bd. 3: Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa: München 2016, 47–61
- SAKMYSTER, Thomas: Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944. New York 1994
- SCHUBERT, Werner (Hrsg.): Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht (1934–1942). Frankfurt am Main u. a. 2002
- SCHWOB, Anton: Bleyer, Jakob. In: BERNATH, Mathias – SCHROEDER, Felix von (Hrsg.): Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Bd. 1. München 1974, 214–215 (Onlineausgabe), Leibniz-Institut für Ost- und Südost-Europaforschung, <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=581> (zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- SCHWOB, Anton: Gratz, Gustav. In: BERNATH, Mathias – SCHROEDER, Felix von (Hrsg.): Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Bd. 2, München 1976, 84–85 (Onlineausgabe), Leibniz-Institut für Ost- und Südost-Europaforschung, <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=903> (zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert (Hrsg.): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 37. München 1999
- SEEWANN, Gerhard: Grundzüge der Entwicklung des Ungarndeutschtums 1918–1938. In: KOVACSICS, József (Hrsg.): Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Symposium in Szekszárd vom 25. bis 27. Juli 1989, Sammelband. Budapest 1993, 98–108
- SEIDE, Gernot: Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen. In: Ungarn-Jahrbuch, Bd. 6, 1974/1975, 148–161
- SPANNENBERGER, Norbert: Zwischen Hakenkreuz und Stephanskrone. Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944. In: KOCHANOWSKI, Jerzy – SACH, Maïke (Hrsg.): Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. Osnabrück 2006, 235–255
- SPANNENBERGER, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler, 2. Aufl. München 2005
- STATISTA: Ungarn: Gesamtbevölkerung von 1980 bis 2018 und Prognosen bis 2024 <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/19301/umfrage/gesamtbevoelkerung-von-ungarn/> (Veröffentlichungsdatum: 04. 12. 2019; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- SWANSON, John C.: Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe. Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 55, Heft 4/2006, 526–547
- THRÄNHARDT, Dietrich: Auslandsdeutsche. In: ANDERSEN, Uwe – WOYKE, Wichard (Hrsg.): Handwörterbuch des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland. (ohne Ort) 2013 <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/201982/auslandsdeutsche?p=all> (Stand: 2013; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- TILKOVSKY, Loránt: Deutsche Nationalität – ungarischer Patriotismus. Die Geschichte der Ungarndeutschen von der Jahrhundertwende bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/a_magyarorszagi_nemets_eg_tortenete/pages/016_lorant_tilkovszky.htm (Stand: ohne Angabe; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)
- TILKOVSKY, Loránt: Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges. In: KOVACSICS, József (Hrsg.): Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Symposium in Szekszárd vom 25. bis 27. Juli 1989, Sammelband. Budapest 1993, 90–97
- TILKOVSKY, Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938, aus

dem Ungarischen übersetzt von Johanna Till. Budapest 1989

UNGVÁRY, Krisztián: Die in Frage gestellte Assimilation. Zur Genese der „Deutschenfrage“ in Ungarn in der Zwischenkriegszeit. In: KOCHANOWSKI, Jerzy – SACH, Maike (Hrsg.): Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. Osnabrück 2006, 113–134

Vertrag von Trianon vom 4. Juni 1920 <http://www.versailer-vertrag.de/trianon/index.htm>
(zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)

VEYDER-MALBERG, Thyra: Miklós Horthy – Admiral, Reichsverweser, Kollaborateur, Antisemit.

<https://www.mdr.de/zeitreise/miklos-horthy-100.html>

(Stand: 18. 01. 2019; zuletzt abgerufen am 16. 03. 2020)

VOLKMER, Gerhard: Deutsche Minderheiten im Ausland. In: Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ). Fremd in der Heimat? 11–12/2017, 38–46.

ANTAL Tamás

Associate professor, Dr. habil.
University of Szeged

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.03

Chapters from the History of the Hungarian Ministry of Justice in World War II¹

The author deals with four special issues from the history of the Ministry of Justice during the period mentioned in the title: the jurisdictional challenges in connection with the re-occupation of the so-called Southern Territories which were lost by the Treaty of Trianon; the scope of authority and the duties of the Service for National Policy organized in 1940; the new task of the Supervising Authority of Public Interests coming from the implementation of the Jewish laws; finally the mission of Minister Gábor Vladár at the end of the Horthy era.

Keywords: *Ministry of Justice, World War II, Southern Territories, Jewish laws, judicature*

The elaboration of the history of the Hungarian Royal Ministry of Justice poses a major challenge due to the destruction of the files in the Hungarian National Archives in 1956. In my present paper, I would like to highlight brief chapters that can be considered important from among the remaining fragmentary material.

1. Jurisdictional challenges after re-occupation of the Southern Territories

As a result of the Vienna Awards (1938, 1940), on the one hand, the administration of justice had to be maintained, and on the other hand, the Hungarian state legislation had to be organized again in, as called officially, the territories returned to the Holy Crown of Hungary, which was the responsibility of the Ministry of Justice and the Government. The first relevant decree entered into force on 28 October, 1938.² In the territories of Felvidék (Upper Hungary), Transcarpathia and Transylvania concerned, the procedural rules of private law, civil and non-litigious proceedings in force there at the time of their re-annexation – namely on 1 January, 27 June, 1939, and 26 November, 1940, respectively – were generally maintained, while in criminal justice the Hungarian law had to be applied. The commencement of the operation of the Hungarian courts entailed that the ongoing deadlines were interrupted and restarted, and the time interval between the dissolution of the Czechoslovakian and Romanian courts and the beginning of the operation of the Hungarian forums was not included in the limitation period. The appeal court in Kassa (Košice) was re-established in 1938, while the ones in Kolozsvár (Cluj, Klausenburg), Nagyvárad (Oradea) and

¹ This paper is the edited version of the author's presentation on the workshop „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*” (Pécs, 2–6 September 2019).

² Decrees of the Hung. Royal Government No. 7.780/1938; No. 9.600/1938; No. 5.800/1939; No. 7.810/1940.

Marosvásárhely (Târgu Mures) in 1940. The organization was mostly carried out on decree level in view of swiftness and Hungarian traditions³ as well as the war-time public law conditions as of September 1939, but these rules of law are so numerous that only their listing would be beyond the scope of the present study.

The judicial integration of Délvidék (Southern Territories) occupied in the spring of 1941 also took place by this analogy.⁴ As these are geographically closer to Pécs, I will now briefly elaborate on them. Entering World War II in April 1941 resulted in the occupation of the so-called Southern Territories, which then belonged to Yugoslavia according to the Peace Treaty of Trianon (Act XXXIII of 1921), and in its de facto re-annexation to the motherland within a few weeks. However, the public law aspect of all this required much longer time: it was only at the very end of the year that the Governor, *Miklós Horthy* promulgated Act XX of 1941, which – by analogy with earlier similar laws⁵ – was necessary for the unification of the country in the public law sense. As regards the restoration of Hungarian jurisdiction and citizenship, the theoretical date of 11 April, 1941 was set by Parliament, while leaving the elaboration of all the details of the act in question to regulatory provisions by the Government and the Ministers – including the operation of the judicial organs and the aspects of the concrete laws to be applied. Thus, partly the reinstatement of the force of the former Hungarian rules of law, which did not require new legislative acts, and partly the extension of the territorial scope of the newly-created Hungarian legal norms as well as the implementation of several provisional rules of law were realized during 1941 and 1942.⁶

As of 16 August, 1941, the provisional organizational norms re-established the royal tribunals and public prosecutor's offices in Szabadka (Subotica), Zombor (Sombor) and Újvidék (Novi Sad), as well as several district courts in these areas, most of which were assigned to the district of the Appeal Court of Szeged. The district courts of Dárda (Darda), Muraszombat (Murska Sobota), Alsólendva (Donja Lendava), Csáktornya (Čakovec) and Perlak (Prelog) were added to the areas of the tribunals of Pécs, Szombathely, Zalaegerszeg and Nagykanizsa. In Újvidék, an independent bar association was also set up.⁷ In private law disputes, regulated by the Code of Civil Procedure of 1911 and the act on its entry into force, generally the Hungarian law came into force – at the same time as the Hungarian courts became operational.

Until the end of 1943, appointments for the posts of judge or royal prosecutor in the courts and public prosecutor's offices working in the re-annexed territories could be given to those who had the qualifications for the post of judge or prosecutor required by law applicable in that part of Yugoslavia on 11 April, 1941, provided that they also satisfied the Hungarian requirements necessary for the appointment. In lack of a sufficient number of judges and prosecutors to be appointed or relocated, until the end of 1941 the minister of justice could give temporary commission to judicial or prosecutorial service there for up to six months.⁸

³ RADY, Nonnisi in sensu legum? 15–17.

⁴ Decree of the Hung. Royal Government No. 5.470/1941.

⁵ Acts XXXIV of 1938, VI of 1939, XXVI of 1940.

⁶ Especially: Decrees of the Hung. Royal Government No. 6.100/1941 and No. 7.600/1941 on the amendment of the previous one; No. 6.140/1941; No. 7.550/1941; No. 1.930/1942; No. 2.810/1942.

⁷ Decree of the Hung. Royal Government No. 5.470/1941 (1–5. §§); No. 5.620/1941; No. 6.150/1941; No. 8.000/1941; No. 610/1942.

⁸ See above Decree No. 5.470/1941, 6–7., 23–24. §§.

As a rule, in the re-annexed territories the newly-created or already existing Hungarian courts took over the cases which were still pending before a Yugoslav court at the time of its dissolution, or which were in progress before a judge appointed by the Hungarian military authority. Exceptions were the cases which belonged to administrative authorities under Hungarian law, those which did not fall within the scope of jurisdiction of the Hungarian state organs under private international law, proceedings taken by or against the Yugoslav State, and finally, proceedings taken by or against other public bodies or public institutions which could be replaced by another person/organ as a result of the change in state authority. Cases in which new proceedings could be initiated were settled by the Hungarian court replacing the competent Yugoslav court even if otherwise it did not fall within the scope of its jurisdiction or competence under the Hungarian procedural law.⁹

Military criminal justice exercised temporarily over civilians in the re-annexed Southern Territories ceased on 3 August, 1941. As from the following day, criminal cases against civilians were heard by ordinary criminal courts unless the proceedings – pursuant to special law – belonged to the competence of the military criminal court in other parts of the country as well. In cases where the Yugoslav courts had already made a final judgment before 11 April, 1941 and no new criminal proceedings could be initiated, or such proceedings had not yet been initiated before the Hungarian judicial authorities, the person who had been convicted by the Yugoslav court could request the competent Hungarian tribunal (district court) to declare that he/she had not committed the offense that he/she was accused of, or that his/her conviction had not been in accordance with the legal conception of Hungarian law. If the Hungarian court subsequently found that the applicant had not committed the criminal offense that he/she was accused of in the judgment, or that his/her conviction had not been in accordance with the legal conception of Hungarian criminal law, the convict would not suffer any further prejudice on account of the decision of the former Yugoslav court. The Hungarian court could also declare that the judgment of the Yugoslav court was legally invalid in Hungary and it made a new decision instead. If there was any doubt as to the nature of the Southern Territories during the application of the temporary rules, the court or the public prosecutor's office was obliged to turn to the Minister of Justice, whose statement concerning the case was binding on the courts, too.¹⁰

The Hungarian rules of law of 1914 regarding the administration of courts and royal prosecutor's offices¹¹ also entered into force in the Southern Territories on 1 January, 1942, with minor temporary amendments.

Many requested to be relocated to the regions temporarily re-annexed to the country. For example, we know that in 1941 *Ferenc Oroszi*, an appeal court judge in Kassa, requested the Minister of Justice to be commissioned to re-organize the tribunal in Szabadka, Újvidék or Zombor since he had come from the Southern Territories, and a senior clerk in the tribunal in Nagykanizsa, along with others, urged to be relocated to Transylvania in the previous year.¹²

⁹ Decrees of the Hung. Royal Government No. 5.480/1941 (1–6. §§); No. 730/1942. See further more No. 1.990/1942.

¹⁰ Decree of the Hung. Royal Government No. 5.490/1941 (1–15. §§).

¹¹ ANTAL, A Szegedi Királyi Ítéltábla története 1914 és 1921 között 79–91.

¹² MNL OL K577, B.5. 1941. 1–5. f.; B.7. 1941. 1–14. f.; B.8. 1941–1944. 1–66. f.

2. Authority and duties of the Service for National Policy organized

At the end of the year, the Service for National Policy (Nemzetpolitikai Szolgálat), which was organized at the Prime Minister's Office in 1940, strongly asked the ministries that, within their competence, their leaders should send information twice a month on *“any measure which, directly or indirectly, promotes the material or moral benefit of any social stratum of the nation”*. The Service for National Policy intended to publish the received material in a bimonthly publication on the operation of the state and municipalities as well as the agencies and institutions under their supervision. The publication *“aims to tell and inform the broad spectrum of the Hungarian society about the operation of the Government, thus promoting the development of a correct public perception”* – as stated by *László Radocsay*, Minister of Justice about the aim to be achieved, therefore in December 1940 he ordered that the head of each department should communicate the information in writing to the presidential department of the Ministry until the 1st and 16th day of the month, which was then forwarded to the Service for National Policy.¹³ The propaganda publication was published from January 1941 under the title *Országépítés* (Landbuilding).¹⁴

It was also in the first month of 1941 that Prime Minister *Pál Teleki* made the following, strictly confidential appeal to *Radocsay*: *“in order to effectively support the foreign information work of Department IV operating under my direct supervision within the framework of the Hungarian Royal Prime Minister's Office, it is necessary that the ministries and other bodies regularly provide the Department with all the information that, after proper processing, can provide foreign countries with favourable information on Hungary, its domestic situation, foreign policy, development, nationality policy, economic and technical achievements, measures to promote increased production, etc.”*. *Teleki* also considered it advisable for the Ministry of Justice to inform the Prime Minister's Department of Information regularly, preferably on a weekly basis, of *“the relevant decrees and the political, cultural, economic etc. measures”*, issued within its competence, which demonstrate the advancement and steady development of Hungary on the one hand, and can portray Hungarian nationality politics in a good light on the other. Furthermore, he also found it necessary that the statements made by nationalities, persons belonging to them and their leaders *“which reveal that the situation in Hungary and the measures of the Hungarian Government elicit recognition and friendly feelings among our minorities”* should also be reported to the Prime Minister's Office regularly. In order to achieve this, a ministry rapporteur was responsible for direct contact, and the compilations prepared for the Service for National Policy had to be sent to the Prime Minister's Office, too.¹⁵

Radocsay was also contacted directly by *Alajos Alföldi*, Head of the Service for National Policy, who pointed out: *“it seems particularly useful [...] to disclose the ordered investments, facilities and the costs spent on or allocated to these, so that the public activities of the state that are less known but of great interest to the public can also be publicized.”* He was explicit in pointing out that the aim was to make it appear that, despite the wartime conditions in the country, *“the rate of material and moral value production continues to be vibrant and, in contrast with any other continental state, the standard of living and the possibilities of obtaining basic commodities*

¹³ MNL OL K577, L.8. 1940. File No. 44.068.

¹⁴ *Országépítés* was published in Budapest between 1941 and 1944. As a periodical bulletin all together it had 90 issues according to the database of the Library of the Hungarian Parliament. It is available digitally in parts in the collection of Arcanum.hu.

¹⁵ MNL OL K577, L.8. 1940. File No. B.43/1941.

barely decreased.” The reports had to be submitted so that the data would be available to the Service on the 4th and 19th day of each month.¹⁶ For example, the economic and prison department of the Ministry of Justice soon reported the changes in the official name of the staff of court prisons, investments made in the prisons of Vác and Rákospalota, and how the prisons in Szamosújvár (Gherla) and Kolozsvár (Cluj) were organized for the territories re-annexed from Transylvania.¹⁷

Fig. 1: Országépítés (Landbuilding). Journal of the Service for National Policy

¹⁶ MNL OL K577, L.8. 1940. A file dated: 5 December, 1940.

¹⁷ MNL OL K577, L.8. 1940. Files No. 67.818/1940, 468 and 469/1941. I.M.V., and files with no numbers.

The family law department of the Ministry of Justice issued its first report on 3 January, 1941. In this, *Miklós Staud*, Head of Department, used this radical metaphor, among others: *“in the field of family law, the Government is driven by the clear realization, or even certain knowledge of the fundamental doctrine of state that the core unit of the state is the family based on marriage blessed with profound moral content, enduring solidity and natural reproduction. [...] A man who remains unmarried, a woman who is averse to serious, stable marriage can only be regarded as a white blood cell and treated accordingly by the state with respect to governance, the proliferation of which white blood cell would cause the state to be mainly morally, but also economically and ultimately physically ill and extinct; but married couples without children or with one child can also be looked upon as nothing more than blood cells which, although looking red, are non-viable, endangered and leading to the extinction of the entire organism.”* This is how the submitter explained the Government’s ambition, according to which *“anomalous or shameful”* family relationships had to be dealt with in the field of law, too, with the promotion of healthy *“state red blood cell formation”*. With this in mind, the Ministry’s usual approach in judging requests for exemption from marriage impediments was that it proposed to refuse permission only if its issuance would raise a serious moral or public health issue, or *“if the marriage would only serve as a pretext or an opportunity for a foreign person to settle down in the country whose settlement was contrary to public interest”*. The judicial administration also supported starting a family through legal guidance and the *“warm embrace”* of adoption; besides, it sought to provide for the *“legally forsaken”*: the illegitimate children through securing pardon by the Head of State.¹⁸

However, the report typically shunned the contradiction between anti-Jewish legislation and the above goals.

3. New task of the Supervising Authority of Public Interests coming from the implementation of the Jewish laws

In contrast, the Jews were very much focussed on in the informative anonymous commentary on the government decree¹⁹ regulating the payments on dismissal and remunerations of similar nature paid to private employees dismissed or to be dismissed as a result of the so-called Jewish laws (1939–41).²⁰ The reason for its issuance was that persons who were classified as Jews and excluded from employment were paid large amounts of severance pay by the economic companies concerned, which was found quite injurious by the Council of Ministers, which made it compulsory to declare the emoluments paid in this way: *“in reality, several companies were rather willing to risk collapse, displacement from production, but they wanted to compensate the dismissed Jews abundantly for life”*. The Government took measures in order to “protect” movable capital by limiting the extent of severance pays, bonuses and private pensions.

To this end, the Supervising Authority of Public Interests (Közérdekeltségek Felügyelő Hatósága), formerly established in 1933, was authorized to rectify payments that thus became unlawful, even ex officio or retrospectively, to the allowed extent, and to sanction the leaders of companies providing excessive payments. The scope of the regulation did not cover employees

¹⁸ MNL OL K577, L.8. 1940. A file with no number.

¹⁹ Decree of the Hung. Royal Government No. 1.500/1941.

²⁰ VÉRTES, Magyarországi zsidótörvények 19–155.

receiving wages below five hundred pengős a month, cynically classifying it as the “*consideration of social aspects*”.²¹ This briefly outlined document was clearly just a law extract, but it portrays vividly how the legal and economic dimensions of antisemitism were widening and how a part of the society was trying to resist this with its own means before the country entered the war. Incidentally, by the end of 1939, 28 judges and one prosecutor were made to retire as a consequence of the Second Jewish Law (Act IV of 1939) and its implementing regulations, and four court drafters were subject to the provisions of this act.²²

4. The mission of Minister Gábor Vladár at the end of the Horthy era

The last Minister of Justice of the *Horthy* era, who was appointed by the Governor of his own will, was *Gábor Vladár*, who worked in the Government of *Géza Lakatos* between 29 August and 16 October, 1944.²³ The minutes of the Council of Ministers reveal that a draft of a judicial decree was also prepared in order to release some of the assets belonging to fideicomissum from the restriction, but it did not actually become law.²⁴ It is known from other sources that *Vladár* intervened personally and other ways between 9 and 12 October to release a number of political prisoners, which required secret normative decisions, similarly to working out the decree on banning the extreme right-wing press and authorizing the left-wing press, which was on the agenda of the government meeting held on 14 October, 1944, the last one before the “*attempt to jump out of the war*”. Interestingly, he did not write about the latter in his memoirs.²⁵

At the meeting of the Council of Ministers on 27 September, it was also he who, in agreement with the Minister of Trade and Transport, presented a draft decree for the use of the business, industrial goods and material stocks as well as other assets of Jews, which was adopted by the members of the Government: it was issued with number 3.520/1944. M.E.²⁶ At the meeting on 13 September, decisions were made on several judicial personnel matters: on filling the posts of judge and prosecutor.²⁷ These were probably not implemented de facto.

During *Vladár's* ministership, the Ministry of Justice also struggled with a severe budget deficit: the necessity of applying for a supplementary loan was raised at the Council of Ministers meetings held in September. According to the detailed reasons, the retrospective award of 347,000 pengős was requested by the Ministry into the sub-fund “*implementation of criminal court decisions*” of the state budget of the current year, since the Ministry’s budget “*was almost entirely exhausted*” after paying the price of the up-to-date spinning machines purchased for the hemp processing plant operating in the royal district prison of Szeged. The Government agreed to the amount requested, which was equal to the purchase price of the machines.²⁸

Although *Vladár* explicitly stated in the Council of Ministers on 1 September, 1944 that in order to achieve the goals of the Government (to jump out of the war) it was essential to “*improve*

²¹ MNL OL K577, L.8. 1940. A file with no number.

²² Magyarország igazságügye az 1939. évben I–II. 8.

²³ IK 1944:9. 331.

²⁴ MNL OL Mt., 6 September, 1944: Nr. 6.

²⁵ RÉVÉSZ, Vladár Gábor emlékkötet 121–126. See also VLADÁR, Visszaemlékezéseim 234–235.

²⁶ IK 1944:9. 326.; MNL OL Mt. 27 September, 1944: Nr. 35.; VÉRTES, Magyarországi zsidótörvények 355.

²⁷ MNL OL Mt. 13 September, 1944: Nr. 5.

²⁸ MNL OL Mt. 6 September, 1944: Nr. 7; 27 September, 1944: Nr. 34.

the performance of official duties, to maintain order and discipline in public offices to the utmost degree”,²⁹ confronting the Third Reich finally resulted in total failure – largely because of the efficient intelligence of the German secret service and the betrayal by some officers of the Hungarian general staff.³⁰ Governor *Horthy* – to save his and his son’s life – handed over power to the Arrow Cross Party (Hungarian national socialists), which signalled the end of the history of the Ministry of Justice in the bourgeois era.

Literature and sources

- ANTAL Tamás: A Szegedi Királyi Ítéltábla története 1914 és 1921 között [A History of the Royal Appeal Court of Szeged between 1914 and 1921]. *Bíróságtörténeti könyvek. Fejezetek a Szegedi Ítéltábla történetéből II.* Budapest – Szeged 2015
- Decree of the Hung. Royal Government No. 7.780/1938 [A m. kir. minisztériumnak 7.780/1938. M.E. sz. rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt területekre vonatkozó igazságügyi rendelkezések tárgyában. In: *Igazságügyi Közlöny (=IK) 1938:10. 305.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 9.600/1938 [A m. kir. minisztériumnak 9.600/1938. M.E. sz. rendelete a felvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásával kapcsolatos igazságügyi szervezeti rendelkezések tárgyában. *IK 1938:12. 340–345.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 5.800/1939 [A m. kir. minisztériumnak 5.800/1939. M.E. sz. rendelete a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területekre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezések tárgyában. *IK 1939:6. 135–138.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 7.810/1940 [A m. kir. minisztériumnak 7.810/1940. M.E. sz. rendelete a keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásával kapcsolatos igazságügyi szervezeti rendelkezések tárgyában. *IK 1940:11. 249–253.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 5.470/1941 [A m. kir. minisztériumnak 5.470/1941. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezések tárgyában. *IK 1941:7. 267–270.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 6.100/1941 [A m. kir. minisztériumnak 6.100/1941. M.E. sz. rendelete az anyakönyvi közigazgatásra és a házasságkötési eljárásra vonatkozó jogszabályoknak a visszafoglalt délvidéki területen való hatályba léptetése tárgyában. *IK 1941:8. 320.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 7.600/1941 on the amendment of the previous one [7.600/1941. M.E. sz. rendelet, *IK 1941:10. 368–369.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 6.140/1941 [A m. kir. minisztériumnak 6.140/1941. M.E. sz. rendelete a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács szervezése tárgyában. *IK 1941:8. 320–321.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 7.550/1941 [A m. kir. minisztérium 7.550/1941. M.E. sz. rendelete a személyi és családi jog egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területen hatályba léptetése tárgyában. *IK 1941:10. 363.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 1.930/1942 [A m. kir. minisztériumnak 1.930/1942. M.E. sz. rendelete a visszacsatolt délvidéki területeken a társadalombiztosítási bíráskodásra vonatkozó magyar jogszabályok hatálybaléptetése tárgyában. *IK 1942:3. 73–74.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 2.810/1942 [A m. kir. minisztériumnak 2.810/1942. M.E. sz. rendelete a visszacsatolt délvidéki területeken a magyar magánjog hatálybaléptetése tárgyában. *IK 1942:5. 193–209.*]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 5.620/1941 [A m. kir. minisztériumnak 5.620/1941. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területen a kir. bíróságok és a kir. ügyészségek működésének megkezdése tárgyában. *IK 1941:7. 270.*]

²⁹ MNL OL Mt. 1 September, 1944: Nr. 26.

³⁰ VLADÁR, *Visszaemlékezéseim* 235–245.

- Decree of the Hung. Royal Government No. 6.150/1941 [A m. kir. minisztériumnak 6.150/1941. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezések kiegészítése tárgyában. IK 1941:8. 319.]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 8.000/1941 [A m. kir. minisztériumnak 8.000/1941. M.E. sz. rendelete az újvidéki és a zombori kir. törvényszékeknek jövedéki büntető bírósági hatáskörrel felruházása tárgyában. IK 1941:11. szám. 403.]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 610/1942 [A m. kir. minisztériumnak 610/1942. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezések módosítása tárgyában. 1942:1. 1.]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 5.480/1941 [A m. kir. minisztériumnak 5.480/1941. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területen a polgári peres eljárás és egyes nemperes eljárások szabályozása tárgyában. IK 1941:7. 272–282. (1–6. §§)]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 730/1942 [A m. kir. minisztériumnak 730/1942. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területen a polgári peres eljárás és egyes nemperes eljárások szabályozásáról szóló 5.480/1941. M.E. sz. rendelet kiegészítése tárgyában. IK 1942:2. 51.]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 1.990/1942 [A m. kir. minisztériumnak 1.990/1942. M.E. sz. rendelete a polgári peres és nemperes eljárásban, valamint a magánjogi kötelezettségek tárgyában a háború következtében szükségessé vált kivételes szabályok megállapításáról. IK 1942:3. 65–73.]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 5.490/1941 [A m. kir. minisztériumnak 5.490/1941. M.E. sz. rendelete a visszafoglalt délvidéki területen a magyar polgári büntetőbíráskodás működésének megkezdése tárgyában. IK 1941:7. 293–295. (1–15. §§)]
- Decree of the Hung. Royal Government No. 1.500/1941 [A m. kir. minisztérium 1.500/1941. M.E. sz. rendelete a magánalkalmazottak szolgálati jogviszonyának megszűnése esetére járó illetményekről. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1941. Budapest, 1942, 166–173.]
- Magyarország igazságügye az 1939. évben. [Judicature of Hungary in the Year of 1939: Separatum from the official governmental report of 1939]. Budapest 1942
- MNL OL = Hungarian National Archives K577, B.5. 1941; B.7. 1941; B.8. 1941–1944; L.8. 1940
- MNL OL Mt. = Hungarian National Archives, Official minutes of the Council of Ministers
- RADY, Martyn: Nonnisi in sensu legum? Decree and Rendelet in Hungary (1790–1914). Hungarian Historical Review No. 1/2016 5–21.
- RÉVÉSZ BÉLA (ed.): Vladár Gábor emlékkötet (1881–1972) [A Memorial Book in Honour of Gábor Vladár (1881–1972)]. Budapest 2015
- VÉRTES Róbert: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945 [Jewish Acts and Decrees in Hungary, 1938–1945]. Budapest 1997
- VLADÁR Gábor: Visszaemlékezéseim [My Memoires]. Budapest 1997

HERGER Csabáné
habilitált egyetemi docens
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.04

A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően¹

The Practice of the Royal Court of Pécs after the “Third Jewish Law” Came into Force

In the series of anti-Jewish measures in Hungary, the “Third Jewish Law” (August 8, 1941) was the modification of the Act XXXI of 1894 on matrimonial law. The prohibition of intermarriage and the penalization of sexual intercourse between Jews and non-Jews in 1941 did not mean returning to the regulation of impediments to marriage in the confessional laws: the impediment of cultus disparitas was based on the religious affiliation of the parties, whereas the “Third Jewish Law” gave a racial definition to being Jewish. This study is the first part of publishing the results of the research in the records of the Royal Court of Pécs in private law matters in the years after the “Third Jewish Law” (1942–1945) came into force. The aim is to show the effects of the racial law in the social relations of Baranya County in South Hungary and the analyzation of the delivery of judgments when applying the disenfranchising “law”.

Keywords: *disfranchisement, judicial practice, marriage law, Royal Court in Pécs*

1. A kutatás tárgya és módszere

Arra a kérdésre, hogy mit jelent egy jogász számára az igazságosság és a jogtalanság, akkor tudunk választ adni, ha alapállításként elfogadjuk, hogy létezik igazságosság és jogtalanság, és ezek egymástól világosan elkülöníthetők. *Gustav Radbruch* (1878–1949) német jogfilozófus és büntetőjogász 1946-ban azt állította, hogy a bíró a pozitív jog és az igazságosság közötti konfliktus esetén akkor és csakis akkor dönthet a jogi normával szemben és ehelyett az anyagi értelemben vett igazságosság mellett, ha a kérdéses norma elviselhetetlenül igazságtalannak („*unerträglich ungerecht*“) tűnik vagy a jog fogalmában alapvetően benne foglalt, minden emberre kiterjedő egyenlőség elvét tudatosan tagadja („*bewusst verleugnet*“).² *Radbruch* tézise a törvényes jogtalanságról és a törvényfeletti jogról („*gesetzliche Unrecht und übergesetzliches Recht*“) felhívja a figyelmet arra a lehetséges konfliktusra, mellyel a jogalkalmazó a lépcsőzetes jogkorlátozás, majd jogfosztás éveiben munkája során hazánkban is szembesült, illetve szembesülhetett.

¹ A tanulmány a „*Jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer tükrében*” c. tudományos ülésen (Pécs, 2019. szeptember 2–6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² *Gustav Radbruch* 1946-ban megjelent művének újabb kiadását lásd RADBRUCH – HASSEMER, *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*.

Az Alexander von Humboldt Alapítvány által finanszírozott három éves kutatási projekt (a göttingeni Német Jogtörténeti és Polgári Jogi Tanszék valamint a pécsi Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport közötti intézményi együttműködés) keretében a tanulmány szerzője elsősorban arra lett volna kíváncsi, hogy a III. zsidótörvény (1941. évi XV. tc.) rendelkezéseinek nyilvánvaló szembenállása a „*törvény feletti*” természetjoggal a pécsi bírók ítélkezési gyakorlatát befolyásolta-e, és az alkalmazandó jogot „*elviselhetetlenül igazságtalannak*” látták-e. Naivitás lenne azonban azt gondolni, hogy ebben az esetben – hivatalukban megmaradva – még ítélkezhetek volna. Ezért a kutatás első tényleges kérdése az lett, hogy a pécsi bírók a bizonyítási eljárás során milyen hozzáállást tanúsítottak. Megpróbálták esetleg a törvény szigorát enyhíteni vagy a törvény betűje szerint jártak el? A kutatás során másodsorban arra kerestem választ, hogy a családjogi ügytípusok közül melyek fordultak elő, illetve mekkora volt a diszkrimináló jogi normák társadalmi jelentősége a dél-dunántúli Baranyában.

A kutatás forrása a Pécsi Királyi Törvényszéknek a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában (MNL.BML) fennmaradt iratanyagából az a 3.370 ügy volt, melyeket 1942-ben indítottak, függetlenül attól, hogy az eljárást melyik évben fejezték be. Ezek között nem csak magánjogi, hanem jelentős számban büntetőjogi ügyek is előfordultak, mert az arhiváláskor a különválasztás nem történt meg. A teljes 115 doboznyi iratanyag átvizsgálása azonban messze nem volt felesleges, mivel a családjog elválaszthatatlan a magánjog más részeitől és a magánjogi jogfosztásnak nem egyszer büntetőjogi következménye is volt.

2. Az ügytípusok és a jogpolitikai célzat

A vizsgált levéltári forrásanyag magánjogi jogvitái két nagy csoportba sorolhatók. Az első csoportnál (a házasság megtámadása, illetve felbontása iránti keresetek, fajgyalázási ügyek) a III. zsidótörvény házassági jogi vonatkozású rendelkezései közvetlenül megjelentek, míg a másikon csak a korszak egyes magánjogi intézményeinek torzulása volt felfedezhető (törvényes – törvénytelen származás kérdése, örökbefogadási és öröklési szerződések).

A korszak magánjogi szakirodalma a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötés tilalmával annyiban foglalkozott csak, hogy azt tételszerűen ismeretette, esetleg a közérdekkel indokolta, vagy az állampolgársági és származási bizonyítványok fontosságát hangsúlyozta.³ Némi visszafogott kritikát csupán az váltott ki, hogy maga a törvénycikk nem csak a zsidók jogállásával összefüggő kérdéseket szabályozott.⁴ Mivel ellenpéldát nem találni, megállapítható, hogy a korszak magánjogászainak nagy része – bármiféle személyes jogfelfogás kinyilvánítása nélkül – egyetértett az új normákkal, míg az esetleges kisebbség véleményét nem fejezte ki.⁵

A törvénycikk jogpolitikai célja a miniszteri indokolásból világosan kiderül: elsősorban a zsidó értelmiségiek viszonylag nagy száma zavarta a magyar politikai elitet. *Radocsay László*, aki 1939. november 9-től a német megszállásig több kormány alatt felelt az igazságügyi tárcaért, 1942-ben egy tanulmányában magyar jog megújításának alapvető irányai között az ún. népi gondolatot

³ ALFÖLDY – SZENTMIKLÓSI, A házassági per kézikönyve 3.

⁴ FEHÉRVÁRY: Magyar magánjog kistükre 141; LUSICZA, A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról 4.

⁵ Lásd bővebben HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban 95–97.

(„*völkischer Gedanke*“) is megnevezte,⁶ kimondatlanul is szembeállítva azt a zsidó értelmiség meghatározó szerepével. Másodsorban a vegyesházasságok folyamatosan növekvő számát nevesítették, amely – az indokolás megfogalmazójának szóhasználata szerint – „fajkeveredést” eredményez: „Magyarországon a zsidóság az egyetlen nagyobb néptömeg, amely eltérő fajként tűnik fel a magyarság és az árja-fajhoz tartozó hazai nemzetiségek mellett. Annak megvilágítására, hogy mily arányban következhetik be a nem zsidók és zsidók magyarországi fajkeveredése, nem annyira a hazai 800 ezres zsidó tömeget kell szembeállítani a kb. 13 milliós nem zsidó lakossággal, hanem inkább a kb. 600 ezer értelmiségi foglalkozású zsidót a kb. 4 milliónyi értelmiségi foglalkozású nem zsidóval. A zsidó fajhoz tartozók a hazai nem zsidókkal az utóbbi félszázad alatt egyre növekvőbb számban házasodtak össze és ezzel mind a nem zsidók, mind a zsidók szempontjából nemkívánatos fajkeveredés egyre nagyobb méreteket öltött. (...) A felsorolt adatok kellőképpen mutatják, hogy a nem zsidó-zsidó házasságok iránt érzett társadalmi ellenérzés, sőt a zsidók társadalmi és gazdasági visszaszorítására irányuló jogszabályok sem bizonyultak elegendő visszatartó erejűnek a nemkívánatos fajkeveredés megakadályozására.”⁷

2.1. A házasság megtámadása a Pécsi Királyi Törvényszék előtt 1942-ben folyamatba tett ügyekben

A III. Birodalom jogalkotását követő⁸ III. zsidótörvény, amely a polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. tc. (Ht.) módosítását és kiegészítését tartalmazta, megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést. Az izraeliták és keresztények közötti házassági akadály, amely a Ht. hatályba lépése előtti felekezeti jogokban a *cultus disparitas* körébe tartozott, a törvény 9. szakaszában a származáson alapuló zsidófogalommal egészült ki. Az akadály ellenére kötött vegyesházasság érvényes volt, de büntetendő (14. §). A büntetéssel való fenyegetés nem csak a házasságkötő felekre terjedt ki, hanem az állami anyakönyvvezetőre is, aki szándékosan vagy gondatlanságból közreműködött egy ilyen házasságkötésnél.⁹ A vizsgált levéltári anyagban azonban egyetlen zsidó-nem zsidó vegyesházasság miatt vagy annál történt közreműködés miatt indított büntetőper sem volt. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a fajvédelmi házassági köteléki jogi szabályok Magyarországon ugyan a vegyesházasságok számanak drasztikus csökkenéséhez, de nem megszűnéséhez vezettek: míg 1895 és 1918 között ez a szám folyamatosan emelkedett, a két háború közötti időszakban stagnált, a II. világháború éveiben csupán erősen visszaesett.¹⁰ *Karády Viktor* házassági anyakönyvek alapján összeállított adatközlése szerint 1941-ben a törvény hatályba lépésétől (1941. november 1.) Budapesten az év utolsó két hónapjában az éves átlaghoz (90) képest 4,7 % volt a vegyesházasságok aránya, 1942-ben az éves átlaghoz képest (98) 6,5 %. Számításainál *Karády* értelemszerűen nem a

⁶ RADOCSAY, Die Rechtserneuerung in Ungarn 2.

⁷ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-orvenyei%3Fpagenum%3D51>.

⁸ Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935; Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes vom 18. Oktober 1935; Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938.

⁹ „Az a magyar honos nem zsidó, aki zsidóval, az a zsidó, aki magyar honos nem zsidóval, úgyszintén az a magyar honos zsidó férfi, aki külföldi honos nem zsidó nővel a 9. §-ban foglalt tilalmat megszegve házasságot köt, büntetett követ el és öt évig terjedhető börtönnel, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő. Ugyanígy büntetendő az a polgári tisztviselő, aki tudja, hogy a 9. §-ban foglalt házassági akadály áll fenn és a házasság megkötésénél közreműködik. Ha pedig a polgári tisztviselő gondatlanságból működik közre az ilyen házasság megkötésénél, vétséget követ el és büntetése három hónapig terjedhető fogház.”

¹⁰ KARÁDY, Asszimiláció és társadalmi krízis 145.

felekezeti hovatartozást, hanem a származáson alapuló zsidó-definíciót vette figyelembe.¹¹ Bár pécsi adatok nem állnak rendelkezésre, vélelmezhető, hogy ha elvétele is, de Pécsen is előfordultak vegyesházasságok.

A büntetőperrek hiánya ezek esetében minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy belügyminiszteri engedély¹² birtokában kötötték meg őket. *Karády* kiemelte, hogy az érintettek közül sem a férfiaknál, sem a nőknél nem voltak elhanyagolható számúak Budapesten az ilyen házasságok, sőt éppen a végveszély hónapjaiban, az NS-megszállást (1944. március 19.) követően, jelentősen meg is szaporodtak. Felhívta a figyelmet arra is, hogy abban a rövid időszakban, amikor a III. zsidótörvény már hatályba lépett, de a zsidó vallás recepciójának megszüntetése, azaz a zsidóságba való betérés jogi lehetőségének felszámolása még nem történt meg, Budapesten 1941-ben 224, 1942-ben 255 keresztény nő judaizált. A betért hölgyek töredékéről, mintegy 20 %-áról jegyezték csak fel, hogy visszatérő volt, míg a *Karády* által ismert adatok szerint férfiak esetében, ha történt is betérés ebben a korban, az többnyire ténylegesen csak visszatérést jelentett. Bár keresztény nők 1941 előtt is a férfiaknál nagyobb számban judaizáltak, *Karády* az 1941-es és 1942-es adatokat történelmileg teljesen egyedülálló betérési hullámnak nevezte, és hangsúlyozta, hogy ez nem csak Budapesten, hanem más asszimilációs központokban is előfordult. Magyarázatot erre a jelenségre csak az érzelmekben talált: az elmulasztott vegyesházassági tervek megvalósítása vagy a meglévő érzelmi-szexuális közösség tovább megőrzésének vágya vezethette a sorsközösséget vállaló nőket akkor,¹³ amikor a házasságon kívüli kapcsolatot fajgyalázként büntetéssel fenyegette a jogalkotó.

A belügyminiszteri engedéllyel kötött vegyesházasságok körét nem tekintve a zsidó-nem zsidó vegyesházasság megkötésének magánjogi jogkövetkezménye megtevesztésre hivatkozva a házasság megtámadásának lehetősége volt (10. §). A Ht. a házasság érvénytelenségének két formáját ismerte: a semmisséget és a megtámadhatóságot.¹⁴ A III. zsidótörvény megtartotta a házasság megtámadásának Ht-ben felsorolt okait (1. a házassághoz kötött felek elégtelen életkora, 2. kiskorú házassághoz kötött fél törvényes képviselője beleegyezésének a hiánya, 3. kényszer, tévedés, megtevesztés), csak némileg kiegészítette azokat: megtámadható volt a házasság, „*ha a megtevesztés olyan ténykörülményre vonatkozik, amely a házastárs személyi állapotának megítélése szempontjából a 9. § értelmében lényeges, s a megtevesztést a másik házastárs tudva maga idézte elő, vagy tudta a megtevesztést, amely egy harmadiktól ered*” (10. §). Az, hogy a zsidó vagy nem zsidó származás a lényeges személyes tulajdonság fogalmi körébe vonható-e, a II. zsidótörvény óta (1939. évi IV. tc.) vitatott volt. A III. zsidótörvény hatályba lépését követően a bírói joggyakorlat válasza erre a kérdésre kétséget kizáróan igenlő volt.¹⁵

A törvény rendelkezett a jegyesek házassághoz kötött előtti kötelező orvosi vizsgálatáról (1-4. §§), valamint a házassági kölcsön intézményéről is, amit az Országos Nép- és Családvédelmi Alapból a házassághoz kötött alkalmával a bizonyítottan egészséges igénylőknek utaltak ki. Ha a törvény miniszteri indoklásában nevesített eugenikai és fajvédelmi célzatról nem tudnánk, még azt is mondhatnánk, hogy a kötelező orvosi vizsgálat a prostitúció hiányos és nem kellően hatékony szabályozása, valamint a nemi betegségek gyakori előfordulása miatt¹⁶ hasznosnak tűnhetett a maga

¹¹ KARÁDY, A vegyesházasságok Budapesten 1950 előtt 84.

¹² A feltételekről és az engedélyezési eljárásról lásd STEIN, A zsidók érvényes házasságának alaki kellékei.

¹³ KARÁDY, A vegyesházasságok Budapesten 1950 előtt 85–86.

¹⁴ Lásd bővebben HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 102–103.

¹⁵ ALFÖLDY – SZENTMIKLÓSI, A házassági per kézikönyve 104.

¹⁶ CSÁSZÁR: A kéjelgésügy szabályozása 15–28.

korában, mint ahogy a házassági kölcsönt is tekinthetnénk a házasság intézményét támogató eszköznek. A szabályozási környezet és a köztörténeti háttér azonban kizárja, hogy a kötelező orvosi vizsgálatnak és a házassági kölcsön intézményének ilyen értelmet adjunk. A 6. § szerint az új megtámadási okok közé bekerült az az eset is, „*ha házastársa az 1. § alá eső betegségre vonatkozóan a megfévesztést tudva maga idézte elő akár előtte, akár a tisztí orvos vagy a vizsgálatot teljesítő orvos előtt lényeges ténykörülménynek hamis állításával vagy elhallgatásával, vagy pedig tudta a megfévesztést, amely egy harmadiktól ered.* Végezetül a házasság megtámadható volt „*tévedés miatt akkor is, ha az egyik házaspár már a házasságkötéskor gyógyíthatatlan elmebetegségben szenvedett és a másik házaspár ezt nem tudta s a körülményekből sem következtethette*” (7. §). A házastárs elmebetegsége azonban nem volt megtámadási ok akkor, ha a megbetegedés a házasság fennállása alatt következett be.

A vizsgált levéltári anyagban megtámadási ügyek csak kivételesen fordultak elő. Az 1942-ben a Pécsi Királyi Törvényszék előtt folyamatba tett öt megtámadási per alapján a következő négy állítás fogalmazható meg: 1. A keresetben az azt benyújtó házastárs a házasság érvénytelenné nyilvánítása mellett minden esetben másodlagosan a házasság felbontását is kérte, amit valószínűleg a megtámadási okok bizonyításának nehézségeivel magyarázhatunk. A Ht. hatályba lépését követő években a Pécsi Királyi Törvényszék előtt nem fordult elő ilyen eset.¹⁷ Amikor azonban a kodifikálatlan, curiai praxison alapuló házassági köteléki perekben alkalmazott eljárásjogot¹⁸ 1915-től felváltották az első magyar polgári eljárásjogi kódex (1911. évi I. tc.) szabályai, a két kereseti kérelem együttes érvényesítése nem volt kizárt, sőt a megtámadási és bontó perek eljárási szabályai közelebb kerültek egymáshoz: ámbár az 1911. évi I. tc. szerint az ún. előzetes békéltetés két típusa, a kereset benyújtása előtti (645. §) illetve a kereset benyújtása utáni (654. §) békéltetés csak ágytól és asztaltól történő elválasztásra és bontásra irányuló kereset esetén volt lehetséges,¹⁹ a per során lefolytatott békéltetést (668. §) kiterjesztették a megtámadási perekre is. Ha tehát a kereset alkalmas volt arra, hogy idézést bocsássonak ki, a bíróság határidőt tűzött a bíróság előtti békéltetésre a házastársak valamelyike által indított megtámadási perben is. 2. A házastársak legalább egyike az említett öt megtámadási per közül csak kettőben volt a III. zsidótörvény értelmében zsidó. Származásuknak az ügy érdeme tekintetében azonban nem volt jogi jelentősége egyik perben sem. 3. Az 1942-ben folyamatba tett perek között nem volt olyan, melyben a törvény 1. §-ban meghatározott betegség vonatkozásában szándékos megfévesztésre hivatkoztak volna. 4. A házastársnak a házasságkötés időpontjában fennálló, a másik fél gyógyíthatatlan emebetegségre vonatkozó tévedése csak egy esetben szerepelt megtámadási okként a keresetlevélben.

Varga József és Vas Júlia napszámosok perének jelentősége elsősorban abban állt, hogy – az előző korszak gyakorlatával szemben – a felperes egy keresetben kérte a házasság érvénytelenítését és felbontását is. A felek 1941. június 21-én kötöttek házasságot Pellérdén. Házassági együttélésük ez év szeptember 22-ig tartott a szomszédos faluban, Görcsönyben. Az elhidegülés oka közöttük az volt, hogy a férj – a keresetlevél szerint – már a nászéjszakán megállapította, hogy felesége nem volt érintetlen a házasságkötéskor. A falubeli pletykák szerint mástól volt teherben, amit igazolni látszott, hogy a feleség nővérével rövid időre távozott a házból, majd véresen, gyengén tért haza, és hosszabb ideig beteg volt. A férj tapasztalatlanságával magyarázta, hogy a történeteket ekkor még nem helyesen értelmezte. A következő hónapokban felesége háztartási kötelezettségeit nem látta el, vele szeretetlenül viselkedett, tilalma ellenére a szomszéd pusztára járt egy idegen férfihoz, majd szeptember 22-én elhagyta. Távozása előtt a nő

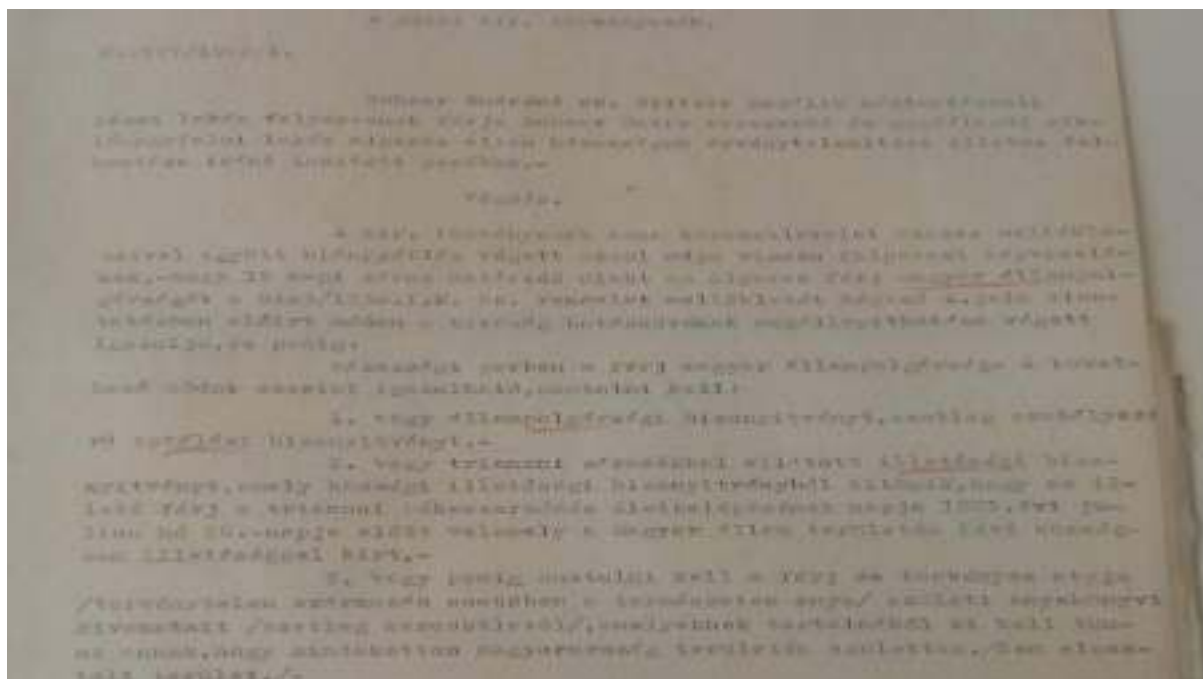
¹⁷ Lásd bővebben HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 173.

¹⁸ HERGER, A házassági kötelék védelmét szolgáló eszközök 71–94.

¹⁹ FABINYI: A polgári prebendtartás 104–107.

bevallotta korábbi kapcsolatát, sőt terhességét is, a későbbiekben pedig a fenti férfival nyilvánosság előtt is rendszeresen mutatkozott. *Varga József* a házasságkötéskor fennálló lényeges és súlyos tévedésre hivatkozva, illetve mivel felesége őt lényeges személyes tulajdonságára nézve szándékosan megtévesztette, a házasságot a Ht. 54. § e, pontja és 55. § alapján megtámadta, ha pedig a megtámadás sikerre nem vezetne, egyidejűleg felesége vétkes cselekményére hivatkozva a Ht. 80. § a, és c, pontja alapján a házasság felbontását is kérte.²⁰ A Pécsi Királyi Törvényszék felperes keresetét 1943. március 3-án elutasította. Az indokolás szerint alperes a kereset elutasítását és a házasság fenntartását kérte arra hivatkozva, hogy a velük együtt élő anyós és sógornő veszekedését nem tudta elviselni, de ha férje külön lakóhelyet biztosít számukra, oda örömmel követi. A bíróság a tanúvallomások alapján megállapította, hogy felperest menyasszonya „vastagságára” a házasságkötéskor saját anyja figyelmeztette. Ezek alapján sem a megtámadási ok, sem a bontó ok nem állt fenn.²¹ 1943. november 20-án a Pécsi Királyi Ítéltábla az eljárás felfüggesztését rendelte el végzésében arra hivatkozva, hogy felperes jogi képviselője katonai szolgálatra vonult be.²² 1944. március 28-án, tíz nappal a német megszállást követően született meg a Pécsi Királyi Ítéltábla másodfokú ítélete a perben, mely a bizonyítékok hiányára hivatkozva az elsőfokú ítéletet helybenhagyta.²³

Kétyi István felesége, *Zsoldos Mária* ellen ugyancsak vagyagos keresetet terjesztett elő: a Ht. 54 § 1. pontja alapján házasságuk érvénytelenné nyilvánítását kérte (mivel a nő nem engedte a házasságot elhálni, és *Kétyi István* a házasságkötéskor nem tudott menyasszonya betegségéről), illetve a Ht. 80. § a, pontja alapján egyben bontást is kért a nő vétkessé nyilvánítása mellett. A csatolt anyakönyvi kivonatokból megtudjuk, hogy mindkét fél római katolikus vallású volt. A per nem érdemi ítélettel fejeződött be, hanem *Zsoldos Mária* halála miatt az eljárást megszüntették.²⁴

1. ábra: A Pécsi Királyi Törvényszék végzése a bíróság illetékességének megállapításához szükséges állampolgársági bizonyítvány benyújtásáról. MNL BML VII/2b II/4527/1942/1 sz. végzés.

Spitzner Borbala keresetlevelében ehhez hasonlóan két kérelmet fogalmazott meg: egyrészt megtámadta a siklósnagyfalui zsidó kereskedővel, *Scheer Endrével* kötött házasságát, másrészt a házasság felbontását is kérte. A kereset beadását követően hiánypótlásra szólította fel a Pécsi Királyi Törvényszék, a hiányzó állampolgársági bizonyítványt azonban az

²⁰ MNL BML VII/2b 680/1942 sz., szám nélküli keresetlevél, 1942. február 17.

²¹ MNL BML VII/2b 680/1942/14. sz. ítélet.

²² MNL BML VII/2b 680/1942/22. sz. végzés.

²³ MNL BML VII/2b 680/1942/31. sz. ítélet.

²⁴ MNL BML VII/2b 2242/1942 sz.

asszony a rendelkezésére álló tizenöt nap alatt nem nyújtotta be. Mivel Magyarország a trianoni békediktátum következtében területének kétharmadát elveszítette, ezek a bizonyítványok a peres akták többségében előfordultak, amennyiben a felek állandó lakhelyének fekvése a bíróság illetékességének megállapításához szükségesnek látszott.²⁵

A római katolikus vallású felek, *Gyúros Julianna* és *Dobszai Lajos* között a házastársi kapcsolat a férj epileptikus rohamai miatt romlott meg. A periratokban az érvénytelenné nyilvánítás és bontás iráni igény szintén pontatlanul, felváltva szerepelt. A jogerős ítéletben azonban a Ht. 55. § alapján érvénytelenné nyilvánította a Pécsi Királyi Törvényszék a házasságot.²⁶ Ehhez hasonlóan bontási és érvénytelenítési igény vagylagosan szerepelt a keresetben *Marjanovic Naum* dárdai tanító felesége, *Hert Anna* ellen indított köteléki perében.²⁷

A tanulmány témája szempontjából egy jelentősebb megtámadási ügy volt a vizsgált levéltári anyagban. *Lőke László Tibor*, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara intézője és *Szing Klára* herceszöllősi lakosok 1941. január 4-én kötöttek házasságot, melyből egy gyermek született. A férj keresetlevelében előadta, hogy nagyatyja, *Lőke Lajos* zsidó volt, aki házasságkötése előtt római katolikus vallásra tért, azaz gyermekei születésükkor már katolikusnak lettek keresztelve. Kezdetől fogva boldogtalan házasságukat felesége idegállapotával és abnormális természetével, többszöri öngyilkossági kísérletével magyarázta. Az életközösség a felek között 1942. február 26-án szűnt meg, amikortól a férj az irodájában aludt és hétvégén is ott maradt. Mivel felesége leánykori idegösszeomlásáról a házasságkötéskor nem volt tudomása, a bíróságtól elsősorban megtévesztésre hivatkozva a házasság érvénytelenítését (Ht. 55. §) kérte, másodsorban pedig annak felbontását (Ht. 80. § a) és felesége vétkessé nyilvánítását kérte a férj, aki ekkor már főhercegi uradalmi intéző volt Hercegszőlősön.²⁸ Az aktában szerepelt a felperes állampolgársági bizonyítványa is, mely szerint a tiranoni békeszerződést becikkelyező 1921. évi XXXIII. tc. rendelkezésének megfelelően 1922. július 1-jén bejelentette állampolgársága fentartására irányuló elhatározását.²⁹

A per a bontóperekben szokásos eljárás szerint zajlott. A sikertelen békéltetést követően tárgyalási határnapot tűztek,³⁰ majd az alperes ellenkeresetet terjesztett elő, melyben a megtámadási és a bontási kérelem együttes tárgyalását, a per tartamára különélés elrendelését és ideiglenes nőtartást kiszabását kérte, valamint azt, hogy felperes katonai szolgálata ellenére a per felfüggesztését ne rendeljék el. Az alperesi előkészítő iratban a feleség a következőket állította: „felperes a maga iránti szimpátiát felkelteni célzó önvallomásként beismeri, hogy apai részről zsidó származású“, (...) „de házasságkötésüket megelőzően koránt sem volt ilyen őszinte, mert zsidó származását, ami a mai idők felfogásán keresztül igen lényeges személyi tulajdonságnak minősül, elhallgatta“. Ezért ő lenne az – folytatódik az irat – aki megtévesztésre hivatkozva a házasságot megtámadhatná, de ezt ő nem teszi, mert megbocsátotta férjének „a szülei és az én társadalmi helyzetem tekintetében is nagy súllyal jelentkező megtévesztést“. A házasságot gyermekükre való tekintettel tartotta fenn, és felperesnek a származását nem hánytorgatta a szemére akkor sem, amikor a férfi „éppen ezen származási személyi tulajdonsága folytán nem lett véglegesítve“ a munkahelyén, más pályázatát elutasították, és csak a nő atyjának személyes közbejárására alkalmazták a hercegi uradalomban is. Az ő döntése volt, hogy a

²⁵ MNL BML L VII/2b 4527/1942 sz.

²⁶ MNL BML VII/2b 3776/1942 sz.

²⁷ MNL BML VII/2b 4291/1942 sz.

²⁸ MNL BML VII/2b 1216/1942 sz., szám nélküli keresetlevél, 1942. március 24.

²⁹ MNL BML VII/2b 1216/1942/13 sz. bizonyítvány, 1942. március 24.

³⁰ MNL BML VII/2b 1216/1942/2 sz. békéltetési jegyzőkönyv.

békülésben bízva viselni kénytelen férje „származása szépséghibájának következményeit”.³¹ Az ideiglenes nőtartást elrendelő végzést³² követően felperes tartalékos tüzérhadnagyként az orosz fronton szolgált 1942 májusától. Szabadsága alkalmával kérte a per felfüggesztésének megszüntetését, de rövid idő múlva az alperesi képviselő bevonulása miatt újra felfüggesztésre került sor. A törvényszék 1944. június 8-án 6 hónapra ágytól és asztaltól elválasztotta a feleket,³³ és ennek letelte után – amennyiben a békülés nem történt meg – felperest feljogosította végleges bontás kérésére. Az 1946. május 13-i hivatalos jelentés szerint a perben a nyilvántartási idő letelt, azaz a per érdemi ítélet nélkül zárult le,³⁴ valószínűleg felperes frontszolgálatban bekövetkező halála miatt. A per során – a kereseti kérelemmel szemben – a megtámadás kérdésével a bíróság nem foglalkozott, és a jegyzőkönyvekben illetve határozatokban is bontóperként jelölték az ügyet.

A III. zsidótörvény által nyitott kapu hatása a Pécsi Királyi Törvényszék területén, Baranya megyében 1942-ben, amikor a legnagyobb ügyforgalom volt várható, gyakorlatilag nulla volt. Ennek magyarázatát valószínűleg a társadalmi mentalitásban kell keresni. Magyarországon 1895. október 1. óta kötelező állami házasságkötés és anyakönyvvezetés volt, ezért a házastársak felekezeti hovatartozása, illetve a zsidó-nem zsidó vegyesházasságok száma nehezen kideríthető: a születési anyakönyvi kivonatok lehetnének eligazítók. Míg a Ht. hatályba lépése utáni években a házasságok felekezeti hovatartozása az ügyiratokból csak akkor derült ki, ha a házasságot még a felekezeti jogok hatálya alatt kötötték, vagy – kivételesen – az eltérő felekezeti hovatartozás volt a házassági konfliktus oka, a vizsgált levéltári forrásanyagban már minden ügynél csatolták a születési, illetve házassági anyakönyvi kivonatokat, amelyek igazolták a felek vallását és származását, a III. zsidótörvényhez igazodva.

A házasság megtámadása az 1895 utáni évtizedekben is rendkívül ritkán került sor Baranyában,³⁵ ezért ez a trend nem meglepő. Valószínű az is, hogy a zsidó származás és vallás nem olyan személyes tulajdonság volt a háború előtti évtizedekben, melyre nézve a felek megtevesztették volna a jegyesüket. Ez sokkal inkább akkor történt, ha a nő a házasságkötéskor mástól már teherben volt, ahogy a fenti jogesetek egyike is jó példa erre. Fontos végül azt is megjegyezni, hogy ha a házasság véglegesen megromlott, a vétkességi elven alapuló, de liberális magyar bontójog kínált megoldást a házasságból való kilépésre. Ezért nem volt szükség arra, hogy a felek a házasság megtámadásának eszközével éljenek.

2.2. Bontóperek a Pécsi Királyi Törvényszék előtt 1942-ben folyamatba tett ügyek között

A háborús évek házassági bontójoga továbbra is a Ht. szabályain nyugodott. A klasszikus liberalizmus értékei iránt elkötelezett szabadelvű kormány 1894-ben – a püspöki kar és a katolikus főrendek ellenállása ellenére – a kötelező polgári házasságkötést, egységes bontójogot és egységes állami jurisdicciót bevezető (nem konzervatív, de nem is szabadelvű, hanem sokkal inkább

³¹ MNL BML VII/2b 216/1942 sz., dátum és szám nélküli alperesi előkészítő irat.

³² MNL BML II/2b 1216/1942/4. sz. végzés, 1942. június 16.

³³ MNL BML VII/2b 1216/1942/38. sz. ítélet.

³⁴ MNL BML VII/2b 1216/1942/44. sz. hivatalos jelentés.

³⁵ HERGER, A nővértől az állami anyakönyvvezetőig 173.

visszafogottnak mondható) házassági törvény megalkotásáról döntött.³⁶ A Ht. bontójoga a vétkességi elven nyugodott, elutasítva az objektív bontó okokat és a közös megegyezésen alapuló bontást is. Abszolút bontó ok bizonyítása esetén a bíróság minden további nélkül bontotta fel a házasságot, míg relatív bontó ok bizonyítása esetén a bontáshoz a feldúltság megvalósulására is szükség volt.³⁷

abszolút bontóok	76. §	házasságtörés, fajtalanság, bigámia	vétkességi elv
	77. § a-b	szándékos és jogos ok nélküli elhagyás	
	78. §	a házastárs életére törés vagy a házastárs szándékos és súlyos bántalmazása	
	79. §	a házastársat halálra vagy legalább öt év szabadságvesztésre ítélték a házasságkötést követően megvalósított bűncselekmény miatt	
relatív bontóok	80. § a	a házastársi kötelezettségek szándékos és súlyos megsértése	feldúltsági elvvel vegyített vétkességi elv
	80. § b	a házastársak családjához tartozó gyermek rábírása bűncselekmény elkövetésére vagy erkölcstelen életmódra, illetve a rábírás megkísérlése	
	80. § c	erkölcstelen életmód megátalkodott folytatása	
	80. § d	a házasságkötést követően elkövetett bűncselekmény miatt 5 évnél rövidebb időtartamú szabadságvesztés vagy nyereségvágyból elkövetett vétség elkövetése miatt szabadságvesztés időhatár nélkül	

2. ábra: A bontóokok rendszere az 1894. évi XXXI. tc-ben (forrás: a szerző összeállítása)

A Ht. bontójogát a III. zsidótörvény egy mondatral egészítette csak ki: a bontást nem akadályozza az, ha a bontóok megvalósítását követően a vétkes házastárs elmebetegségbe esik (8. §). Az 1894 és 1945 közötti évek házassági köteléki jogára vonatkozó levéltári kutatások alapján megállapítható, hogy ez a mondat teljes mértékben felesleges volt. A Ht. az objektív bontóokokat, azaz az elmebetegség bontó okként történő elismerését is elutasította. Ha azonban egy szubjektív (vétkességi elven alapuló) bontóok megvalósulása bizonyítást nyert, illetve relatív bontóok esetén a feldúltságot is megállapította a bíróság, a házasságot felbontották, függetlenül attól, hogy a vétkes házastárs a bontás időpontjában elmebeteg volt vagy sem. A jogalkotó azonban talált két curiai döntvényt, melyre a módosítás indokaként hivatkozott (P. VIII. 2196/1906, P. III. 2461/1940): ezekben a bíróság a bontókeresetet – egyértelműen hibásan – azért utasította el, mert a házastárs elmebetegség miatt gondnokság alatt állt. Ezekben az esetekben a főbíróság nem vette figyelembe, hogy a bontóok a megbetegedés előtt valósult meg, ezért – állította a miniszteri indokolás – szükségesnek látszik az elv megerősítése.³⁸ Ilyen módon a polgári jogi kultúra jogegyenlőségi elvét elvető III. zsidótörvény a köztudatba – legalábbis a bontójog tekintetében – a jogállamiság őreként igyekezett bevonulni.

1941. november 1. után a Pécsi Királyi Törvényszék bontójogi gyakorlatában újdonságot nem igazán lelhetünk fel. Az azonban szembetűnik az aktákat olvasó és a korábbi évtizedek gyakorlatát is ismerő kutatónak, hogy az ítélezésben némi konzervatív fordulat mutatkozott. A

³⁶ A Ht. előkészítéséhez lásd HERGER, Tradition und Modernisierung in der Geschichte der Zivilehe in Ungarn 275–282.

³⁷ WEISS, Vétkesség – feldúltság és a házasfelek közös megegyezése 909–919.

³⁸ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>.

századforduló óta a 77. § a, pontjára (szándékos és jogos ok nélküli elhagyás) alapított bontások egyre gyakoribbá váltak: az alperes rendszerint meg sem jelent a bíróság előtt és egyáltalán nem is védekezett, nemegyszer ágyasságban élt, sőt a gyermekek születési adataiból nyilvánvaló volt, hogy ők is az ágyasságból, nem pedig a formálisan még fennálló házasságból születtek.³⁹ A bírói praxis segítségével a vétkességi elv fellazult, és az elméletileg elutasított közös megegyezésen alapuló bontás – a szándékos és jogos ok nélküli elhagyás „eljárásával” – mégis megvalósulhatott. Ezzel szemben a vizsgált levéltári anyagban feltűnő, hogy a bíróság figyelembe vette azt is, ha az előzetes peren kívüli eljárás lefolytatását követően a felperes ágyasságra lépett. A korábbi évtizedekben rendszerint csak azt vizsgálták, hogy az előzetes peren kívüli eljárás idején volt-e ágyassági kapcsolata a házastársak bármelyikének, mivel az – természetesen – akadályozta a kibékülést.

Ez a gyakorlat látható a *Krémer Ferenc* által felesége, *Krieg Erzsébet* ellen folyamatba tett bontóperben is. A felek 1919. november 16-án kötöttek házasságot, melyből két, már nagykorú gyermek származott. *Krieg Erzsébet* 1938. február 15-én elhagyta férjét, aki ezért a bíróságtól azt kérte, hogy végzésében kötelezze az asszonyt az életközösség helyreállítására. A 4033/1942 számú határozat arra is feljogosította az elhagyott házastársat, hogy ha felesége tizenöt nap alatt (azaz 1942. november 21-ig) nem tér hozzá vissza, bontókeresetet nyújtson be. Az eredménytelen peren kívüli eljárást követően a bíróság már a bontókeresetről döntött. Ámbár a nő a tárgyaláson azt vallotta, hogy a férjét már nem szereti és nem akar vele élni, a felperes férj keresetét 1944. július 13-án elutasították, mert a férj 1942 novemberében házvetetőnként magához vett egy idegen nőt, amit a bíróság ágyasságnak tekintett. Ez a szemléletmód a Pécsi Királyi Törvényszék előtti bontóperekben teljes mértékben új volt.⁴⁰

A házastársak vallásának vagy származásának a megtámadási perekhez hasonlóan a bontóperekben is csekély jelentősége volt. Abban a hét bontóperben, melyben a keresetet 1942-ben terjesztették a Pécsi Királyi Törvényszék elé és a peres felek legalább egyike zsidó volt, a származásnak vagy vallásnak a perben jogi jelentősége egyáltalán nem volt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a bontóok alapjául szolgáló házassági konfliktus kialakulásához a származás vagy a vallás – különösen vegyesházasság esetén – kisebb-nagyobb mértékben ne járulhatott volna hozzá.

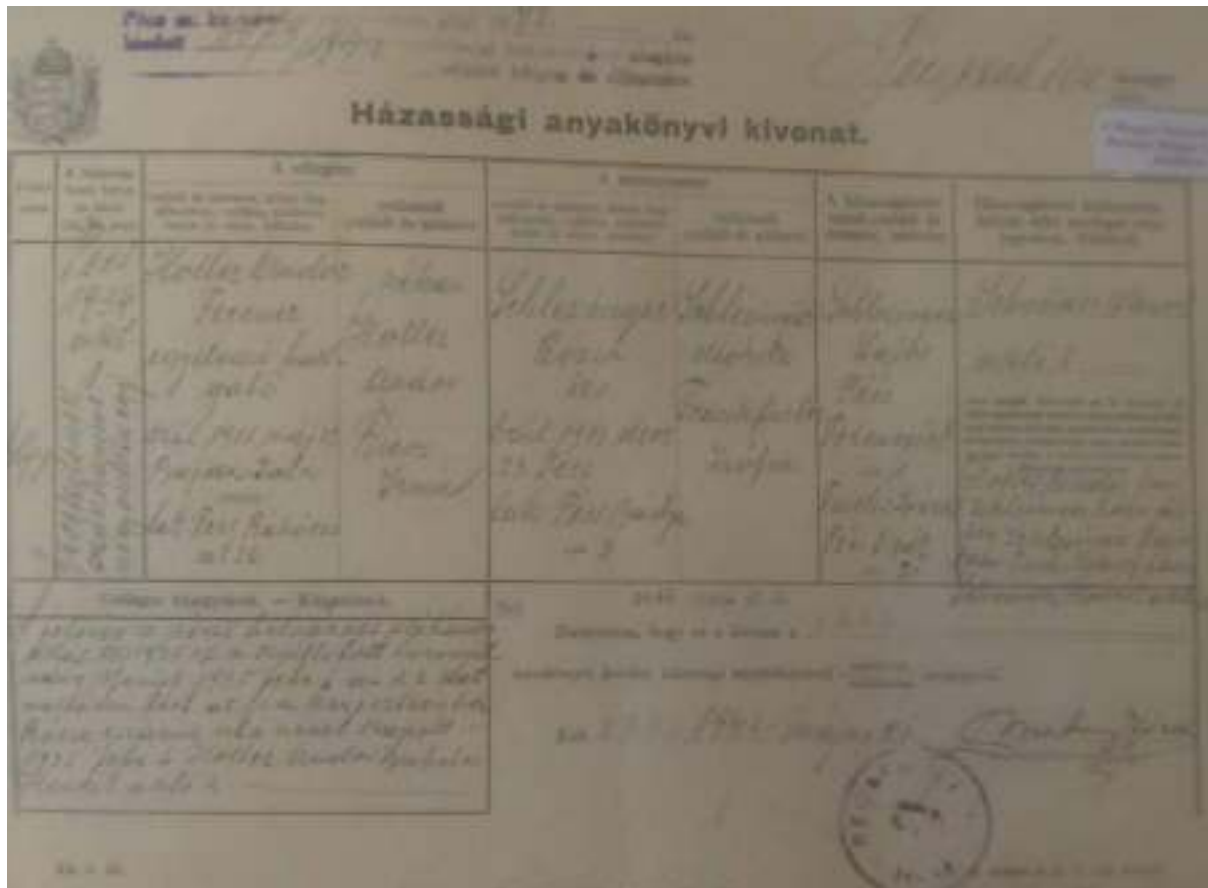
Klein Anna és *Schelczér Mór* kovácshidai kereskedő 1928. március 1-jén kötött házasságot Pécsen. A felek mindketten izraeliták voltak. Házasságukból négy évvel később egy fiúgyermek született. A férj beszerzőútjai során felesége egyedül volt otthon. 1941 márciusában *Schelczér Mór*t 3 hónap munkaszolgálatra hívták be, de június 10-én váratlanul haza érkezett. Lakásukban feleségét egy idegen férfival találta. A keresetlevélben a felperes férj erről a következőképp írt: „(...) *nem hittem, hogy 140 kg súlyú zsidó feleségem egy közismert nyilas kerületi vezetővel adja össze magát. Veszekedtem emiatt vele, sőt arra került sor, hogy egy ízben el is küldött, de visszamentem. Azóta azonban kétségtelen bizonyítékot szereztem, hogy a feleségem a szeretője már évek óta Bethlen Ferencnek, és a nevezettet pénzeli az én keserves keresményemből*”. A férjet a nő a kizárólagos tulajdonában álló házból elzavarta, ezzel az életközösség köztük megbomlott, ezért a férj a házasság felbontását és felesége vétkessé nyilvánítását kérte a Ht. 80. § a, és c, pontja, továbbá 85. § alapján.⁴¹ A per érdemi határozat nélkül

³⁹ Mindeközben a 80. § a, pontjára (házastársi kötelezettségek súlyos és szándékos megsértése) alapított bontások száma továbbra is magas volt.

⁴⁰ MNL BML VII/2b 4912/1942/19 sz. ítélet.

⁴¹ MNL BML VII/2b 718/1942 sz., szám és keltezés nélküli keresetlevél.

ért véget, mert az 1942. december 22-én tartott szóbeli tárgyaláson a felperesi képviselő bejelentette, hogy megbízója az orosz fronton mintegy két héttel korábban, december 5-én elesett.⁴²

3. ábra: 1934. október 1-jei keltezésű házassági anyakönyvi kivonat, melynek utólagos bejegyzése szerint az egyetemi hallgató *Holler Andor Ferenc*, aki Pécsen, a Rákóczi út. 26. szám alatt lakott, 1935-február 6-án római katolikus vallásra tért, miközben felesége, *Schlesinger Rózsa* izraelita vallású maradt. MNL BML VII/2b 3316/1942 sz.

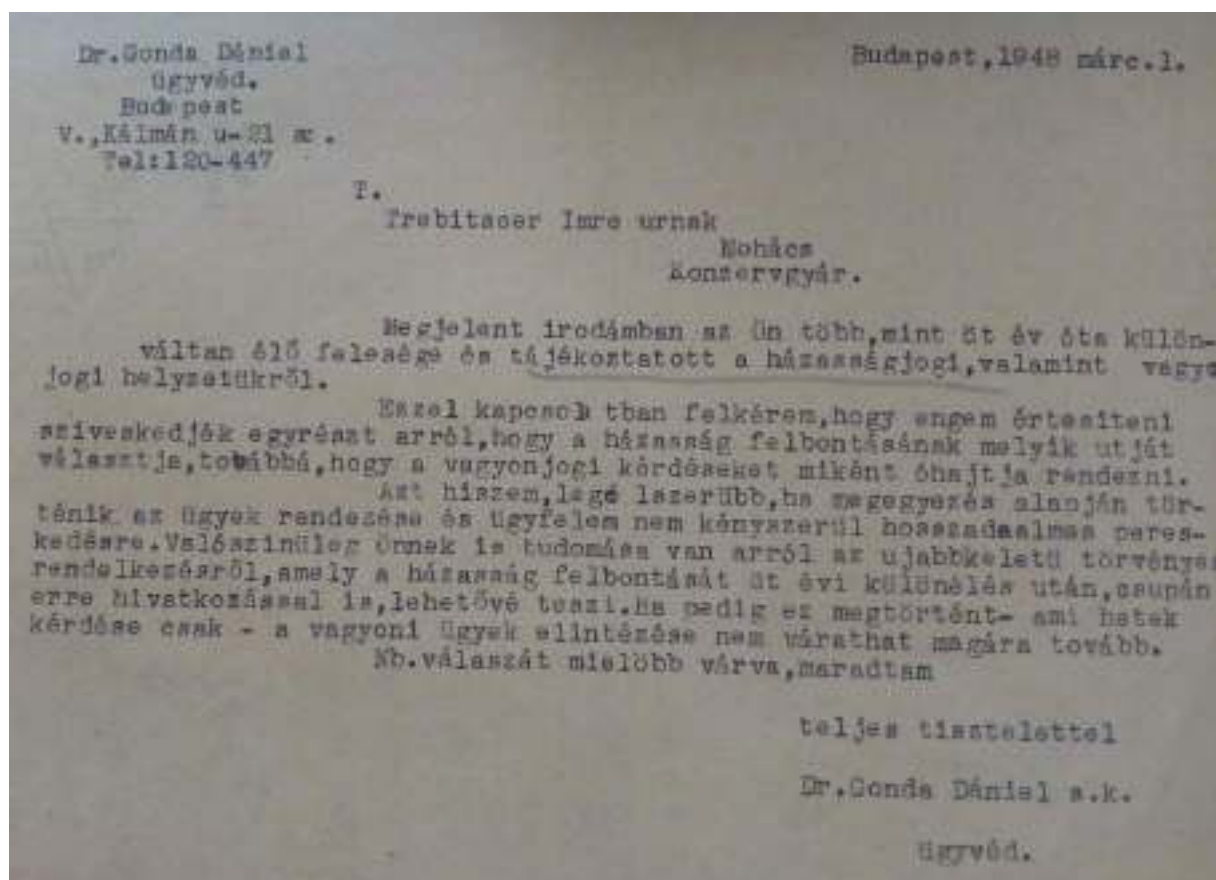
Brucker Sándor vasesztergályos-segéd felesége, *Pinternits Ilona* elleni bontókeresetét a Ht. 77. § a, pontjára alapította. A férj izraelita, a nő kitért római katolikus volt. Férjét, akit nem sokkal később munkaszolgálatra köteleztek, 1941. október 7-én hagyta el. 1942. október 24-én az eljárást a felperes távolléte miatt felfüggesztették. Az asszony a felfüggesztés figyelmen kívül hagyását azzal az indokolással kérte, hogy „*férjem zsidó én pedig keresztény, de a zsidótörvény szerint én is annak számítok*”.⁴³ A perben az ítélet 1943. május 20-án született meg. A Pécsi Királyi Törvényszék a feleket a Ht. 77. § a pontja alapján egymástól elválasztotta és az alperes nőt vétkesnek nyilvánította. Az indokolás szerint „*az életközösséget helyreállítani nem hajlandó, mert férjétől azért jött el, mert a férjét sohasem szerette és emiatt egymással összeférni nem bírtak*”, azaz az életközösség megromlásában vajmi kevés szerepe volt a felek vallásának, figyelembe véve azt is, hogy származása szerint a feleség is a zsidótörvények hatálya alá tartozott.⁴⁴

⁴² MNL BML VII/2b 718/1942/15. sz. tárgyalási jegyzőkönyv.

⁴³ MNL BML VII/2b 3677/1942/2 sz. jegyzőkönyv.

⁴⁴ MNL BML VII/2b 3677/1942/4 számú ítélet.

A zsidó származású felek köteléki pereiben jellemző, hogy a kitért fél rendszerint nevét is magyarosította, a gyermekek vallásukban a kitért szülőt követték, és a felek bontás esetén nagyobb hajlandóságot mutattak a perbeli kérdések (vagyonjogi igény, gyermekelhelyezés) egyezséggel történő rendezésére, mint ez a nem zsidó peres felek esetében jellemző volt.⁴⁵ A zsidó származású vagy vallású peres felek alacsony száma, amely szembeötlő a korábbi évtizedekhez képest, valószínűleg a háborús körülményekkel, a férfiak munkaszolgálatra való kötelezésével magyarázható, ami az eljárás felfüggesztéséhez vagy a kereset visszavonásához vezetett.⁴⁶ A bontókeresetek – ahogy ez nem zsidó felek esetében is legtöbbször így volt – a Ht. 80. §-án vagy 77. §-án alapultak.⁴⁷

4. ábra: Gonda Dániel mohácsi ügyvéd tájékoztatása a bontójog változásairól az alpres felé az MNL BML VII/2b 4194/1942 sz. ügyben.

A háborús évek ítélkezési gyakorlatában kontinuitás mutatkozott az 1952. évi IV. tc., első családjogi törvénykönyvünk hatályba lépéséig. *Lehr Lúvia* férje, *Trebitszer Imre* bontóperében a perindítás utáni hetedik évben, 1949-ben született csak jogerős ítélet.⁴⁸ A felek mindketten zsidó származásúak, de római katolikus vallásúak voltak. A férjénél jóval fiatalabb asszony nagy hozománnyal érkezett a mohácsi ecet- és konzervgyár tulajdonosának házába. Keresetében 133.500

⁴⁵ Többek között MNL BML VII/2b 3316/1942 sz.

⁴⁶ MNL BML VII/2b 3010/1942 sz.

⁴⁷ MNL BML VII/2b 1170/1942 sz. és 1510/1942 sz.

⁴⁸ MNL BML VII/2b 4194/1942 sz.

pengő közszerzemény megállapítására is igényt formált, ami azért érdekes, mert a hozomány (40.000 pengő) visszaköveteléséhez is joga lett volna. A felek között az életközösség 1942. július 21-én szűnt meg a nő kicsapongó életvitele és az emiatti veszekedések következtében. Az életközösséget a rokonok békítési kísérletei ellenére sem állították helyre, melynek elsősorban vagyoni jogi ellentétek, másodsorban a férj „női becsületet sértő” megjegyzése („k...”) volt az oka. 1942. szeptember 22-én a feleség a közös lakásból véglegesen távozott. A bíróság a nő házasságtörését – az alperesi tanúk vallomása és a bemutatott fényképek ellenére – nem találta hitelt érdemlően bizonyítottnak, míg a 80. § a, pontjában foglalt relatív bontó okot fennforogni találta, és ezért a házasságot 1948. szeptember 29-én mindkét fél vétkessé nyilvánítása mellett felbontotta, illetve a felperesi bontókeresetet a Pp. 672. § (felperes nem jelent meg a tárgyaláson) alapján elutasította és a felperesi vagyoni jogi igény elbírálását külön perbe utalta.⁴⁹

Az eset különösen azért érdekes, mert a 6800/1945 számú miniszterelnöki rendelet lehetővé tette a felek közös megegyezésén alapuló bontást, illetve egy további, objektív bontó okot is bevezetett: ha a házastársak öt éve külön éltek, a bíróság nem vizsgálta más bontó ok megvalósulását. *Trebicsér Imre* és felesége, akik a népirtást mindketten túléltek, ezt a lehetőséget azonban az ügyvédi figyelmeztetés ellenére sem használták ki. Azt már csak találgathatjuk, hogy döntésükben mekkora jelentősége volt a kommunikációs hajlandóság teljes hiányának vagy annak az elvárásnak, hogy a bíróság a vétkesség kérdésében is döntést hozzon.

2.3. Fajgyalázási perek a Pécsi Királyi Törvényszék előtt 1942-ben folyamatba tett ügyek között

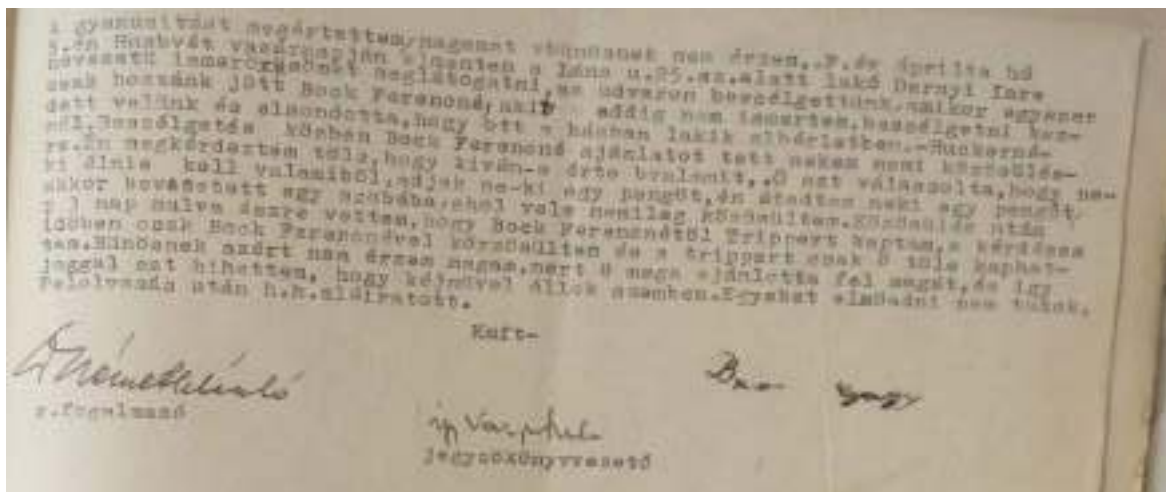
Mivel a III. zsidótörvény fajgyalázási tényállása (15. §) a házasságon kívüli nemi kapcsolatokra vonatkozott, világos, hogy ez képezte az összekötő elemet a törvény heterogén szabályai és a fajvédelmi célzat között. A törvény miniszteri indokolása és a korszak magánjogi szakirodalmá is a szükséges fajvédelem részeként tekintett a házassági jog ilyen módon történő kiegészítésére, illetve módosítására annak érdekében, hogy „a zsidó szellem uralmát” Magyarországon felszámolják.⁵⁰ A házasságon kívüli nem kapcsolat büntetéssel történő fenyegetése zsidók és nem zsidók között csak a férfi elkövető ellen irányult, és kizárólag az ún. tisztességes nőt védelmezte. A vizsgált levéltári forrásanyagban kevés, mindössze öt olyan fajgyalázási per anyaga található, melyekben a vádemelés 1942-ben történt. A vétség vádjával indított eljárásokat két esetben megszüntették, három ügyben pedig felmentő ítélet született.

Az 1942. július 10-i keltezésű 1123/1942. sz. jegyzőkönyv szerint a 17 éves, négy elemi iskolai osztályt végzett, izraelita vallású és pécsi születésű *Breuer György* árukihordóként heti 25 pengőt keresett. Ismerőse meglátogatásakor Pécsen, a Lánca utca 25. szám alatti házban találkozott azzal a házasságos nővel, aki egy pengő ellenében magát felkínálta neki. Ezért állítása szerint joggal hihette azt, hogy kéjnővel áll szemben. *Bock Ferencné* (a csatolt iratokban a nő nevének írása változó volt) egyébként nemi betegséggel is megfertőzte a fiatal férfit, aki ezért feljelentést tett ellene.⁵¹

⁴⁹ MNL BML VII/2b 4194/1942/34. sz. ítélet, 1948. szeptember 29.

⁵⁰ LUSICZA: A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról 4.

⁵¹ MNL BML VII/2b 2764/1942 sz., fejelentés, 1942. április 10.

5. ábra: Az 1942. július 10-i keltezésű 1123/1942. sz. jegyzőkönyv 3. oldala. MNL BML VII/2b 2764/1942

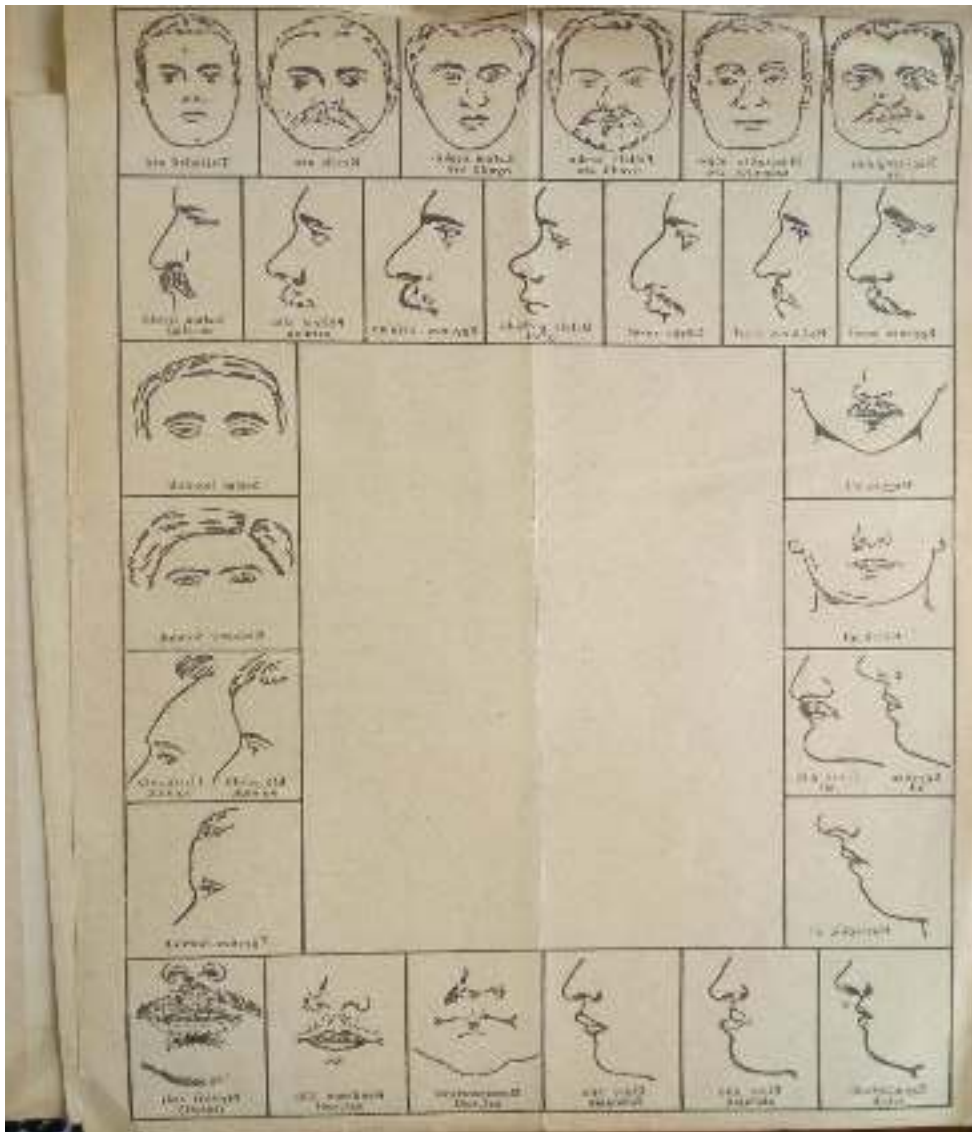
A bírósági akta tartalmazta a M. kir. Rendőrség pécsi kapitányságának detektív testülete által kiállított jelenést is, mely szerint 1942. április 5-én a fiatakorú Breuer György „Bak Mária keresztény nővel házasságon kívül nemileg közösült, ami által elkövette az 1941:XV. tc. 15. §-ba ütköző bűncselekményt“. Az iratot Varga Imre detektív és Kamarás, a detektív testület vezetője írta alá.⁵² Pár nappal később a testület újabb jelentést készített. Eszerint a „Bakk Ferencné szül. Prigl Mária 34 éves osztréferi szül. rk. férjes, mindenek (...) előadta, hogy megfelel a valóságnak“ a fenti állítás. A jelentés szerint Breuer György szintén úgy nyilatkozott, hogy „megfelel a valóságnak, hogy főbő 5-én hínta Bakk Ferencné, hogy vele nemileg közösüljön. Bakk Ferencné a kérésének eleget is tett (...). Tagadja (azonban), hogy ezenkívül más keresztény nővel házasságon kívül nemileg közösült. Végül tisztelettel jelentem, hogy Bakk Ferencné mint mindenek keresi kenyerét és nem folytat kereseti viszonyait meghaladó életmódot. A kérdéses közösülést megelőzően érintetlen nem volt. Hogy férjén kívül más férfival is élt volna nemi életet, a nyomzás során megállapítani nem sikerült. A közösülésért 1 pengőt kapott. Nevezett itt kéjnként bejegyezve nincs és nem is volt.“⁵³ A csatolt erkölcsi bizonyítványból kiderül, hogy a gyanúsítottnak főfoglalkozása nem volt, katonai szolgálatot nem teljesített, hosszúka arcú, barna hajú, barna szemű férfi volt, aki a bűnügyi nyilvántartásban nem szerepelt, míg a vagyoni bizonyítvány szerint állami adó fizetésére előírása nem volt.⁵⁴ Az ügyben a Pécsi Királyi Törvényszék 1942. december 31-én hozott végzést: a Breuer György ellen fajgyalázás vétsége miatt indított bünvádi eljárást megszüntették, mert „a tárgyaláson a királyi ügyész a vádat indokoltan elejtette és a nád képviseletére jogsult sértett nincsen“. A végzésen, melyet Varga József tanácselnök, a fiatakorúak bírójára írt alá, a jogerőről szóló záradék is szerepelt.⁵⁵

⁵² MNL BML VII/2b 2764/1942 sz., jelentés, 1942. április 11.

⁵³ MNL BML VII/2b 2764/1942/1123 sz. jelentés, 1942. április 20.

⁵⁴ MNL BML VII/2b 2764/1942 sz., erkölcsi illetve vagyoni bizonyítvány, 1942. október 30.

⁵⁵ MNL BML VII/2b 2764/1942/5. sz. végzés, 1942. december 31.

6. ábra: Az 1942. április 10-én készített személyleírás 2. oldala. MNL BML VII/2b 2764/1942

A *Glatter Mór* gyanúsított elleni eljárás alapja a M. Kir. Pécsi IV. Csendőrkerület jelentése szerint a szentlőrinci járás főszolgabírájához intézett névtelen feljelentő levél, valamint a főszolgabíró 1942. július 21-i keltezésű 5135 sz. alatt felhívása volt a csendőrörs felé. A gyanúsított *Glatter Mór* 1900. június 16-án született Ásvány községben, izraelita vallású, nőtlen, siklósbodonyi lakos, foglalkozása szerint molnárszegéd volt, akinek műveltségi foka az írás és olvasás készsége volt. *Glatter* vagyontalan volt, katonai szolgálatot nem teljesített, és a Sárospataki Királyi Járásbíróság 1937-ben sikkasztás miatt 4 havi fogházra ítélte. *Glatter* tagadta, hogy *Patalin Józsefnével* házasságon kívül nemileg közösült volna vagy azzal szerelmi viszonyt folytatna. Előadta, hogy *Patalin Józsefné* szokta a ruháit kimosni, és ezért kereste fel őt rendszeresen. Beismerte, hogy többször megfordult az asszony lakásán, és utoljára 1942. július 2. és 4. között tartózkodott ott. Beismerte azt is, hogy az éjszakákat is ott töltötte, de védelmére előadta, hogy *Patalinnét* már régebbi idő óta ismeri, mert annak férje nála, mint gépész volt alkalmazásban, amikor még bérelt malma volt.

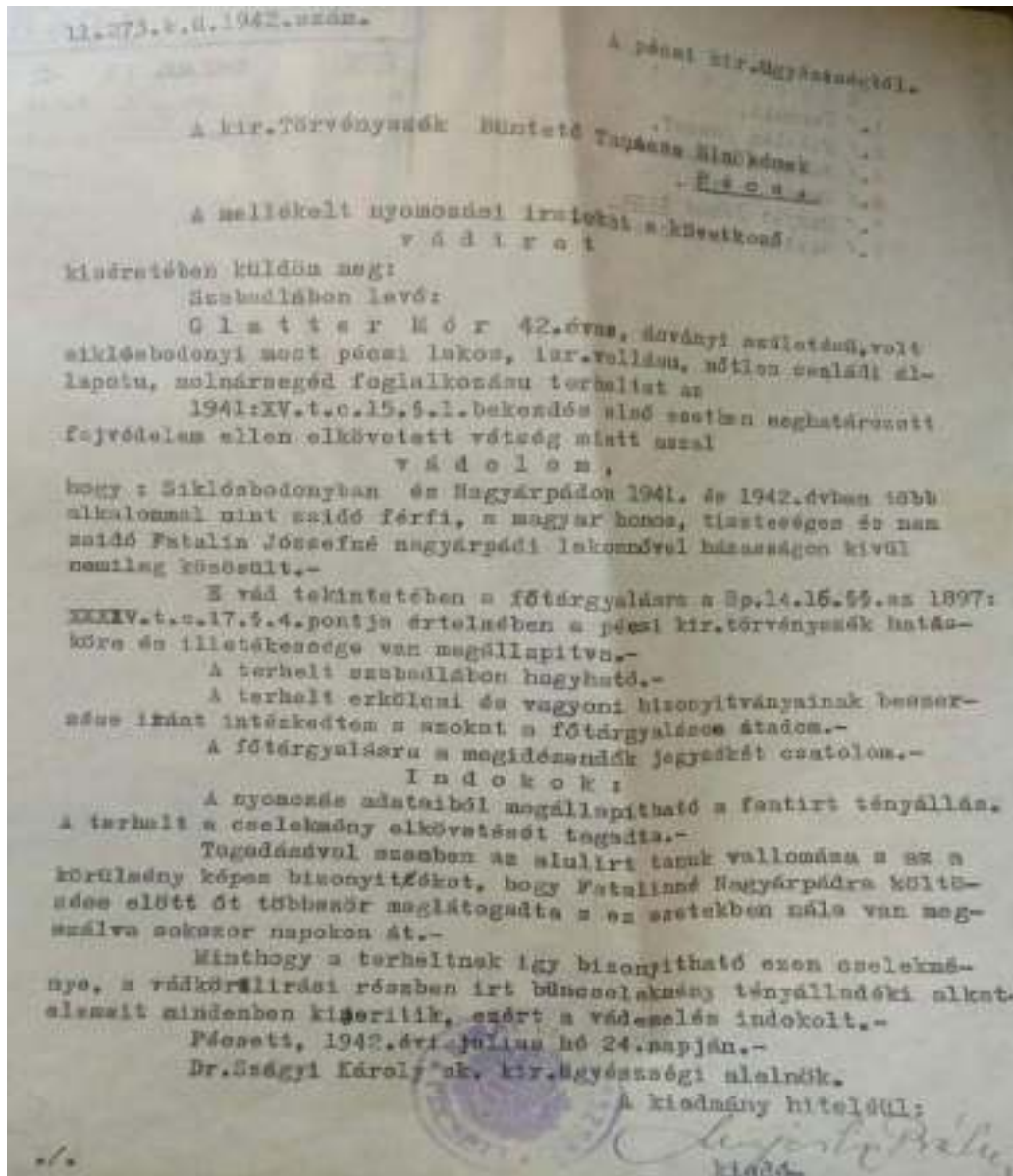
A csendőrség a nőt és férjét tanúként hallgatta ki. *Patalin Józsefné Tóth Rozália* 1901. július 4-én született. Római katolikus vallású volt. Férjétől különválva Pécs-Nagyárpádon élt, ahol saját háztartásában dolgozott. Tagadta, hogy viszonyt folytatott volna a gyanúsítottal, aki hozzá csak mosatni járt. *Patalin József*, aki 16 évvel volt idősebb az asszonynál, a gyanúsított alkalmazásában 1938-tól 1941 januárjáig állt. Mivel „*Glatter malombérleti szerződése Okorág községben lejárt, ezért onnan Siklósbodony községbe mentek, ahol ő Runyai János malomtulajdonos malmát kibérelte. Azért bérelte ő ki a malmot, mert gyanúsítottal már előzőleg abban állapodtak meg, hogy tekintve, hogy gyanúsított zsidó, a malmot nem bérelhette ki, azonban a jövedelem fele a gyanúsítotté lett. Gyanúsított pedig mint munkás szerepelt a malomban. Veszekedés közte és felesége között 1941 szeptember havában történt, mivel kijelentette, hogy zsidóért nem tartja a hátát. Ekkor ezen kijelentésére felesége, gyanúsított, Runyai malomtulajdonos és annak felesége reá támadtak, hogy csak hallgasson, itt minden mehet szépen. Az összejövetelek felesége és gyanúsított részéről mindig Runyai malomtulajdonos lakásán voltak, ahol sokszor 23-24 óráig együtt volt felesége gyanúsítottal. Felesége neki 1941 október havától neki nem főzött, gyanúsítottnak azonban igen. Előadta még, hogy (...) több alkalommal figyelmeztette Sudárt arra, hogy ne engedje gyanúsítottat a liszttel dolgozni, mert annak taknya-nyála folyik a lisztbe, ami igen undorító. Erre Sudár azt felelte, hogy csak maradjon békében, ne szóljon egy szót sem. Ezen figyelmeztetést több alkalommal is megismételte, de Sudár a gyanúsítottat a liszttel való foglalkozástól nem tiltotta el. Gyanúsított és felesége viszonya úgy kezdett előtte gyanússá válni, hogy felesége az ő szavát sem hagyta jóvá, míg gyanúsított akármit is mondott, annak mindig igazat adott. 1941 szeptember havában kereste a szerződést, amit a malombérlésről csináltak, azonban azt sehl sem találta, mert felesége és gyanúsított azt eltették. Feleségét ekkor kérdőre is vonta, hogy hol van a szerződés, mire az azt felelte, hogy semmi közös hozzá, akárhol is van. Mivel látta, hogy mindenki ellene van, ezért a helyét 1942. január 1-jén otthagya és bucsui lakására távozott. Előadta továbbá, hogy azon idő alatt, míg Siklósbodonyban tartózkodott, a zsidóra a felesége szokott mosni.*”⁵⁶

Sudás István, akit szintén tanúként hallgattak ki, társtulajdonosa volt a bérelt malomnak. Előadta, hogy társa, *Runyai* a molnár szakmához nem ért, és ezért gyanúsított helyette dolgozik ott malommunkásként. Ennek *Patalinné*vel való viszonyáról semmit sem tudott. *Runyai János* szintén úgy nyilatkozott, hogy nincs tudomása a felek közötti szerelmi viszonyról, illetve előadta, hogy *Patalin* és a gyanúsított mintegy húsz évig dolgoztak együtt. Bár a csendőrség két további tanút, az izraelita *Weisz Simonné Hochvald Margitot* és a római katolikus *Bajnai Józsefet*, *Weisz Simon* pécsi marhakereskedő alkalmazottját is kikérdezte, egyikük sem tanúsította a *Glatter* és *Patalinné* közötti alkalmi vagy tartós viszonyt.

A jelentést egy megjegyzéssel zárta a csendőrkerület: „*A nyomozás idején a járőr gyanúsítottat már nem találta siklósbodonyi lakásában, és az volt a járőr gyanúja, hogy nevezett akkor is nevezett nőnél tartózkodhatik. Ezért a járőr Pécsen Weisz Simon marhakereskedő lakásán megjelent, és ott az annak alkalmazásában lévő hajcsártól megtudta, hogy gyanúsított Nagyárpád községben tartózkodik Patalinnénál. Erről valószínűleg tudott Weiszné is, de tagadta, hogy tudna róla.*” A járőr a jelentésben elmondta azt is, hogy a nevezett nő lakásán csak egy ágyat látott, és gyanúsított akkor már harmadik napja ott tartózkodott a ruhamosás ürügye alatt, de sem kimosott, sem szennyes ruhát nem tudtak felmutatni. Hozzáfűzték azt is, sokkal olcsóbb volna, ha a gyanúsított lakóhelyén mosatna magára, nem Nagyárpádban *Patalinnénál*, illetve hogy a névtelen levél írójának kilétét a járőrnek nem sikerült

⁵⁶ MNL BML VII/2b 3046/1942, 161. sz. feljelentés, 1942. július 21.

megállapítania.⁵⁷ A pécsi királyi ügyészség a nyomozati iratok alapján 1942. július 24-én emelt vádat az ekkor 42 éves *Glatter Mór* ellen.⁵⁸

7. ábra: A *Glatter Mór* elleni 11.273 sz. vádirat, 1942. július 24. MNL BML VII/2b 3046/1942

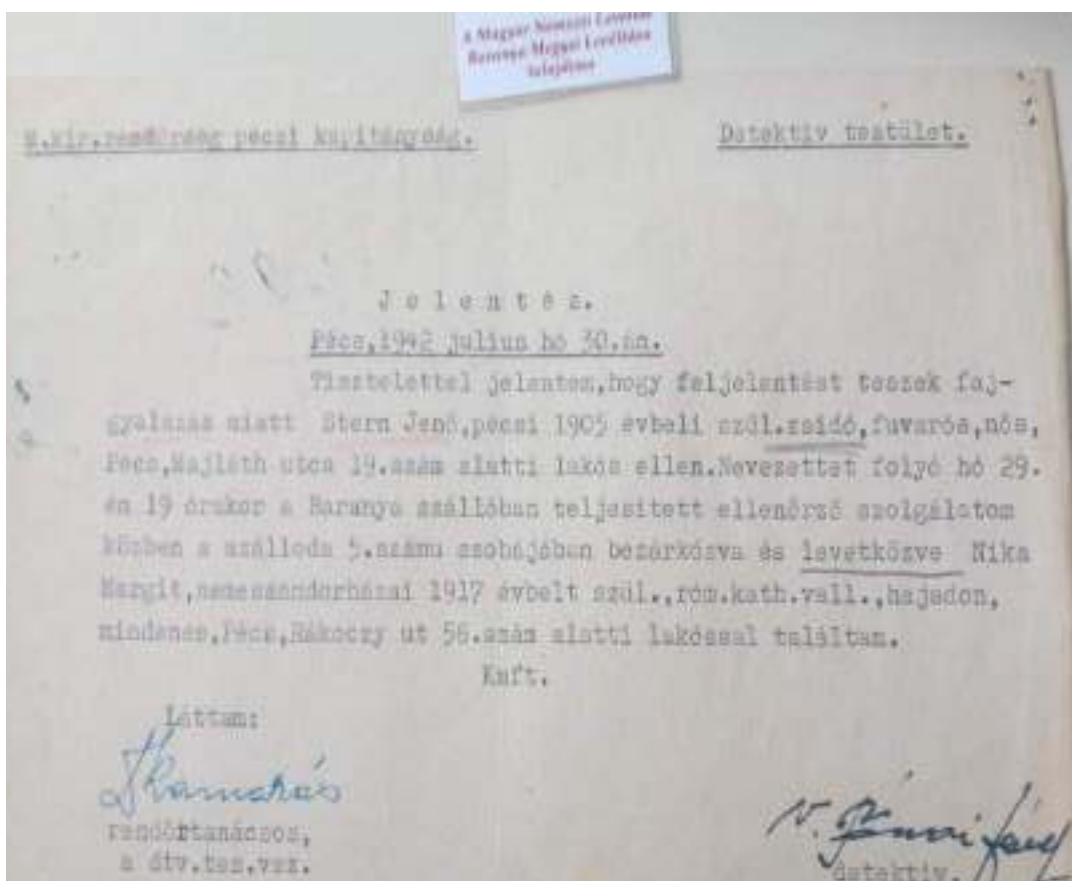
Az ügyben a Pécsi Királyi Törvényszék 1942. október 21-én hozott ítéletet. *Glatter Mórt* a fajvédelem ellen elkövetett vétség vádjá alól a Bp. 326. § 2. pontjának első esete alapján felmentették. Az indokok között szerepelt, hogy a vádlott nem ismerte el bűnösségét. Előadta, hogy ruhái mosása miatt kereste csak fel a nőt, és hogy legutóbbi látogatásakor, 1942. július 2. és 4. között, bár valóban ott aludt, külön szobában töltötte az éjszakát. Másrészt „*vádlott védekezése a főtárgyaláson megcáfolást nem nyert, mert a kihallgatott tanúk, nevezetesen Patalin József, Sudár István, Runyai*

⁵⁷ MNL BML VII/2b 3046/1942, 161. sz. feljelentés, 1942. július 21.

⁵⁸ MNL BML VII/2b 3046/1942, 11.273 sz. vádirat, 1942. július 24.

János és Széles János tanúk egyöntetűen vallották, miszerint nem látták azt és nem halltak arról, hogy vádlott Patalinnéval együtt aludt volna, avagy szerelmi viszonyt folytatott volna. Így körülmények között a kir. törvényszék nem tartja bebizonyítottnak (...) az ügydöntő körülményt (...).” Az ítéletet Garay Lajos tanácselnök, főtárgyalási elnök, Buzás Árpád tanácselnök és Pongrácz István bíró, az ügy előadója hozta meg.⁵⁹

Az 57 éves pécsi éjjeliőr, Weisz Ignác ellen folytatólagosan elkövetett egyrendbeli fajgyalázás vétségének vádjával indult büntetőeljárás.⁶⁰ A sértett Bálint Julia római katolikus vallású és nem zsidó származású volt. Az 1942. augusztus 24-én felvett nyomozati jegyzőkönyv szerint a vádlott védekezésül előadta, hogy évek óta asztmában és vérbajban szenved, már nem munkabíró, ezért gyámolítóra volt szüksége. Három éve élettársa a sértett, aki szintén beteges. Céljuk az volt, hogy egymáson szükség esetén segíteni tudjanak. A III. zsidótörvény hatályba lépése óta egymással nem közösültek, de egyébként is öreg emberek már, nemi vágyak nélkül. Ő éjjeliőrként, a nő pedig bejárónőként keresi kenyerét, azaz váltják egymást az ágyon, alig találkoznak az eltérő beosztás miatt.⁶¹ Felmentő ítélet az ügyben a Bp. 326. § 2. pont 1. esete alapján, bizonyítottság hiánya miatt született 1942. november 27-én.⁶²

8. ábra: Fónai József detektív jelentése. MNL BML VII/2b 3458/1942 sz.

⁵⁹ MNL BML VII/2b 3046/1942/3. sz. ítélet, 1942. október 21.

⁶⁰ MNL BML VII/2b 3229/1942/12733 sz. vádirat, 1942. szeptember 13.

⁶¹ MNL BML VII/2b 3229/1942/3 sz. jegyzőkönyv.

⁶² MNL BML VII/2b 3229/1942/5 sz. ítélet.

A 37 éves, nős zsidó fuvarost, *Stern Jenőt* 1942. július 30-án jelentették fel, miután *Fónai József* detektív – valószínűleg a szobaasszony értesítését követően – a Baranya Szállóban *Nika Margit* római katolikus hajadonnal egy zárt szobában levetkőzve találta anélkül, hogy tanúja lett volna magának a nemi kapcsolatnak.⁶³ A sértett vallomása szerint a vádlott rendszeresen szállított fát a nő munkaadójának, ezért ismerték egymást. A vádlott nemi közönségre vonatkozó ajánlatát egy öl fa ellenében fogadta el.⁶⁴ Az 1942. november 16-án felvett tárgyalási jegyzőkönyv szerint a vádlottat munkaszolgálatra hívták be, ezért a bíróság előtt nem tudott megjelenni.⁶⁵ Az ügyben 1944. március 6-án bizonyítottság hiányában felmentő ítélet született.⁶⁶

A Pécsi Királyi Törvényszék előtt 1942-ben folyamatba tett ügyek között végezetül a 45 éves, özvegy, munkanélküli, volt fatelepi munkás, *Fischer Ernő* ellen egyrendbeli, folytatólagosan elkövetett fajgyalázás vétsége és az 1937. évi X. tc. 2. §-ba ütköző valótlan hír terjesztése vétsége miatt indított büntetőeljárást kell megemlíteni. A vádirat szerint *Fischer* egy keresztény nővel meg nem határozható alkalommal nemileg érintkezett, illetve azt a kijelentést tette, hogy a háborút feltétlenül Magyarország ellenségei fogják megnyerni.⁶⁷ Az 1942. június 20-i jelentésben beszámoltak arról, hogy a vádlottal vadházasságban élő *Bosnyák Margit* „már saját ruháit, értéktárgyait stb. adogatja el, csak hogy a zsidót tartani tudja. (...) rokonai kérték, hogy hagyjon föl a zsidóval, de nevezett nő kijelentette, hogy nem hagyhatja el, mert Fischerből idővel még híres ember lehet. A zsidó valamint a keresztény nő angolbarát érzelmeiket hangoztatják. *Bosnyák Margit* teljesen a zsidó befolyása alá került, mostmár nem bír szabadulni”.⁶⁸ Egy újabb, 1942. november 6-i nyomozati jelentés szerint a feljelentő, *Hegedűs György* határozott tudomással bírt arról, hogy a *Fischer* és *Bosnyák Margit* a fajvédelmi törvény hatályba lépése után is folytatta az ekkor már 10 éve tartó szerelemi viszonyát. A valószínűleg visszautasított *Hegedűs* figyelmeztette a nőt, majd mivel az továbbra is fenntartotta a viszonyát *Fischerrel*, jelentést tett.⁶⁹ A bíróság az eljárást – mivel a tárgyalás alkalmával a közbíró bizonyítottság hiányában a vádat ejtette, pótmagánvádnak pedig helye nem volt – 1943. január 23-án megszüntette.⁷⁰

A Pécsi Királyi Ügyészség és a Pécsi Királyi Törvényszék enyhe hozzáállását a fajgyalázási perekben a bontóperek kapcsán tett észrevétellel lehet magyarázni. A Ht. hatályba lépését követő első évek után hazánkban egységesen érvényesült az a szemléletmód, hogy a házasságtörés bontóoka esetén (Ht. 76. §) a teljes bizonyítottsághoz tetten érést vártak el. Ha a tanúvallomások alapján nem volt megállapítható, hogy a nemi érintkezést a tanúk konkrétan látták, házasságtörés helyett erkölcsstelen élet megátalkodott folytatása (Ht. 80. § a.) alapján bontották fel a házasságot. A bizonyítottságnak ezt a fokát vártak el a fajgyalázási perekben is.

Ezzel a bírói hozzáállással szemben a nyomozati jelentések szóhasználata a zsidó származású vagy vallású terhelteket illetően rendkívül negatív és sértő volt, melynek azonban jogi jelentősége nem volt. Figyelemre méltó az is, hogy a feltételezett fajgyalázási esetek feljelentés útján jutottak a nyomozóhatóság tudomására, ami ismét sokkal inkább a társadalmi mentalitásra, mint a jogászai szakmunka jellegére utal.

⁶³ MNL BML VII/2b 3458/1942 sz., feljelentés, 1942. július 30.

⁶⁴ MNL BML VII/2b 3458/1942 sz.

⁶⁵ MNL BML VII/2b 3458/1942/4 sz. jegyzőkönyv.

⁶⁶ MNL BML VII/2b 3458/1942/14 sz. ítélet.

⁶⁷ MNL BML VII/2b 4837/1942/17625 sz. vádirat.

⁶⁸ MNL BML VII/2b 4837/1942/318 sz. jelentés.

⁶⁹ MNL BML VII/2b 4837/1942/6385 sz. jelentés.

⁷⁰ MNL BML VII/2b 4837/1942/4 sz. végzés.

2.4. A jogkorlátozó, illetve jogfosztó normák közvetett hatása más családjogi vonatkozású ügytípusoknál

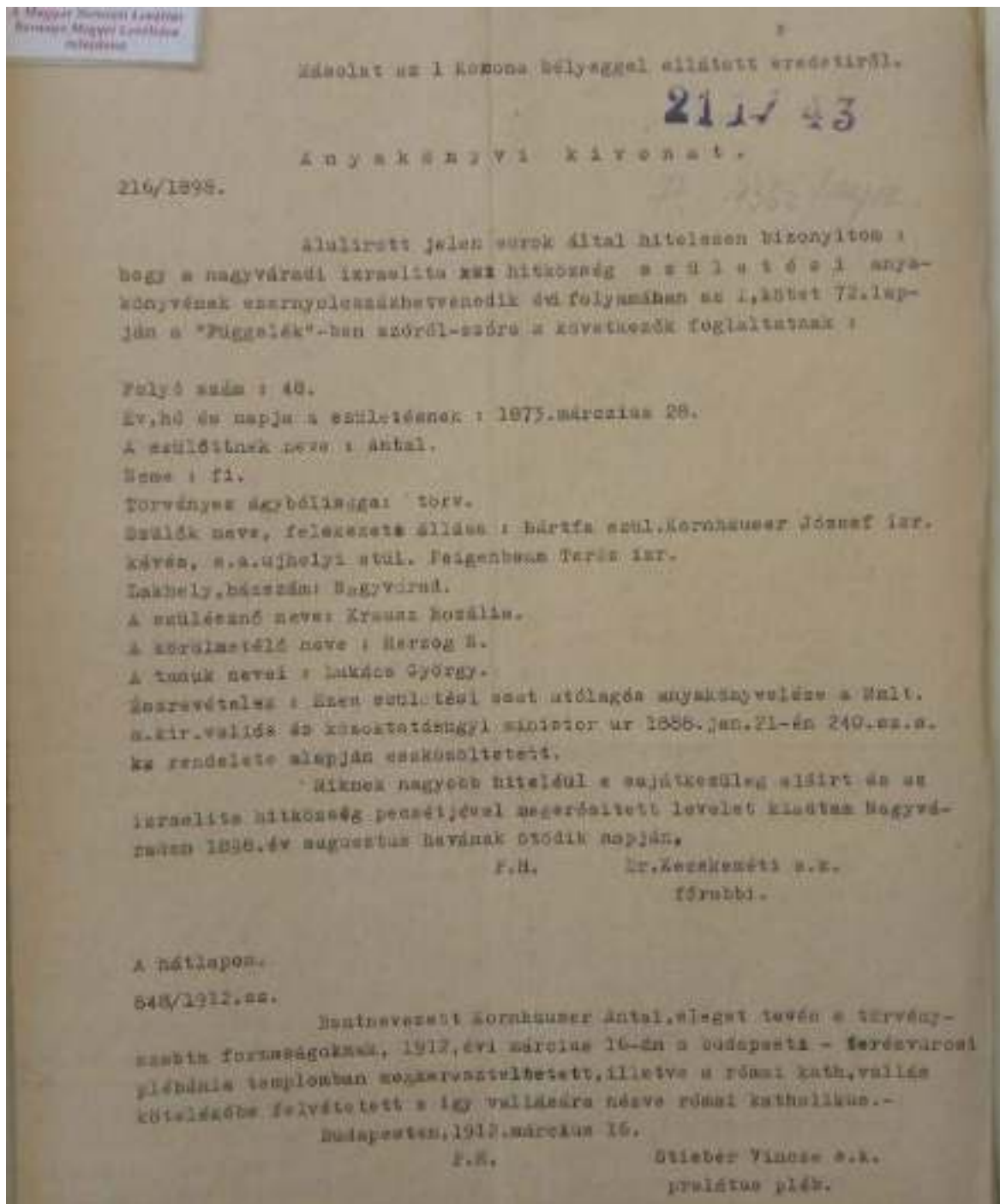
Létezhet olyan korszak, amikor a törvénytelen származású gyermek számára kedvezőtlen, ha természetes apja elismeri, hogy tőle származik? A vizsgált levéltári források alapján a válasz sajnos igen.

Kornhäuser Antal pécsi lakos apai elismerő nyilatkozat hatálytalanítása iránt indított pert anyja, *özv. Kornhäuser Antalné* pécsi lakos, valamint apja, *Kornhäuser Antal* (írói álnevéen *Poór Antal*) törvényes örökösei ellen 1942. április 3-án. Keresetében előadta, hogy – ha hihetünk neki – szándéka nem a fajvédelmi törvény kijátszása volt: 1903. szeptember 24-én született, míg édesanyja és nevelőapja házasságkötésének, illetve az atyai elismerő nyilatkozatnak az időpontja mintegy kilenc évvel későbbi. Anyja vallását követve születését követően a református egyház keresztelte meg. Anyja a kilenc évvel későbbi házasságkötés előtt átlépett a római katolikus egyházba, és így zsidó származású férjével egyvallású lett. (A *Feigenbaum Teréz* és *Kornhäuser József* gyermekeként született néhai *Kornhäuser Antalt* római katolikusnak keresztelték.) Ezért ő sem az 1939. évi IV. tc. § 2. bek. 1. pontja és 3. bek. b. pontja, sem az 1941. évi XV. tc. 9. § 3. bek. alapján nem minősült zsidónak – érvelt a kerestlevélben. A precízen megfogalmazott iratban kifejtette, hogy a jogi kérdést elsősorban abban látja, hogy a törvényesített gyermek és az anya jogosult-e az apasági vélelem megtámadására.

A korszak magánjogi joggyakorlatában az ún. utóházassággal történő törvényesítés⁷¹ szabályai már kikristályozódtak. Miután az 1868. évi LIV. tc. hatályba lépésével a születés törvényességének a kérdésével összefüggő perek is (22. §) állami bíróságok hatáskörébe kerültek, a bírói joggyakorlatban a századforduló éveire rögzültek a kánonjogi eredetű jogintézmény szabályai. Az utóházassággal való törvényesítés akkor következett be, ha a nemző szülők természetes gyermekük születése után egymással házasságra léptek, föltéve, hogy a nemző szülők között a gyermek nemzése idejében olyan házassági akadály nem volt, amely alól nem lehetett felmentést adni.⁷² A törvényesítéshez az érintettek beleegyezését nem kívánták meg, és nem volt szükség arra sem, hogy az anya férje a gyermeket kifejezetten elismerje. Elégségesnek tartották annak bebizonyulását, hogy a gyermek nemzése idején az anyával közösült, melynek elismerése a felekezeti jogokban valamely egyházi hatóság előtti nyilatkozattal történt. A (közösülés tényén túl) a kifejezett atyai elismerő nyilatkozatnak azonban a törvényesítés tekintetében nem volt jelentősége, az abból származó jogok függetlenek voltak a nyilatkozattól. Ennek ellenére az utóházasság megtörténtének a felekezeti születési anyakönyvbe történő bejegyzéséhez megkivánták, hogy a házasságra lépő férfi alakszerű jognyilatkozatot tegyen. Ennek szabályai felekezetenként némi eltérést mutattak.

⁷¹ Börcsök Andor az utóházassággal való törvényesítés mellett a királyi leirítall történő törvényesítést nevezte meg a 19-20. század fordulójának joggyakorlatában, illetve említést tett a pápai törvényesítésről, melynek ekkor magánjogi joghatása hazánkban már nem volt. BÖRCSÖK, Törvényesítés 643.

⁷² BÖRCSÖK, Törvényesítés 644.

9. ábra: MNL BML VII/2b 1362/1942 számú ügyhöz csatolt születési anyakönyvi kivonat

Az egységesítés a Ht. (1894. évi XXXI. tc.) illetve az állami anyakönyvezésről szóló 1894. évi XXXIII. tc. hatályba lépésével valósult meg. 1895. október 1. után csupán az olyan utólagos házasságkötésnek nem lehetett törvényesítő hatálya, amelyet nem polgári tisztviselő előtt kötöttek. Az anyakönyvi törvény szerint már nem az utóházassággal való törvényesítést, hanem két ténykörülményt jegyezhetek fel: az apaság elismerését (41. §) és az utóházasság megkötését (43. §). A feljegyzés célja a közhiteles nyilvántartás volt, míg az e tényekből származó joghatásokat a törvény nem szabályozta. A korszak jogirodalma szerint e két ténykörülmény volt az, amelyből „a

törvényesítésre következtetni lehet és kell, ha semmi akadályozó körülmény nem fordul elő. Ennélfogva mindannyiszor, midőn valamely hatóság által a fennforgó esetben követendő szabályok a törvényesítésnek hivatalból való megvizsgálását nem kívánják, a gyermek, akire vonatkozóan az anyakönyvbe a kérdéses ténykörülmények föl vannak jegyezve, mindaddig, míg az ellenkező ki nem világlik, törvényesítettnek lesz tekintendő”.⁷³ Az eljáró hatóság azonban hivatalból nyomozás tárgyává tette a fenti ténykörülményeket, illetve ellenérdekű fél kifogása alapján figyelembe vehette azokat a ténykörülményeket is, melyek a törvényesítést kizárják. Ilyen ténykörülményként nevesítette *Börzsök Andor* a következőket: 1. a gyermeket nem a házasságra lépő fél nemzette, azaz az elismerés nem felelt meg a valóságnak; 2. a szülők között a gyermek nemzésekor olyan házassági akadály állt fenn, mely alól nem volt lehetőség a felmentésre.⁷⁴ A korszak szakirodalmában nem tért ki arra a kérdésre, hogy a törvényesített gyermek a jogállását eredményező nyilatkozatot megtámadhatta-e, ami arra enged következtetni, hogy a joggyakorlat során ilyen helyzet nem fordult elő.

A fent ismertetett perben a felperes, ifj. *Kornhäuser Antal* álláspontja szerint az apasági vélelem megtámadása csak a törvényes gyermek esetén ütközik jogszabályi tilalomba, törvénytelen gyermek esetében nem. Másodsorban feltette azt a kérdést is, hogy még az atyai elismerő nyilatkozathoz a vélelmezett fogantatási időben történt nemi érintkezést bizonyítani – a Ht. és az anyakönyvi törvény hatályba lépésétől már – nem kellett, ennek ellenkezőjére van-e lehetőség, azaz a törvényesített gyermek bizonyíthatja-e azt, hogy nem volt ilyen kapcsolat az érintettek között. A felperes úgy vélte, hogy az ehhez való jog a legitimizált személyt korlátlanul megilleti. Ezért bizonyítani kívánta, hogy a fogantatási időben anyja és *Kornhäuser Antal* között nem volt nemi kapcsolat, és így az apai elismerő nyilatkozat és az utólagos házasságkötés az ő törvényesítését nem eredményezhette.⁷⁵

Az ügyben a Pécsi Királyi Törvényszék 1942. november 13-án hozott ítéletet. A felperes keresetének a bíróság helyt adott, azaz kimondta, hogy „*néhai Kornhäuser Antalnak azon nyilatkozata, amellyel felperest saját nemzéséből származó gyermekének az I. rendű alperessel 1912 évi június hó 25. napján megkötött házassága előtt elismerte, érvénytelen. Kimond(ta) továbbá ennek folyományaként, hogy felperes néhai Kornhäuser Antal nemzéséből nem származhatott, továbbá a most nevezettnek az I. rendű alperessel kötött házassága nem 'utólagos házasság', továbbá hogy ezen házasságkötés felperes törvényesítését nem eredményezhette*”, valamint a törvényesítésről szóló anyakönyvi bejegyzést semmissé nyilvánította. Az ítélet indokolása két tanúvallomáson alapult, melyek szerint az édesanya és néhai *Kornhäuser Antal* a fogantatási időn kívül ismerte meg egymást, és a természetes atya más.⁷⁶

Ezzel az apai elismerő nyilatkozat hatálytalanítása iránti perrel szemben gyakori ügytípus volt a korábbi évtizedek bírói gyakorlatában és a vizsgált levéltári anyagban is a gyermek törvényes származásának megtámadása a vélelmezett apa (a férj) által, melyet a periratokban többnyire törvénytelen származás megállapítása iránti pernek neveztek.⁷⁷ Ezek között újdonság a korábbi eljáráshoz képest vagy diszkriminációra utaló jel nem volt. Természetesen – mint minden etnikai vagy vallási csoport esetében – zsidó házastársak között is előfordult ilyen per, melyeket a vélelmezett apa, a férj indított a kiskorú gyermek és törvényes képviselője, rendszerint az anya ellen.

⁷³ BÖRCÖK, Törvényesítés 645.

⁷⁴ 60.000/95. BM. sz. rendelet 54., 61. és 62. §§ (ún. anyakönyvi utasítás).

⁷⁵ MNL BML VII/2b 1362/1942 sz., szám nélküli keresetlevél, 1942. április 30.

⁷⁶ MNL BML VII/2b 1362/1942/13 sz. ítélet.

⁷⁷ Lásd többek között MNL BML II/2b 49/1942 és 577/1942 sz.

A felek vallása vagy származása ezekben az ügyekben rendszerint csak közvetetten derül ki, hiszen jogi jelentősége nem volt.⁷⁸ A törvénytelen gyermekek tartásra való jogosultsága⁷⁹ illetve öröklési joga végrendelet hiányában 1946-ig (az 1946. évi XXIX. tc. hatályba lépéséig) nem volt megnyugtatóan rendszere a magyar magánjogban. E kérdések vizsgálata a baranyai ítélezési gyakorlatban külön tanulmány tárgyát képezi.

Gyakoriak voltak a Pécsi Királyi Törvényszék előtti perek között az örökbefogadási ügyek.⁸⁰ A kiskorú vagy nagykorú személyek örökbefogadása Magyarországon az 1952. évi IV. tv. hatályba lépéséig szerződéses jogügylet volt, melyhez csupán közjegyzői okiratba foglalásra, illetve utólagos megerősítésre volt szükség.⁸¹ 1867 óta a magyar királyi igazságügyminiszter erősítette meg az ilyen szerződéseket, mely nem jelentett érvényességi feltételt, csupán tanúsította, hogy a szerződés a felek akaratából kötött, valamint az alaki és anyagi jogszabályoknak megfelelő ügylet volt. A szerződés már a megerősítés előtt is kötötte a feleket, az attól való elállás már nem volt lehetséges.⁸² A miniszteri rendeleti formájában kiadott megerősítés tartalmazott egy közvetítő hatóságokhoz (kiskorúak esetében az árvaszékhez, nagykorúaknál a törvényszékhez) intézett utasítást is, hogy lássák el a szerződés példányait megerősítő záradékkal, intézkedjenek az örökbefogadás tényének és a névváltozásnak vagy annak a ténynek az anyakönyvbe való bejegyzéséről, hogy az örökbefogadott neve nem változott, a feleket pedig az iratok egyidejű megküldésével értesítsék.⁸³ A bírói joggyakorlatban elsősorban az örökbefogadás felbontása iránti ügyek jelentek meg. A szerződés akkor volt felbontható volt, ha az örökbefogadott vagy az örökbefogadó olyan cselekményt követett el, amely miatt a szülő ivadékát vagy az ivadék szülőjét kitagadhatta vagy pedig, ha az örökbefogadott vagy az örökbefogadó az örökbefogadással járó kötelességeit szándékos magaviseletével egyébként oly súlyosan megsértette, emiatt a másik félre nézve az örökbefogadás fenntartása elviselhetetlenné vált. A sértett fél az örökbefogadási szerződés megtámadására vonatkozó szabályoknak megfelelően keresettel kérhette az örökbefogadás bírói felbontását, illetve az örökbefogadási szerződés hatálytalanítását, amennyiben az örökbefogadó és az örökbefogadott is életben volt és a vétkes cselekményt az örökbefogadó nem bocsátotta meg.

Újdonságként a jogfosztás éveiben az örökbefogadási szerződésekben két elem jelent meg: egyrészt a szerződéskötő felek kijelentése arról, hogy nem zsidók,⁸⁴ másrészt az örökbefogadás tényének bejegyzése a felekezeti anyakönyvbe a keresztlevél csatolásával.⁸⁵ A II. világháború éveiben a magánjogi szakirodalom különösen a nemzetközi örökbefogadással kapcsolatos jogvitákban adott útmutatót a jogalkalmazóknak: az állami, közrendészeti szempontok nem tették „kívánatossá”, hogy az örökbefogadás „konjunkturális magánérdekeket szolgáljon”, és nem engedték az „iparszerűséget”, azaz hogy az örökbefogadó több külföldi állampolgárt örökbe fogadhasson. A miniszteri megerősítést megtagadták, ha az örökbefogadó külföldi állampolgár volt, kivéve azokat

⁷⁸ Breitner Nándor felperes estében, akinek az idézés azért nem volt kézbesíthető, mert munkaszolgálatra bevonult. MNL BML VII/2b 4111/1942/2 sz. végzés, 1942. november 10.

⁷⁹ KRAUSZ, A kiskorú gyermek tartása a házasság fennállása alatt és felbomlása után 1938 és 1945 között Magyarországon 16–32.; KRAUSZ, A kiskorú gyermek tartásának szabályozása a polgári korban 83–100.

⁸⁰ Lásd többek között MNL BML VII/2b 463/1942 és 4426/1942 sz.

⁸¹ RÉKASINÉ ADAMKÓ, Az örökbefogadás Magyarországon 1946 előtt 72–93.

⁸² MESZLÉNY, Magyar magánjog I. 700–701.

⁸³ MESZLÉNY, Magyar magánjog I. 712.

⁸⁴ MNL BML VII/2b 2194/1942 sz.

⁸⁵ MNL BML VII/2b 4427/1942 sz.

az eseteket, ha az örökbefogadó állama az igazságügyminiszter intézkedését hatályosnak ismerte el, az örökbefogadó Magyarországon lakó, megállapíthatatlan állampolgárságú személy volt, vagy ha a külföldi örökbefogadó hazájának törvényei szerint illetékes hatóságnál a megerősítést megkísérelte, de az nem volt kieszközölhető amiatt, mert a külföldi hatóság magát a megerősítésre illetéktelennek mondta ki arra hivatkozva, hogy az örökbefogadott magyar honos.⁸⁶ *Szászy István* szerint a nemzetközi örökbefogadások jelentős része színlelt jogügylet volt, amely csak a magyar állampolgárság megszerzésére irányult. Ezzel magyarázta azt, hogy ha magyar örökbefogadóról és külföldi örökbefogadotról volt szó, az örökbefogadott nem szerzett magyar állampolgárságot, hanem csak a kedvezményes honosítás lehetősége állt fenn.⁸⁷ Nemzetközi örökbefogadással kapcsolatos jogvita a vizsgált levéltári anyagban nem volt.

Ellenben gyakori ügýtípusnak bizonyultak az öröklési szerződés hatálytalanítása iránti perek. Mivel az öröklési szerződés rendszerint azt a célt szolgálta, hogy a halála esetére rendelkező idős személyt vagy személyeket (gyakran szülőket) a szerződő fél (gyermek) azok haláláig eltartsa és gondozza, a szerződés hatálytalanítását akkor kérték, ha gondozási kötelezettségét a javadalmazott nem teljesítette.⁸⁸ Hasonló okok vezették a következő per felperesét is, bár nem tartásról és gondozásról, hanem bizonyos fizetési kötelezettségek teljesítésének átvállalásáról volt szó. Ezért *Braun Oszkár* ügye elsősorban nem a típus szempontjából különleges, hanem a köztörténeti háttér és a jogfosztó normák (ebben az esetben az árjásítás) következményeinek a megjelenése miatt: a II. zsidótörvény értelmében a részvénytársasági formában működő vállalatokat kötelezték arra, hogy az igazgatóságban és az ügyvezetésben az átállítást fokozatosan hajtsák végre, és a törvényben meghatározott arányszámot 1943. január 1-jéig érik el.⁸⁹

Az apa, *Braun Oszkár* részvénytársasági igazgató és törvényes fia, *Braun Mátyás* háztulajdonos, aki a *Rosenberger Júliával* kötött házasságból született, 1939. január 30-án kötött örökösödési szerződést. Mindketten Pécs belvárosában éltek: *Oszkár* a József u. 13. szám alatt, *Mátyás* a Gr. Benyovszky Móric u. 10. szám alatt.) Nem sokkal később, 1942 nyarán azonban az apa pert indított fia ellen öröklési szerződés érvénytelenné nyilvánítása iránt.

A tárgyalási jegyzőkönyv szerint *Kisfaludi Imre* pécsi ügyvéd *Krisztics Sándor* jogászprofesszor⁹⁰ megbízásából 1941 áprilisától tárgyalásokat folytatott *Braun Oszkár*ral az „*Agrária részvények megvételéről*”, melyben az a meggyőződés vezette, hogy a részvények az alperes tulajdonát képezik. Egy ízben az atyával is folytatott megbeszélést, de ekkor a részvények tulajdonának kérdése nem került el, és számára egyértelmű volt, hogy az atya már előzetesen is tárgyalt *Krisztics* professzorral az adásvételről. Az utolsó árajánlatot az ügyvéd *Krisztics* megbízásából 1941. május 15-én tette, mely szerint 1.813 darab részvényt 55.000 pengőért kívánt megvásárolni, amely 30,3 pengőt jelent részvényenként. Vallomása szerint a felek előtte a tulajdonjog kérdéséről sosem nyilatkoztak. A jegyzőkönyv tartalmazta *Braun Oszkár* feleségének, *Wallenstein Magdának* a vallomását is. Eszerint apósa neki azt a kijelentést tette, hogy „*mit akar Oszkár, mikor a részvényeket*

⁸⁶ SZÁSZY, Magyar nemzetközi magánjog I. 462–464.

⁸⁷ SZÁSZY, Magyar nemzetközi magánjog I. 462–464.

⁸⁸ Lásd például MNL BML VII/2b 1309/1942 sz.

⁸⁹ Lásd hozzá HEGEDÜS, Órségváltás 2.

⁹⁰ *Krisztics Sándor* (1890–1966) 1925 és 1949 között volt Pécsen a jogbölcselet és a politika tárgyak professzora. Lásd <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/krisztics-sandor-76775/> (2020. 01. 13.)

is oda ajándékoztam és mindenemet oda adtam”, és emlékezete szerint az örökösödési szerződés megkötése előtt (1939. január 30.) a részvények már férje tulajdonában voltak. *Eötvös Jenő* nyug. takarékpénztári igazgató vallomása szerint ő felperes atyának, akit tudomása szerint az összes részvények 70-80%-a illetett, vevőként *Karl Gusztávot* ajánlotta, miután *Krisztics* professzorral nem sikerült megállapodni. A tárgyalások során az volt a feltevése, hogy alperes fiú a felperes atya megbízásából járt el. Emlékezete szerint 1941. május 22-én nyilatkozott előtte felperes ügy, hogy fiának „átadja” az Agrária részvényeket, amennyiben az mentesíti minden más „*obligo*” alól. *Eötvös Jenő* vallomása szerint „*az Agrária r. t. jogutódjánál, amely egyéni cég*”, alperes csak alkalmazott volt, míg *Eötvös* cégvezető, a tulajdonos pedig *Karl Gusztáv* volt. A bíróság tanúként hallgatta ki az 59 éves bonyhádi cipőgyáros *Karl Gusztávot* is. Az advételi szerződéssel kapcsolatban, melyet 1941. május 20-án kötöttek meg, ő kizárólag alperessel folytatott tárgyalásokat, vele alkudta ki a 45 pengős részvényenkénti vételárat. A szerződést nem egyszerre írták alá, azon az eladó aláírása már az övé előtt szerepelt, és felperes a vételár előleg illetve hátralék kifizetésekor sem volt jelen. 1941. június 20-án újabb megállapodást kötöttek 971 db Agrária részvény hitelre történő megvásárlásáról alparessel, melynek ellenértékét még annak ellenére sem fizette ki, hogy „*a felszámolásból a részvényeseknek juttatott összeget én már megkaptam*” – állította *Karl*.⁹¹

Mintegy négy hónappal az újabb adásvételi szerződés után, 1941. szeptember 25-én *Hónig Ferenc* pécsi ügyvéd felhívást intézett *Braun Oszkárhoz* az öröklési szerződést megszüntető új szerződés aláírására. Az atya hálátlanságra hivatkozott, amely fia részéről annak ellenére történt, hogy „*ő mindeközben fiának ajándékozta az Agrária részvényeit*”.⁹² A megszüntetésről szóló szerződéstervezet, melyet 1941 októberére kelteztek, tartalmazta *Braun Oszkár* kijelentését is, hogy az édesanyja, néhai *Rosenberger Júlia* hagyatékából rá háramlott félingatlan tulajdonával édesatyjának, *Braun Mátyásnak* életében rendelkezni nem fog, az ingatlanjuttalékot el nem idegeníti és zálogjoggal meg nem terheli. A megszüntető szerződést, illetve annak záradékát azonban nem írták alá és a keltezésből a nap is hiányzik.⁹³ A per anyagához csatolták *Braun Mátyás* és *Rosenberger Júlia* közös végrendeletének másolatát is, melynek jelentősége az ügyben az volt, hogy *Braun Mátyás* nyilatkozata szerint minden ingó és ingatlan vagyonát házasságuk fennállása alatt szerezte, és ezért azok fele részben közszerzemény címén felesége tulajdonát képezik.⁹⁴

A per 1942. június 10-én a peres felek egyezségével ért véget, melyet a Pécsi Királyi Törvényszéknek az eljárást megszüntető végzéséhez csatoltak.⁹⁵ Az ügy lényege nem a családi jogvitában (az öröklési szerződésben megállapított fizetési kötelezettségek teljesítésében vagy nem teljesítésében) áll, hanem abban, hogy a periratok alapján rekonstruálható a pécsi Agrária Gyáripari és Kereskedelmi Rt. árjásításának története: az 1942. évi statisztikai adatok szerint az „*Agrária keményítő dextringyár és kereskedelmi vállalat*”, amely a korszak antiszemita szakirodalma szerint „*zsidó*” cég volt,⁹⁶ a törvényes határidőn belül ún. „*egyéni, nem zsidó tulajdonú céggé*” vált,⁹⁷

⁹¹ MNL BML VII/2b 170/1942/8 sz. tárgyalási jegyzőkönyv, 1942.június 5.

⁹² MNL BML VII/2b 170/1942 sz., szám nélküli ügyvédi felhívás, 1941. szeptember 25.

⁹³ MNL BML VII/2b 170/1942 sz., szám, aláírás és a nap megjelölése nélküli szerződéstervezet.

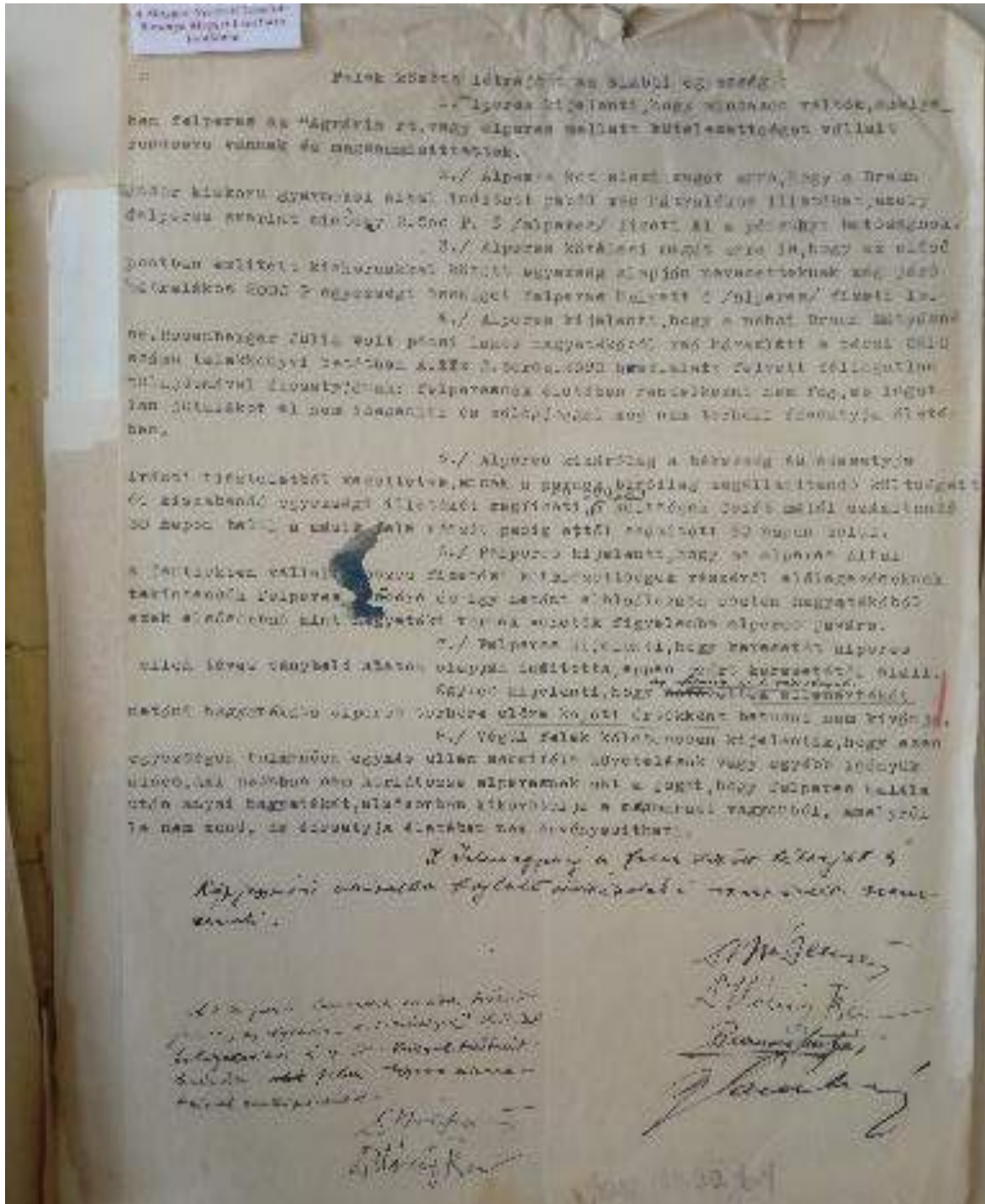
⁹⁴ MNL BML VII/2b 170/1942 sz., másolat az 1934. szeptember 30-án közjegyzői okiratba foglalt közös végrendeletről.

⁹⁵ MNL BML VII/2b 170/1942/9 sz. tárgyalási jegyzőkönyv, 1942.június 10.

⁹⁶ HEGEDÜS, Őrségváltás 337.

⁹⁷ T. MÉREY, Pécs gyáriparának legfontosabb adatai egy 1942-ben készült felmérés tükrében 125–148.

miközben *Braun Máttyás*, a helyi hitközség elöljáróságának tagja és apja mintegy két év múlva a népiértás áldozatává vált.⁹⁸

10. ábra: MNL BML VII/2b 170/1942 sz., egyezség, 1942. június 10.

⁹⁸ A tanulmány szerzője köszönetet mond *Schweitzer Gábornak* a hitközségi iratokon alapuló szóbeli közlésért.

3. Következtetések

A családjogi vontkozású ügyekben a III. zsidótörvény rendelkezéseinek nyilvánvaló szembenállása a „*törvény feletti*” természetjoggal a vizsgált levéltári anyag alapján csak részben jelent meg. Egyrészt a vizsgált levéltári anyagban egyetlen zsidó-nem zsidó vegyesházasság miatt, vagy annál történt közreműködés miatt indított büntetőper sem volt.

Másrészt a házasság megtámadása kivételes ügytípus volt: 1942-ben a Pécsi Királyi Törvényszék előtt folyamatba tett öt megtámadási per alapján megállapítható, hogy a keresetben az azt benyújtó házastárs a házasság érvénytelenné nyilvánítása mellett minden esetben másodlagosan a házasság felbontását is kérte, amit valószínűleg a megtámadási okok bizonyításának nehézségeivel magyarázhatunk; a házastársak legalább egyike az említett öt megtámadási per közül csak kettőben volt a III. zsidótörvény értelmében zsidó, és származásuknak az ügy érdeme tekintetében nem volt jogi jelentősége egyik perben sem; a vizsgált anyagban nem volt olyan per, melyben a törvény 1. §-ban meghatározott betegség vonatkozásában szándékos megtevesztésre hivatkoztak volna; míg a házastársnak a házasságkötés időpontjában fennálló, a másik fél gyógyíthatatlan emebetegségre vonatkozó tévedése csak egy esetben szerepelt megtámadási okként a keresetlevélben.

Harmadrészt a törvény bontójogi vonatkozású rendelkezése nem a diszkrimináló normák közé tartozott, hanem csupán a Ht. egy elvét erősítette meg a joggyakorlat ingadozására hivatkozva. A bontójog tekintetében a zsidó származású vagy vallású peres felek alacsony száma, amely szembeötlő a korábbi évtizedekhez képest, valószínűleg a háborús körülményekkel, a férfiak munkaszolgálatra való kötelezésével magyarázható, ami az eljárás felfüggesztéséhez vagy a kereset visszavonásához vezetett. A bontókeresetek – ahogy ez nem zsidó felek esetében is legtöbbször így volt – a Ht. 80. §-án vagy 77. §-án alapultak.

Negyedrész „*a zsidó szellem uralmának*” visszاسzítására irányuló fajvédelmi rendelkezések alkalmazásával kapcsolatban megállapítható, hogy a baranyai joggyakorlatban kevés, mindösszesen öt 1942-ben folyamatba tett fajgyalázási per volt, melyek két esetben az eljárás megszüntetésével, három esetben felmentő ítélettel végződtek. A Pécsi Királyi Ügyészség és a Pécsi Királyi Törvényszék enyhe hozzáállása nem az ügyészek és jogászok esetleges személyes értékítéletével, hanem a klasszikus polgári jogelvelek alkalmazásával magyarázható: a fajgyalázási perekben kétséget kizáróan bizonyítottak a nemi érintkezés megtörténtét akkor tekintették, ha azt a tanúk konkrétan észlelték, egyéb esetben azt a terhelt terhére nem értékelték. Míg társadalmi mentalitás tekintetében feltűnő, hogy a nyomozati jelentések szóhasználata a zsidó származású vagy vallású terhelteket illetően rendkívül negatív és sértő volt, illetve a feltételezett fajgyalázási esetek feljelentés útján jutottak a nyomozóhatóság tudomására, a jogászai szakmunka jellegét tekintve megállapítható, hogy ott, ahol a pozitív jog a klasszikus polgári jogelveket nem írta felül, a jogászok megmaradtak az igazságosság szolgálatában. Ahol azonban a torzulás bekövetkezett, a pozitív norma merev alkalmazói voltak.

Ötödöröszt a tág értelemben vett családjogi vonatkozású ügyek jelentős részénél a magánjogi jogkorlátozás, illetve jogfosztás következményei közvetetten jelentek meg. Az örökbefogadási szerződésekben a kötelező záradék a felek nem zsidó voltáról a rasszista jogalkotás kijátszásának megakadályozását szolgálta, míg az apasági vélelemmel szembeni bizonyítási lehetőségnek a törvényesített gyermek részéről önmagában semmi köze nem volt a jogfosztáshoz: az ügy

hátterében húzódott csak meg az a szándék, hogy ilyen módon az őt elismerő zsidó atyjától (és ennek következményeitől) megszabaduljon a már nagykorú gyermek. Végezetül a fent ismertetett öröklési szerződés hatálytalanítása iránti per jelentősége nem magában a szerződéskötő felek (apa és fia) közötti jogi konfliktusban, a hálátlanság bizonyításában állt, hanem a családi vita hátterében meghúzódó történetben, a periratok segítségével az apa többségi tulajdonában álló cég árjásításának dokumentálásában.

S hogy a jogalkalmazó azt a normát, amit a konkrét ügyben alkalmaznia kellett, „*elviselhetetlenül igazságtalannak*” látta-e? Ennek nyomát a periratokban természetesen nem lehet fellelni. Mindenesetre a jogrendszer torzulásának a jellege, a „fekete” és a „fehér” keveredése (a polgári kori jogelvek jelentős részének fennmaradása a társadalom egy részének teljes jogfosztása mellett, a családvédelmi jellegűnek tekintett intézkedések cukormáza, a bírói gyakorlat egységesítésére és stabilizálására irányuló jogállami karakterűnek tekintett rendelkezések, a dogmatikai precizitás igénye a magánjogtudományban) hozzájárulhattak ahhoz, hogy a lelkiismeretét alvásra ösztönözze az, akinek ez a láthatatlan része nem volt halott.

Felhasznált források és irodalom

- 70651/1941. I. M. rendelet a házassági jogról szóló 1894: XXXI. t. c. kiegészítéséről és módosításáról, valamint [az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941: XV. t. c. 9. és 14–16 §-nak hatálybalépéséről. In: NAGY Sándor: A fajvédelem útvesztőjében. Bírói gyakorlat „fajgyalázási” perekben (1942-1944). Fons 2015/4. sz. 487–532.
- Az 1941. évi XV. tc. indokolása <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>.
- ALFÖLDY Dezső – SZENTMIKLÓSI István: A házassági per kézikönyve. A legújabb jogszabályokkal és a bírói gyakorlattal kiegészített III. kiadás. Budapest 1942
- BÖRCSÖK Andor: Törvényesítés. MÁRKUS Dezső (szerk.): Magyar jogi lexikon VI. Budapest 1907, 642–649.
- CSÁSZÁR Kinga: A kéjelgésügy szabályozása a dualizmus-kori Magyarországon, különös tekintettel Somogyra. Jura 2012/1. sz. 15–28.
- FABINYI Tihámér: A polgári perrendtartás törvénye és joggyakorlata II. Budapest 1931
- GÁL Dezső – NYÁRÁDY László: Az örökbefogadás, különös tekintettel a gyakorlati eljárásra. Budapest 1941
- HEGEDÜS István: Őrsékváltás. Budapest 1941
http://mtdaportal.extra.hu/books/hegedus_istvan_orsegvaltas.PDF (2020. 01. 13.)
- HERGER Csabáné: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944). Jura 2019/1. sz. 94–103.
- HERGER Csabáné: Tradition und Modernisierung in der Geschichte der Zivilehe in Ungarn. In: THIER, Andreas – PFEIFER, Guido – GRZIMEK, Philipp (szerk.): Kontinuitäten und Zäsuren in der Europäischen Rechtsgeschichte. Frankfurt a.M. 1999, 275–282.
- HERGER Csabáné: A nővértől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek. Budapest – Pécs 2006
- HERGER Csabáné: A házassági kötelék védelmét szolgáló eszközök az 1911. évi I. tc-ben különös tekintettel a békéltetésre. In: HOMOKI-NAGY, Mária (szerk.): A polgári peres eljárás történeti fejlődése Magyarországon. Szeged 2013, 71–94.
- JOSEFOVITS László: „Fajgyalázás”. Az 1941: XV. t.-c. 15. §-ának büntetőbírói joggyakorlata. Budapest 1944
- KARÁDY Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: KARÁDY Viktor (szerk.): Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Budapest 1997
- KARÁDY Viktor: A vegyesházasságok Budapesten 1950 előtt. Néhány kutatási eredményről. Múlt és jövő 1993/3. sz. 81–88. http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1294/ (2019. 12. 12.)

- KRAUSZ Bernadett: A kiskorú gyermek tartása a házasság fennállása alatt és felbontása után 1938 és 1945 között Magyarországon. *Díké* 2018/2. sz. 16–32. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/144/95> (2020. 01. 13.)
- KRAUSZ Bernadett: A kiskorú gyermek tartásának szabályozása a polgári korban Magyarországon a hatályos szabályozás tükrében. *Díké* 2019/1. sz. 83–100. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/958/875> (2020. 01. 13.)
- LEHOTAY Veronika: Szabadságmegvonó intézkedések a Horthy-korszakban, különös tekintettel a zsidótörvényekre. PhD értekezés. Miskolc 2012
- LEHOTAY Veronika: A Miskolci Királyi Ügyészség tevékenysége 1938 és 1944 között. *Díké* 2018/1. sz. 7–19.
- LUSICZA Géza: A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről: 1941: XV. törvénycikk. Budapest 1941
- MESZLÉNY Artúr: Magyar Magánjog I. Budapest 1931
- MOLNÁR Oszkár: Házasságkötés Budapesten. Tájékoztató a házasságkötéshez szükséges és a házasságkötés által beszerzendő összes okiratokról. Budapest 1941
- MONORI Gábor: Krisztics Sándor (1890–1966). In: KAJTÁR István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia. Pécs 2008, 93–99.
- RADBRUCH, Gustav – HASSEMER, Winfried: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Juristische Zeitgeschichte. Kleine Reihe 4, Klassische Texte. Baden-Baden 2002
- RADOCSAY, László von: Die Rechtserneuerung in Ungarn. Schriften der Akademie für Deutsches Recht: Gruppe Recht des Auslands Nr. 1. München – Berlin 1942, 1–39.
- RÉKASINÉ ADAMKÓ Adrienn: Az örökbefogadás Magyarországon 1946 előtt és az örökbefogadás gyakorlata Baranyában. *Díké* 2018/1. sz. 72–93. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/108/69> (2019. 10. 24.)
- SÁRFFY Zoltán: A házassági törvény novellája. In: Ünnepi dolgozatok Dr. Szladits Károly egyetemi tanár 70. születésnapjára. Budapest 1941, 69–77.
- STEIN Artúr: A zsidók érvényes házasságának alaki kellékei. Budapest 1941
- SZÁSZY István: Magyar nemzetközi magánjog. In: SZLADITS Károly (szerk.): Magyar Magánjog I. Budapest 1941, 374–476.
- T. MÉREY Klára: Pécs gyáriparának legfontosabb adatai egy 1942-ben készült felmérés tükrében. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs 2003
- WEISS Emília: Vétkesség – feldúltság és a házasság közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában. *Jogtudományi Közlöny* 1981/11. sz. 909–919.

LEHOTAY Veronika
egyetemi adjunktus
ME ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.05

Büntetőjogi joggyakorlat a Miskolci Királyi Törvényszéken 1944-ben¹

*„...a kép ettől összetettebb
és mindenképpen árnyaltabb.”²*

Criminal Law Practice of the Royal Court of Miskolc in 1944

This essay focuses on criminal suits in the Court of Justice in Miskolc (county capital of Borsod-Abaúj-Zemplén in Hungary) during World War II. It analyses the content and the number of different cases. The number of cases was about 'slandering the Hungarian state and nation', dissemination of false news, and incitement to Hungarian armed forces. The study reveals that very few numbers of cases related to the Anti-Jewish laws in county Borsod, which was rather characteristic in the countryside out of Budapest. For example, in 1943 and 1944, only four trials based on race defilement.

Keywords: *practice of law, criminal law, Miskolc, 1944, anti-Jewish law, Royal Court of Miskolc*

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a Miskolci Királyi Törvényszéken 1944-ben zajló büntetőpereket vizsgálom. A büntetőjogban változást hoztak egyrészt a háborúra való készülődést célzó, másrészt pedig a jogkorlátozó, illetve a zsidótörvényekben foglalt rendelkezések megszegését szankcionáló szabályok. Az országban a háborús években folyamatosan emelkedett a bűnügyek száma. A diszkriminatív büntetőjogi joggyakorlatot Ausztriában és Németországban is feltárták a kutatók. A német jogtörténészek közül *Eva Schumann*,³ *Thomas Vormbaum*,⁴ *Wolfgang Form*,⁵ *Joachim Vogel*,⁶ míg

¹ A tanulmány a „*Jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer tükrében*” c. tudományos ülésen (Pécs, 2019. szeptember 2–6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² NAGY, A fajvédelem útvesztőjében 488.

³ SCHUMANN, Kontinuitäten und Zäsuren. Rechtswissenschaft und Juristen im „Dritten Reich” und in der Nachkriegszeit.

⁴ VORMBAUM, Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte.

⁵ FORM, Literatur- und Urteilsverzeichnis zum politischen NS-Strafrechts.

⁶ VOGEL, Einflüsse des Nationalsozialismus auf das Strafrecht.

az osztrák jogtörténészek közül a témával többek között *Ilse Reiter-Zatloukal*⁷, *Johanna Schmitzberger*⁸ foglalkozik. Tanulmányok, monográfiák születtek a megváltozott büntetőjogról, az igazságszolgáltatás átalakulásáról, a büntetőjogi gondolkodókról.⁹ Ezzel szemben a magyarországi szakirodalomban a két világháború büntetőjogának, a zsidótörvények felsőbb bírósági, és ehhez kapcsolódóan helyi szintű bírósági gyakorlata és az ügyészség működése is feltáratlan területe a jogtörténetnek.

A kutatás során és a tanulmányban a következő kérdésekre keresem a választ. Hogyan változtak a bűncselekményi kategóriák a jogkorlátozó törvények és a háború hatására? Milyen ítéletek születtek? Milyen szerepe volt Miskolci Királyi Törvényszéknek az 1938 és 1944 között született zsidótörvények alapján indított eljárások megindításában, foganatosításában, a diszkriminatív joggyakorlat megvalósításában? Leszűkítettem az időhatárt, amelynek a magyarázata az, hogy 1944-re már mind a huszonegy zsidótörvény és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek jelentős része hatályban volt, és ekkorra részévé váltak a bíróságok joggyakorlatának is. A zsidótörvények mellett pedig a korszak egyéb „jellegzetes” bűncselekményeiről is képet kaphatunk, mint például a honvédelem körében elkövetett cselekményekről.

A tanulmány mindezek alapján három részre oszlik. Az első részben a rendelkezésre álló szakirodalmat és a forrásokat tekintem át, a második részben a Miskolci Királyi Törvényszék előtt zajló büntetőperek jellegzetességeit mutatom be, és végül a zsidótörvényekkel kapcsolatos perekkel foglalkozom.

2. Szakirodalom és az elsődleges források

A két világháború magyarországi közötti bírósági joggyakorlatra vonatkozó kutatások, statisztikai adatok léteznek, ezek azonban nem teljeskörűek, mivel a *Horthy*-korszak büntető anyagi és eljárásjoga – ahogy fentebb említettem – még nagyrészt feltáratlan területe a jogtörténetnek. A zsidótörvényekkel összefüggő bírósági eljárások egy-egy területére terjednek ki a statisztikai adatok és a kutatások, így elsősorban a fajgyalázási perekre, valamint a zsidótörvény kijátszásával összefüggő esetekre. Történeti, társadalomtörténeti, jogtörténeti megközelítéseket is találunk a szakirodalomban. Főleg a fajgyalázási perekre utal több szerző is, így például *Szita Szabolcs*,¹⁰ *Karsai László*,¹¹ *Nathaniel Katzburg*,¹² *Nagy Sándor*.¹³ *Szita* a *Halálerőd* című könyvében utalt arra, hogy a fajgyalázás mellett jelentős számban megnövekedett a zsidók ellen többféle ürüggyel indított, zömében „koholt perek” száma, részletesen azonban nem foglalkozott ezeknek az ügyeknek a

⁷ REITER-ZATLOUKAL, Der Bundesgerichtshof 1934-1938; Idem, „... um alles nazistische Tätigkeit und Propaganda in Österreich zu verhindern“. NS-Wiederbetätigung im Spiegel von Verbotsgesetz und Verwaltungsstrafrecht; Idem, Die Umgestaltung der österreichischen Strafrechtsordnung im NS-Staat; Idem, Antisemitismus in Österreich 1933-1938; Idem, Richterbild und Richterausbildung im nationalsozialistischen Deutschen Reich.

⁸ SCHMITZBERGER: Das Nationalsozialistische Nebenstrafrecht 1933 bis 1945.

⁹ A témáról lásd részletesen LEHOTAY, Szabadságjogmegvonó intézkedések a Horthy-korszakban, különös tekintettel a zsidótörvényekre.

¹⁰ SZITA, Halálerőd.

¹¹ KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 140-163.

¹² KATZBURG, Zsidópolitika Magyarországon 153-162.

¹³ NAGY, A fajvédelem útvesztőjében 487-588.

bemutatásával.¹⁴ *Karsai László* a fajgyalázási perekkel kapcsolatban azt emelte ki, hogy az eddigi kutatások alapján rendkívül ritkák ilyen esetek.¹⁵ A fajgyalázási perek társadalomtörténeti megközelítésével foglalkozott *Lugosi András*¹⁶ és *Szegedi Gábor*.¹⁷ *Nagy Sándor* is a fajgyalázási pereket vizsgálta *A fajvédelem útvesztőjében* című tanulmányában. Ő egyrészt azt rögzítette, hogy a történészek döntő többsége egyetért azzal, hogy a harmadik zsidótörvény házasságon kívüli zsidó-keresztény nemi viszonyra, fajgyalázásra vonatkozó 15. szakaszát a gyakorlatban nem, vagy csak elvétve alkalmazták, másrészt viszont rámutatott arra is, ahogyan ő fogalmaz: „...a kép ettől összetettebb és mindenképpen árnyaltabb”.¹⁸ Különbség van szerinte a büntető igazságszolgáltatás különböző szintjeinek működését, ügyforgalmát jelző adatok között városi és vidéki szinten. Míg vidéken viszonylag ritkán került sor fajgyalázás miatt indított büntetőeljárásra, addig Budapesten (ahol a zsidóság kétharmada élt) jelentős számú ilyen esetre került sor. Ugyanakkor rögzíthető az is, hogy jogászai szemszögből a városi és vidéki szint megkülönböztetése az igazságszolgáltatásban nem helytálló, hiszen különbség van a bírósági szervezet más-más szintjén és fokán indult eljárások között. *Nagy* statisztikai adatokat is közölt: országos statisztika csak az 1942-ben jogerősen befejezett fajgyalázási ügyekről készült, eszerint viszont ebben az évben nem kevesebb mint 707 alkalommal tettek feljelentést „fajvédelmi törvénybe ütköző bűntett” miatt.¹⁹ Ezek közül 605 esetben az eljárás nem jutott bírói szakaszba; a törvényszékek 102 ilyen pert tárgyaltak; 61 esetben hoztak marasztaló, 41 alkalommal pedig felmentő ítéletet.²⁰ Ezekből az adatokból az nem derül ki, hogy mely bíróságokon indultak az eljárások. *Antal Tamás* 2019-ben megjelent kétkötetes monográfiájában a Kúria történetét mutatta be,²¹ azonban az alsóbb bíróságok joggyakorlatának teljeskörű feltárása még várat magára.

A tanulmány forrásbázisát a levéltári dokumentumok alkotják. Az 1938 és 1944 közötti időszakban a Miskolci (Királyi Ügyészség) Államügyészség iratai szerint a rendelkezésre álló levéltári lista alapján összesen 3279 ügyre került sor, amelyből mindössze huszonhárom zsidótörvénnyel kapcsolatos eljárás, amelyek közül mindössze huszonhárom zsidótörvénnyel kapcsolatos eljárást találtam. A Miskolci Királyi Törvényszék két világháború közötti tevékenységének a kutatására még nem került sor. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár alsószolcai részlegében a Miskolci Királyi Törvényszékre vonatkozó iratok jelentős része megmaradt és kutatható. Arra vonatkozóan sajnos nincs adat, hogy összesen hány eljárásra került sor a vizsgált időszakban, mert több dobozban kevesebb per található, mint amennyi rá van írva.²² 1938 és 1944 között harminc doboz tartalmazza a törvényszéki iratokat, amelyeknek jelentős része 1944-ből származik. Találhatók az iratok között *Mintadarad. Nem selejtezhető!* feliratú dokumentumok is. Nyilván ebből következik, hogy több ilyen perre került sor, csak az iratokat időközben selejtezték. Az azonban elmondható, hogy az eljárások döntő többségét (mintegy nyolcvan

¹⁴ SZITA, Halálérőd 15.

¹⁵ KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1302.

¹⁶ LUGOSI, „Sztalin főhercege” 527–576.

¹⁷ SZEGEDI, Good Health is the Best Dowry 307–317.

¹⁸ NAGY, A fajvédelem útvesztőjében 488.

¹⁹ NAGY, A fajvédelem útvesztőjében 488.

²⁰ NAGY, A fajvédelem útvesztőjében 488.

²¹ ANTAL, Az Igazságügyminisztérium története 1867–1944.

²² 1938 és 1944 között 30 doboz tartalmazza a törvényszéki iratokat, amelyeknek jelentős része, összesen 141 per 1944-ből származik. A dobozok vegyesen tartalmazzák a büntető és a polgári perek iratait vegyes évkörű iratok jelzéssel.

százalékát) a büntetőpererek teszik ki. A polgári perek között főleg kisajátítási, hűtlen elhagyási, és váltóval kapcsolatos periratok találhatók. A korabeli szaksajtóban (Büntetőjog Tára, Jogtudományi Közlöny, Jogállam, Igazságügyi Közöny) is számos esetben találkozunk bűncselekmények elemzésével, perek bemutatásával. Mindemellett az országos és a helyi sajtó (Felsőmagyarországi Hírlap, Miskolci Napló) is folyamatosan közölte a Miskolci Királyi Törvényszék előtt lezajlott érdekesebbnek tekintett pereket, amelyek között találunk lopást, nemzetgyalázást, sikkasztást, fajgyalázást is. Ezeknek a sajtóanyagoknak a vizsgálata azért is érdekes, mert számos olyan perről adnak hírt, amelyek viszont a levéltári források között nem találhatók.

Milyen bűncselekmények miatt indultak eljárások? A büntetőpererek között megtalálhatóak a „szokásos” bűncselekmények miatt zajló perek, így a lopás, a gyűjtogatás, az okirathamisítás, az izgatás szerepelt vádként a dokumentumokban. A legnagyobb számban a vagyon elleni bűncselekményeket találjuk. Ez azzal magyarázható, hogy az ellátási nehézségek növekedése és az áruhiány miatt jelentősen megnőtt a lopások száma. Az ügyészségek utasítást kaptak, hogy ezeknél a cselekményeknél mindig a szigorúbb álláspontot képviseljék, és ennek figyelembevételével folytassák le a nyomozást és lássák el a vád képviselését. Jelentős többletfeladatot jelentettek a Miskolci Királyi Törvényszék számára is az új, addig ismeretlen bűncselekmények miatt indított ügyekben való eljárások, így például a nemzetgyalázás, kormányzósértés, honvédelem elleni izgatás, fegyveres erő elleni izgatás, izgató nyomtatványok terjesztése, állam és társadalom elleni vétség, valótlanhír-terjesztés, tiltott sajtótermék terjesztése, nemzet megbecsülése elleni vétség miatt indított pereket is.

3. Büntetőpererek 1944-ben a Miskolci Királyi Törvényszék előtt

A két világháború közötti büntetőjog alakulását a tettesbüntetőjogi irányzat tanainak a megerősödése jellemezte.²³ A modern büntetőjog képviselői egyre inkább azt az elméletet fogadták el, amely szerint nem az elkövetett bűncselekményért kell a tettet megbüntetni, hanem bizonyos társadalomra veszélyes tulajdonságai miatt. Így például azért, mert szélhámos, közveszélyes vagy csavargó.²⁴ A korszakban több olyan jogszabály született, amely olyan különleges jogkört biztosított az állam számára, hogy annak védelmére hivatkozással az állampolgárok jogainak a korlátozására több ízben sor került.²⁵ Az állam elleni bűncselekmények körében a Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) a felségértést, a hűtlenséget és a lázadást szabályozta.

Majd a korszak kezdetén született a rendtörvény. Az 1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend védelmét szolgálta a felforgatókkal szemben, és szakított a Csemegi-kódex liberális felfogásával. Az ún. rendtörvény elméleti magyarázata az volt, hogy ha az állam és a társadalom rendje megbomlik, akkor nincs biztonságban az élet, a testi épség és a vagyon sem. Az 1941. évi V. törvénycikk²⁶ pedig hat hónapig terjedő fogházbüntetést helyezett kilátásba vétség miatt abban az esetben, ha valaki az országban élő nemzetiségre lealacsonyító kifejezést használt, és ezzel megsértette nemzetiségi érzületét. Ezekben az esetekben a háborúellenes, a kormány intézkedéseit kifogásoló kijelentések miatt nemzetgyalázás, valótlan hír terjesztése, izgatás, kormányzósértés

²³ KABÓDY – MEZEY, Büntetési elméletek 53–64.

²⁴ KOTEK – RIGOULOT, Tábork évszázada 250.

²⁵ KOCSIS, A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 91.

²⁶ 1941. évi V. törvénycikk a nemzetiségi érzület védelméről.

miatt indultak az eljárások. A következőkben az egyes bűncselekmények, bűncselekménycsoportok gyakorlatát vizsgálom a Miskolci Királyi Törvényszéken a következő felosztás szerint: magyar állam-és nemzet ellen irányuló bűncselekmények, honvédelem elleni bűncselekmények, az élet- és testi épség elleni bűncselekmények, vagyon elleni bűncselekmények, gazdasági bűncselekmények.

Milyen adatok derülnek ki a Miskolci Királyi Törvényszék 1944-es dokumentumaiból? A 63 éves, izraelita vallású, férjes, gyermektelen G. Józsefné három ember előtt azt a kijelentést tette, hogy „...*majd eljön az idő, amikor a zsidóság duplán visszaadja a magyaroknak azt, amit azok tettek a szidókkal*”.²⁷ A Kassai Királyi Ügyészség elé került az ügy, amely vádként az állam és társadalmi rend felforgatására irányuló izgatást határozta meg. Azonban ezt a vádat megváltoztatta valótlán hír terjesztésére, mivel a kijelentést alkalmasnak találta arra, hogy a magyar állam megbecsülését csorbítsa és hitelét sértse. Az elkövetési helyre (Bánhorváti) és arra tekintettel, hogy „... *az ügy jelentősége nem olyan nagy, hogy a közérdek szempontjából az öt tagú külön tanács elé vitele mutatkoznék szükségesnek*”,²⁸ áttette az ügyet a miskolci ügyészsége. Így a terhelt ellen a rendtörvény 7. szakaszába ütköző magyar állam és nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt indult eljárás 1944-ben. A Miskolci Királyi Törvényszék 1944. május 23-án jogerősen főbüntetésként két hónap fogházbüntetésre, és mellékbüntetésként három évi hivatalvesztésre és politikai jogok gyakorlásának a felfüggesztésére ítélte G. Józsefnét. A csendőrségi iratok tanúskodnak arról, hogy 1944. június 1-jén a saajószentpéteri gettóba szállították az elítéltet, majd az őrs tudomása szerint „...*onnan továbbítva lettek. Tartózkodási helye ismeretlen*”.²⁹ Itt tehát zsidónak minősülő személlyel szemben jogerős marasztaló ítéletet hozott a törvényszék – bár nem a zsidótörvények alapján –, amelyet azonban a gettóba zárás, majd a deportálás miatt nem hajtottak végre.

A honvédelem elleni bűncselekmények körét kétszer is módosították, így 1930-ban a katonai büntető törvénykönyvvel és 1939-ben a honvédelmi törvénnyel. A katonai büntető törvénykönyv megalkotására azért került sor, mert a régi katonai büntetőkódex elavult volt és szabályai nem voltak összhangban a Csemegi-kódexszel. Ezt úgy valósította meg a jogalkotó, hogy a katonákra is általában a Btk. rendelkezéseit kellett alkalmazni, de a törvény meghatározott különleges katonai bűncselekményeket is. A jogszabály külön „*tiszti becsületet*” ismert el azzal a rendelkezéssel, mely büntetlenséget biztosított annak a katonai egyenruhát viselő tiszt(jelölt)nek, aki „*a becsülete ellen más személy jelenlétében intézett jogtalan támadás folytatásának megakadályozása céljából az őt megillető fegyvert azonnal használja*”.³⁰ Utóbbi jogszabály meghatározta a levontekötelezettséggel, a hadkötelezettséggel, a közérdekű munkaszolgálattal és a légvédelmi kötelezettséggel összefüggő bűncselekmények körét. Ismeretlen tettes ellen indult eljárás a honvédelmi törvényben foglalt sajtórendészeti vétség, konkrétan röpirat szerkesztése miatt.³¹ A röpirat azt a mondatot tartalmazta, „...*hogy hát még ma is üllbet zsidó miniszteri székebe*”.³² A röpcédulát lefoglalták, de az elkövetőt nem

²⁷ MNL BAZM VII-1/b. 146/1944. szám.

²⁸ MNL BAZM VII-1/b. 146/1944. szám.

²⁹ MNL BAZM VII-1/b. 146/1944. szám.

³⁰ A jogszabály szerint ez a fegyverhasználat csak abban az esetben nem volt beszámítható az elkövető tisztnek, ha „*ezt a célt másként nem érthette el (...) a fegyver használatában az elkerülhetetlen szükségesség határát nem lépte át*”. 1930. évi II. törvénycikk a katonai büntetőtörvénykönyvről. Lásd még: KOVÁCS, A magyar büntetőjog és büntetőeljárás jog története 33.

³¹ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. MNL BAZM VII-1/b. 500/1944. szám.

³² MNL BAZM VII-1/b. 500/1944. szám.

találták meg, így megszüntették az eljárást. Ebben az esetben nem a jogkorlátozáshoz kapcsolódó ügyről van szó, sőt, amennyiben tartalmilag vizsgáljuk meg ezt a az ügyet, akkor láthatjuk, hogy védelmet fejez ki azáltal, hogy eljárás indul olyasvalaki ellen, aki negatív értelemben használja valakire a zsidó megjelölést.

Az élet és testi épség elleni cselekmények számában viszont javulást következett be, melynek okát az ügyészek a katonai munkaszolgálatra behívásokban látták, mivel így az „...*az emberek el lettek vonva a veszélyekéből, a korcsmákból, mert ennek következménye szokott lenni az ilyen*”.³³ Az élet és testi épség elleni bűncselekmények köréből a magzatelhajtásokat és az öngyilkossággal összefüggő eljárásokat emelem ki. *Dr. K. József* öngyilkossága³⁴ ügyében indult eljárás az 1896. évi XXXIII. törvénycikk, a Bünvádi Perrendtartás 101. szakaszának 1. pontja alapján – mely szerint az eljárást bűncselekmény hiányában meg kell szüntetni – került megszüntetésre. Bűncselekmény tényállása nem forgott fenn a nyomozás adatai alapján. *V. Gabriella* lúgkő ivásával öngyilkossági kísérletet követett el 1944-ben, miután teherbe esett és a szülei nem tudták biztosítani számára a hozományt a házasságkötéshez. Hivatalból indult eljárás ismeretlen tettes ellen, öngyilkosságra való rábírás miatt. A bizonyítékok hiányában azonban az eljárás megszűnt. A tanúként kihallgatott vőlegény pedig előadta, hogy a lányt feleségül veszi a hozomány nélkül is.³⁵ *Z. Gáspár* 1942 júliusától 1943 májusáig az orosz fronton volt, amelynek következtében a tanúvallomások alapján az idegei tönkrementek és a családja és önmaga elpusztításával fenyegetőzött. Végül felakasztotta magát. Az eljárási törvény 101. szakasz 1. paragrafusa alapján az eljárás megszűnt.³⁶ A magzatelhajtások körében a 22 éves, háztartásbeli *O. Borbála* ellen indult eljárás, mert 1943 decemberében hat hónapos magzatát elvetélte.³⁷ Elegendő bizonyíték a vádemeléshez nem volt, így megszűnt az eljárás 1944. január 21-én. Névtelen feljelentés alapján indult eljárás *D. Dezsőné* ellen magzatelhajtás miatt, 1944. március 27-én azonban a bizonyítékok hiányában megszüntették ellene a nyomozást.³⁸ Mindkét bűncselekményi kategória esetében elmondható, hogy ezek az eljárások a legtöbbször még a főtárgyalás előtt végett értek bizonyítékok hiányában.

A vagyon elleni bűncselekmények körében jelentős számban fordultak elő lopások. Özvegy *K. Jenőné*, *K. Magdolna*, *K. Klára*, *Gy. Ferenccé* mezőcsáti lakosok ellen lopás büntette miatt indult eljárás, mert 1943-ban Mezőcsáton több alkalommal, de egy akaratelhatározásból *S. Ferenc* sértettől (akinél *K. Magdolna*, az egyik vádlott alkalmazásban állt)³⁹, annak beleegyezése nélkül jogtalanul eltulajdonítottak 200 pengőn felüli, nagyobb ingóságokat. 1944. március 11-én bizonyítékok elégtelensége folytán másodfokon felmentő ítélet született. Meglehetősen hiányosak az iratok, így például az elsőfokú ítélet sem maradt fenn. Ez a per azért is érdekes, mert 1944-ben történt és a vádlottak izraelita vallásúak voltak, tehát a már hatályban lévő diszkriminatív zsidótörvények vonatkoztak rájuk, ugyanakkor a bíróság felmentő ítéletet hozott.⁴⁰ A Miskolci Királyi Törvényszék előtt viszonylag jelentős számú perre került sor fiatalok ellen főleg lopás és testi sértés

³³ VERESS, Erdély jogtörténete 442.

³⁴ MNL BAZM VII-1/b. 58/1944.

³⁵ MNL BAZM VII-1/b. 213/1944. szám.

³⁶ MNL BAZM VII-1/b. 237/1944. szám.

³⁷ MNL BAZM VII-1/b. 248/1944. szám.

³⁸ MNL BAZM VII-1/b. 294/1944. szám.

³⁹ 1878. évi V. tc. 336. § 7. pontja értelmében tekintet nélkül a lopott dolog értékére, büntettet képez a lopás, ha: 7. szolgálatban álló személy azon, kinek szolgálatában áll, vagy annak házához tartozó személyen követi el.

⁴⁰ MNL BAZM VII-1/b. 361/1944. szám.

miatt. Például *K. István* 14 éves fiatakorú, szalonnai lakos és édesanyja, *K. Rudolfné* (31 éves, római katolikus napszámos) tettestársak ellen lopás bűntette miatt az Edelényi Királyi Törvényszéken került sor a tárgyalásra 1944-ben. A tényállás szerint 1944-ben közösen a sértett zárt padlásáról 14 kg vegyes babot tulajdonítottak el 11 pengő értékben. Ebben az eljárásban a hátrányos következmények elkerülése érdekében a fiatakorú és a felnőttkorú vádlott cselekményét ugyanaz a bíróság bírálta el.⁴¹

A gazdasági bűncselekmények körében az árdrágítási és a közellátás érdekeit érintő bűncselekmények egyre növekvő száma jelentős mértékben befolyásolta az ügyszorgalmat országos szinten, és a Miskolci Királyi Törvényszéken is. A jogalkotó több rendelkezést is kiadott a „...közérdek szempontjait semmibe vevő üzérkedések” kezelésére azzal az indokollással, hogy ezek a cselekmények sértik az állam biztonságát és rontják a pengő vásárlóértékét.⁴² Fontos volt ezért ezeknél a bűncselekményeknél a visszatartó hatású büntetéseknek a kiszabása, így a pénzbüntetés és a szabadságvesztés mellett a terhelt egész vagyonára kiterjedő elkobzás, az iparigazolványtól, engedélytől, tevékenységtől való eltiltást is alkalmazni kellett. Az árdrágító visszaéléseket 1920-ban szabályozta törvény.⁴³ A jogszabály az árdrágító visszaélések nyolc tényállását határozta meg, többek között az ár túllépést, az árdrágító üzérkedést, az áruelevonást, az áracsempészetet, a közszükségleti cikkek eladásának megtagadását. A közszükségleti cikk fogalmát a törvény nem határozta meg, azt a bírói gyakorlat alakította ki. Közszükségleti cikk jogellenes elvonásának bűntette miatt, az 1939. évi II. törvénycikk 206. szakasza alapján indult eljárás több terhelt ellen 1944-ben, akik közül többen izraelita vallásúak (*E. Lajos*, mérszáros, *W. Jenő*) voltak.⁴⁴ A tényállás szerint 2000 pengőt meghaladó értékű 99 darab szarvasmarhát jogellenesen elvontak és engedély nélkül levágtak. A szarvasmarhákkal való szabad rendelkezést korábban kormányrendelet korlátozta. A fő tárgyalásra 1944. október 16-án került sor. Sajnos a dokumentumok hiányosak, az eljárás végéről nem maradtak fenn iratok. Tekintettel a dátumra⁴⁵ feltehető, hogy nem került sor a tárgyalásra. Másrészt ekkora már a vidéki zsidóság deportálása megtörtént, tehát a vádlottakat valószínűleg már elhurcolták. A tanulmány utolsó részében azt vizsgálom, hogy milyen zsidótörvényekkel kapcsolatos eljárásokra került még sor a Miskolci Királyi Törvényszéken.

4. Diszkriminatív joggyakorlat? A zsidótörvények alapján indított perek a Miskolci Királyi Törvényszék előtt

A zsidótörvények és büntetőjog összefüggését a kor neves büntetőjogásza, *Angyal Pál* vizsgálta részletesen 1938-ban, és rögzítette, hogy a „fajvédelemnek” nem lehet szerepe a büntetőjogban.⁴⁶ Úgy foglalt állást, hogy a büntetőjogi védelem csak meghatározott jogtárgyakra terjedhet ki, és úgy vélte, hogy a „...fajtisztasághoz fűződő érdek alapjaként szereplő faj nem tartozik a jogtárgyak közé, tehát ezért büntetőjogi védelemben sem lehet részesíteni.”⁴⁷ A zsidótörvényekbe ütköző bűncselekményekkel

⁴¹ MNL BAZM VII-1/b. 504/1944. szám.

⁴² Például az 1941. évi X. törvénycikk a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények büntetéséről.

⁴³ 1920. évi XV. törvénycikk az árdrágító visszaélésekről.

⁴⁴ MNL BAZM VII-1/b. 3212/1944. szám.

⁴⁵ *Horthy Miklós* lemondása, nyilas hatalomátvétel.

⁴⁶ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 6.

⁴⁷ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 6.

kapcsolatban a csendőrség számára készült kézikönyv szerzői eltekintettek a zsidótörvények által szabályozott bűncselekmények részletes ismertetésétől, és azt az utasítást írták elő a csendőr számára, hogy ilyen bűncselekmény gyanúja esetén a „...*szerzett értesülését vagy az őrsön tett panaszfeljelentést*” érdemleges nyomozás nélkül továbbítsa az ügyészségnek.⁴⁸ Ezt pedig azzal indokolták, hogy ezeknek a bűncselekményeknek a nyomozása „*rendkívül szövevényes*” és meghaladja a csendőr hatáskörét.⁴⁹ A büntetőjogi szabályok értelmezésében fontos szerep jutott a kúriai joggyakorlatnak is.

A bűncselekmények között a témánk szempontjából azok a legfontosabbak, amelyekben zsidónak minősülő személy szerepel elkövetőként, sértettként vagy tanúként. Hogyan ítélte meg a Miskolci Királyi Törvényszék ezeket a helyzeteket? Másképpen fogalmazva például találunk-e olyan esetet, amelyben a terhelt zsidónak minősülő személy, és vonatkoznak rá a zsidótörvények, ugyanakkor a Miskolci Királyi Törvényszék felmentő ítéletet hozott az esetében?

A második zsidótörvény (1939. évi IV. törvénycikk)⁵⁰ alapján, ahogyan az iratokon szerepel strómanság gyanúja miatt *Sz. Sándor és W. Károly*, mint társtettesek ellen indult eljárás 1943 őszén.⁵¹ A vádak között szerepelt az 1922. évi III. törvénycikk 39. szakaszába ütköző kihágás, zsidóbújtatás vétsége, és a 1939. évi IV. törvénycikk 26. szakaszának 6. paragrafusába ütköző vétség is. A tényállás szerint az 54 éves, református vallású, miskolci kereskedő *Sz. Sándor* fedezte a zsidó vallású, 27 éves, volt kereskedő *W. Károly* jogosulatlan kereskedelmi tevékenységét. 1941-ben a zsidótörvény kijátszásával szereztek engedélyt divatáru kereskedésre *Sz. Sándor* nem zsidó neve alatt a zsidónak minősülő *W. Károly* részére. A vádemelésre 1944 októberében került sor. A terheltek tagadták a cselekmény elkövetését, védekezésük szerint a tulajdonos *Sz. Sándor* volt, *W. Károly* pedig az ő alkalmazottja. Az iratok szerint több zsidónak minősülő személy is alkalmazásban volt a kereskedésbe. Tárgyalásról nincsenek dokumentumok, feltehető, hogy nem került rá sor. 1945. június 22-én a Miskolci Királyi Ügyészség indítványozta a Miskolci Királyi Törvényszéknél az eljárás megszüntetését a 200/1945. ME rendelet alapján.⁵² Ez a jogszabály a zsidótörvények és a rendeletek hatályon kívül helyezéséről rendelkezett. A Miskolci Királyi Törvényszék a végzést 1945 nyarán hozta meg, amelyben tárgyaláson kívüli védelejtés miatt megszüntette az eljárást. Még egy értesítési irat maradt fenn, amely arról tanúskodik, hogy *W. Sándornak* Miskolcon bejelentett lakása 1945 nyarán nem volt. Számára tehát az eljárás megszüntetéséről szóló értesítést kézbesíteni nem tudták.⁵³

R. Margit izraelita terhelt ellen a Büntetőtörvénykönyv 400. szakasza szerinti közokirathamisítás miatt indult eljárás.⁵⁴ A tényállás szerint jogtalan haszonszerzés céljából a cselédkönyvbe és a Főszolgabírói Hivatal által vezetett lajstromba a jogviszonyára vonatkozó valótlan tényeket vezetett be. *S. Sándor* munkaszolgálatos zsidót kérte meg, hogy szerezzen számára cselédkönyvet, hogy megmenthesse az életét. A terhelt a cselekmény elkövetését beismerte, védelmére előadta, hogy a zsidókat érintő rendeletek kijátszása céljából váltott hamis cselédkönyvet.

⁴⁸ KISZELY, Mondd el fiaidnak 7.

⁴⁹ MISKOLCZY – PINCZÉS, A magyar büntetőjog gyakorlati kézikönyve 1139.

⁵⁰ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

⁵¹ MNL BAZM VII-1/b. 4405/1944. szám.

⁵² MNL BAZM VII-1/b. 4405/1944. szám.

⁵³ MNL BAZM VII-1/b. 4405/1944. szám.

⁵⁴ MNL BAZM VII-1/b. 4195/1944. szám.

Elrendelték az előzetes letartóztatását, majd a vizsgálóbíró 1944. április 25-én ezt megszüntette. Indokolásában az szerepelt, hogy szökéstől nem kell tartani és a terhelt rendes lakással rendelkezik. A bűnjeljeleknek, a cselédkönyvnek és a vásárlási könyvnek a novemberi háborús események következtében elveszett. 1944 novemberében keletkezett irat szerint az ügyészség a törvényszékhez tette át a cselédkönyvet. 1945 januárjában vádiratról szóló értesítés nem volt kézbesíthető. 1945 januárjában az eljárási törvény 472. szakaszának 4. bekezdése alapján a távollévő, ismeretlen helyen tartózkodó terhelttel szemben a terhelt előállításáig a bűnvádi eljárás megszüntetésére került sor. Az iraton szerepel egy 1950-es dátum is és egy felirat: „A zsidó ügyek jegyzékébe bevezetendő”.⁵⁵ 1949. március 17-én kelt irat szerint a bűnjelék előkerültek, és azokat az iratokhoz csatolták. Ebben az esetben nem a zsidótörvények alapján indított eljárásról van szó tehát, hanem a zsidótörvények, és a német megszállás után megalkotott jogfosztó rendeletek kijátszásáról. R. Margit a meghamisított cselédkönyvvel próbált menekülni a jogfosztástól, amely ekkor már a gettósítást és a deportálást jelentette. Tárgyalásra nem került sor, hiszen ekkora már valószínűleg deportálták R. Margitot, viszont még 1949-ben is foglalkoztak ezzel az ügygel.⁵⁶ R. Margit sorsáról sajnos további információk nem állnak rendelkezésemre. Ez a törvényszéki iratokon túli, további kutatást igényelne.

5. Záró gondolatok

Összegzésként rögzíthetjük, hogy a Miskolci Királyi Törvényszék dokumentumainak vizsgálata a következőkre mutat rá. Elsőként, hogy a dokumentumok sokszor hiányosak, így több esetben nem derült fény az eljárás eredményére. Ennek oka lehet, hogy az iratok megsemmisültek, de elképzelhető az is, hogy a háborús események és a deportálások miatt nem is folytatódtak az eljárások. Ugyanakkor több dokumentum tanúskodik arról, hogy még a háborút követően is foglalkoztak a lezáratlan eljárásokkal. Másodikként elmondható, hogy jelentősen megnövekedett a magyar állam és nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségek, a valótlan hír terjesztése, a honvédelem elleni izgatás miatt indított eljárások száma, amelyek jelentős része marasztaló ítélettel zárult. Harmadikként látható, hogy a családi viszonyok meglazulása következtében országos és helyi szinten is megnövekedett a magzatelhajtások száma, és ezek a bűncselekmények kiemelt figyelmet kaptak. A hatóságoknak fokozottan figyelemmel kellett kísérnie a vetélési eseteket, a szülésznők és az orvosok tevékenységét. Ez a tendencia tehát a Miskolci Királyi Törvényszéken is megfigyelhető. Azonban döntő részük már a nyomozati szakban megszüntetésre került. A vetelő nő tagadásával szemben ugyanis általában nem voltak megfelelő bizonyítékok a vádemeléshez. Végül a zsidótörvényekkel kapcsolatos perek esetében a kutatás igazolja Nagy Sándornak azt a megállapítását, hogy vidéken viszonylag kevés zsidótörvénnyel összefüggő per indult. Zsidótörvénybe ütköző vétség miatt kettő, míg a zsidótörvény kijátszása miatti közokirathamisítás miatt egy eljárás indult. Fajgyalázás miatt összesen négy per zajlott, amelyből kettőre 1943-ban, és kettőre 1944-ben került sor. Sok esetben már az ügyészségi szakban megszüntették az eljárást a bizonyítékok hiánya miatt. Kellő bizonyítékok megléte esetén pedig a deportálások miatt nem került sor az eljárás további

⁵⁵ MNL BAZM VII-1/b. 4195/1944. szám.

⁵⁶ MNL BAZM VII-1/b. 4195/1944. szám.

szakaszaira. Teljes képet a további évek dokumentumainak a feltárásával kaphatunk majd, ami a kutatás következő lépése.

A Miskolci Királyi Törvényszék (1944-ben zajlott) büntetőpereinek a vizsgálatai (is) árnyalhatja *Bibó Istvánnak* azt a gondolatát, mely szerint: „*Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az állambatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcafatoknak, s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességüknek tekintsék*”.⁵⁷

Felhasznált irodalom és források

- ANGYAL Pál: Fajvédelem és büntetőjog. Budapest 1938
- ANTAL Tamás: Az Igazságügyminisztérium története 1867–1944. Fejezetek a polgári kor évtizedeiből. Budapest 2019
- BERÁNNÉ NEMES Éva – ROMÁN János: Miskolc története. Borsodi Történelmi Évkönyv. 5/1. IV. kötet. Miskolc 1981
- BIBÓ István: Válogatott tanulmányok 1945–1949. Budapest 1986
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: Magyar állam-és jogtörténet. Budapest 1998
- ECKHARDT Ferenc: Magyar alkotmány-és jogtörténet. Budapest 2000
- FORM, Wolfgang: Literatur- und Urteilsverzeichniss zum politischen NS-Strafrechts. Baden-Baden 2001
- KABÓDY Csaba – MEZEY Barna: Büntetési elméletek. Módszertani Füzetek 1985/4. sz. 53–64.
- KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920–1944. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 140–163.
- KATZBURG, Nathaniel: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. 2002 Budapest
- KISZELY Gábor: Mondd el fiaidnak! A holokauszt és Magyarország. Budapest 2005
- KOCSIS Zsolt László: A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 1878 és 1944 között (a dualizmustól a Horthy-rendszer időszakáig). Budapest 2007
- KOTEK, Joel – RIGOULOT, Pierre: Táborok évszázada. Budapest 2000
- KOVÁCS Kálmán: A magyar büntetőjog és büntetőeljárás jog története 1848-tól 1944-ig. Budapest 1971
- LEHOTAY Veronika: Szabadságjog-megvonó intézkedések a Horthy-korszakban, különös tekintettel a zsidótörvényekre. PhD-értekezés. Miskolc 2013
http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/lehotayv_ertmh.pdf (2018. 06. 29.)
- LUGOSI András: „Sztalin főhercege”. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. Fons 2010/4. sz. 527–576.
- MNL BAZM = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára. VII. 51/b. A Miskolci (Királyi Ügyészség) Államügyészség iratai. 1938–1944 és VII-1/b. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai 1938–1944
- MISKOLCZY Ágost – PINCZÉS Zoltán: A magyar büntetőjog gyakorlati kézikönyve M. Kir. Csendőrség számára, I. kötet. Budapest 1940
- NAGY Sándor: A fajvédelem útvesztőjében. Bírói gyakorlat „fajgyalázási perekben” (1942–1944). Fons. 2015/4. sz. 487–532.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: „... um alles nazistische Tätigkeiten und Propaganda in Österreich zu verhindern“. NS-Wiederbetätigung im Spiegel von Verbotsgesetz und Verwaltungsstrafrech. Graz 2018
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Antisemitismus in Österreich 1933–1938. Wien 2018
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Der Bundesgerichtshof 1934–1938. Wien 2013
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Die Umgestaltung der österreichischen Strafrechtsordnung im NS-Staat. Österreichische Richterzeitung 92 (2014) 145–151.
- REITER-ZATLOUKAL, Ilse: Richterbild und Richterausbildung im nationalsozialistischen Deutschen Reich. Wien 2014
- SAMU Mihály – BARABÁS Alice – TAKÁCS Imre – NAGY László: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Budapest 1958
- SCHMITZBERGER, Johanna: Das Nationalsozialistische Nebenstrafrecht 1933 bis 1945. Salzburg 2007

⁵⁷ BIBÓ, Válogatott tanulmányok 638.

- SCHWEITZER Gábor: A zsidótörvények a Közigazgatási Bíróság ítélkezési gyakorlatában. In: MOLNÁR Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest 2005, 164–175.
- SCHUMANN, Eva (szerk.): Kontinuitäten und Zäsuren. Rechtswissenschaft und Juristen im „Dritten Reich“ und in der Nachkriegszeit. Göttingen 2008
- SZEGEDI Gábor: Good Health is the Best Dowry: Marriage, Counseling, Premarital Examinations, Sex Education in Hungary 1920–1952. Msc. Budapest 2014, 307–317.
- SZITA Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. ÁKV. Budapest 1989
- VOGEL, Joachim: Einflüsse des Nationalsozialismus auf das Strafrecht. Berlin 2004
- VORMBAUM, Thomas Einführung in die moderne Strafrechtsgeschichte. Springer 2015
- VERES Emőd: Erdély jogtörténete. Kolozsvár 2018

NIKLAJ Patrícia Dominika

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.06

PhD-hallgató

PTE ÁJK

**Magyar kultúrpolitika
Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945)¹**

Hungarian Cultural Policy – Public Educational Administration in Baranya (1933–1945)

The Christian-national ideology was in the center of Hungarian cultural policy between 1933 and 1945. Bálint Hóman, the Minister of Religion and Education played an important role in the elaboration of the new administrative system for schools, and his anti-Semitic views pervaded the education. In order to implement the ideas of national education, it was necessary to constantly supervise the teachers. This was performed by school district directors, who were directly responsible and were to report to the Minister for Religion and Education, since they knew the local background, thus they played an important role in the centralization of education. The Act on Restricting the Activity of Jews in the Public- and Economic Fields contained restrictions on schools, though, Israelite denominational schools were not under the effect of these provisions. Based on the documents of the Baranya County Archives of the Hungarian National Archives, this exception affected four Israelite schools within the jurisdiction of the Baranya School Inspectorate: Mohács, Siklós, Pécs and Pécsvárad. However, the restriction extended to schools of other denominations (especially Roman-catholic, Calvinist, Lutheran, Greek orthodox), as well as municipal, community and public schools, in which Jews could not be employed. Therefore, these teachers had to prove their (not Jewish) origin, and we can find countless examples in the archives where documents were necessary (for example a statement that the teacher was not considered Jewish by law, his or her own birth certificate, Christianity certificate, his or her parents' and rarely grandparents' birth and marriage certificate). According to the practice in Baranya County, these documents were regularly requested, as the origin of the teacher had to be verified by the educational authorities before being employed. Yet, no example can be found of a teacher not being employed if his or her origin was not properly verified, nor was he or she later deprived of his or her job for such a reason. Based on the aforementioned, it can be concluded, that the educational authorities of Baranya tried to act fairly in the given circumstances, and sometimes they were satisfied with less evidence of the teacher's origin.

Keywords: *Christian-national ideology, national and religious education, Israelite denominational schools, documents of the origin of the teacher, Hungarian cultural policy 1933–1945*

¹ A tanulmány a „Jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer tükrében” c. tudományos ülésen (Pécs, 2019. szeptember 2–6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

„Az iskola feladata az új nemzedék egységes és egyöntetű világnézetének kialakítása, a beteg magyar lélek meggyógyítása, hogy az iskolából kikerülő fiatalság majdan a nagy világnézeti harcban meg tudja állni a helyét.”²

1. A nemzetnevelés alapjai és Hóman Bálint kultúrpolitikája

Ahogy a miniszter idézett szavain is érezhető, a keresztény-nemzeti gondolat áthatotta a 20. század elejének oktatáspolitikai koncepcióit. Ennek egyik kiváltó okaként tekinthetünk a trianoni béke rendelkezéseire, amelyek következtében előtérbe kerültek azok a nemzeti törekvések és revíziós célok, amelyekből kiindult a magyarság kultúrfölényének koncepciója. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg. Már *Haller István*³ és *Vass József*⁴ vallás- és közoktatásügyi minisztereknél is megjelent a hazafias, nemzeti és valláserkölcsös nevelés hangsúlyozása, azonban *Klebelsberg Kunó*⁵ volt az, aki kibontotta a kultúrfölény koncepcióját és erre alapozta a közoktatási rendszerrel kapcsolatos reformjait.⁶ A Néptanítók Lapja 1934. január 15.-i számában „A kultúrfölény és a jellemnevelés” címen név nélkül közzétett cikkben találóan foglalták össze a két világháború közötti kultúrpolitika lényegét: „*S amikor előttünk áll a nemzet jövője: a gyermek, ne csupán a gyakorlati gondolkozást oltjuk a lelkébe, hanem izgatjuk fel benne az ideális gondolatokat is. Vezessük rá őt az erkölcsi tudatra azért, hogy tudjon ítélni a jó és rossz legfinomabb árnyalataiban is. És mélyítsük el lelkében az erkölcsi ellenállóképesség ösztönös erejét. Izgatjuk lelkét kemény acéllá, edzzük jellemét egyenesre és fejlesszük világnézetét a helyes irányba. Nagy fontosságot tulajdonítsunk a céltudatos nemzeti nevelésnek. Minden gyermek érezze, hogy a nemzetek között elől járunk a kultúra terén, ennek ő is részese s ezért is büszke lehet arra, hogy magyar.*”⁷

A keresztény-nemzeti nevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfölény ideológiájának megvalósításához. Az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején ez a törekvés a magyar nyelv elfogadásában és elsajátításában állt, tehát asszimilálódhatott származástól, vallástól függetlenül az ország más nemzetiségű illetve más hitű lakossága. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatásnak, hiszen a magyar nyelv tanulása is ehhez kötődött, amely egyik oldalról a beilleszkedést és a másik oldalról a befogadást jelentősen megkönnyíthette, így a nyelv és a kultúra ismerete, az azzal való azonosulás hozzájárult az integrációhoz. Az iskolának erre a szerepére példát nyújt Siklós, azon kevés települések egyike Baranyában, ahol a második világháború időszakában is

² Hóman Bálint beszéde 1933. május 31-én a Képviselőházban, idézi: MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 103.

³ Haller István 1919. november 24. – 1920. december 16. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a Huszár-, a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányokban, lásd BÖLÖNY, Magyarország kormányai 63–64.

⁴ Vass József 1920. december 16. – 1922. június 16. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót az első Teleki- és a Bethlen-kormányokban, lásd BÖLÖNY, Magyarország kormányai 64–66.

⁵ Klebelsberg Kunó 1922. június 16. – 1931. augusztus 24. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a Bethlen-kormányban, lásd BÖLÖNY, Magyarország kormányai 65.

⁶ Haller István, Vass József és Klebelsberg Kunó reformjaival, illetve a kultúrfölénnyel kapcsolatban bővebben lásd: MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 15–73.

⁷ A kultúrfölény és a jellemnevelés 41.

fennmaradt izraelita népiskola. Ennek okát többek között a lakosság hozzáállásában kereshetjük: a kortársak elmondása szerint a siklósiak együttélését „*nem zavarta meg antiszemita közjáték*”. A helyi zsidóság rendkívül hamar, két nemzedék alatt magyarosodott, mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból, ebben a folyamatban az iskola hatása számottevő mértékben fellelhető: „*az iskolában nemcsak az uralkodó elit nyelvét tanították, de a magyar nemzetállamiság értékeit is közvetítették, megismertették a magyar kultúrát, s mindezek elősegítették a zsidó-magyar, magyar-zsidó identitás kialakulását.*”⁸ A zsidótörvények hatása azonban Siklóson is érezhető volt, ekkor a legtöbb testületből kizárták őket (bár kivételként említhető, hogy a siklósi Légmentelmi Liga tanácsstagjainak 20 %-át a zsidó lakosság köréből választották meg 1939-ben, amelyet a hozzá való felterjesztést követően a megye alispánja megjegyzés nélkül tudomásul vett), engedélyeiket (például italmérésre, petróleum- és cukorárusításra) bevonták.⁹

Az iskolák és a magyarosodás összefüggéseit összevetve a gyermekek vallási megoszlásával érdekességképpen megjegyzendő, hogy az izraelita volt az 1940-es években Baranyában az *egyetlen* olyan felekezet, amelynek iskoláját látogató gyermekek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak, ezt jól mutatja az 1943-as évre vonatkozó, levéltári adatokon alapuló kimutatás (1. kép).¹⁰

A tanulók anyanyelvi megoszlása az iskolák jellege szerint

	Magyar	Német	Szlovák, tót	Rutén	Havári	Bunyevác	Sokac	Román	Szerb	Zsidó	Cigány	Egyéb
Állami	5 049	129	2	—	58	—	—	—	—	—	117	1
Községi	1 316	627	—	1	28	—	637	19	—	1	12	—
Római kat.	11 206	7 619	1	8	173	1	—	2	18	1	169	4
Református	2 782	58	1	—	2	—	—	—	—	—	43	—
Evangelikus	23	273	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—
G. kel.	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—	—
Izraelita	148	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Egyesületi	—	113	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Társulati	1 204	138	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	21 728	9 957	4	9	262	1	637	21	33	2	341	5

1. kép: A tanulók anyanyelvi megoszlása az iskolák jellege szerint. (Forrás: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.)

A harmincas években a kultúrfölény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet *Hóman Bálint*¹¹ vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikájában. *Hóman* a magyar közoktatás történetében meghatározó szerepet töltött be: két alkalommal volt vallás- és közoktatásügyi miniszter¹², ezzel a történész-kultúrpolitikus szűk egy év megszakítással közel tíz évig állt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén, még hozzá olyan időszakban, amikor Európa-szerte gyors változások

⁸ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 289.

⁹ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 297–300.

¹⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.

¹¹ Budapest, 1885. december 29. – Vác, 1951. június 2.; *Hóman* életrajzát lásd: HAEFFLER, Országgyűlési Almanach az 1939–44. évi Országgyűlésről 196–200.

¹² *Hóman Bálint* 1932. október 1. – 1938. május 14. és 1939. február 16. – 1942. július 3. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a *Gömbös*-, a *Darányi*-, a második *Teleki*-, a *Bárdossy*- és a *Kállay*-kormányokban lásd BÖLÖNY, Magyarország kormányai 67–70.

következtek be az élet több területén, így a nevelés-oktatás terén is. Korának róla alkotott pozitív véleményét érzékletesen tükrözi a Néptanítók Lapjában második miniszterségének kezdetén megjelent méltatás. „Amilyen meleg szeretettel búcsúzik a magyar tanítói kar gróf Teleki Páltól, ugyanolyan meleg szeretettel köszönti Hóman Bálintot, akit már régen a szívébe zárt. Az ő nemzetépítő munkájában az elmúlt kilenc hónap nem jelent megszakadást, mert a kultuszminiszteri széket elhagyva, a keresztény magyar élet kialakításáért más területeken folytatott kemény munkát. Büszkéek vagyunk arra, hogy a kiváló tudós, a nagy államférfiú, tudományos, társadalmi és politikai életünknek egyik legkimagaslóbb egyénisége, rövid megszakítás után, ismét a mi vezetőnk, irányítónk lett. Ő, a nagy alkotó miniszter, alaposan ismeri közoktatási rendszerünknek minden kicsi pontját. Tudja, hogy hol, mi a jó, a helyes, hogy hol, mi a baj, s mint élesen és kristálytisztán látó tudós kultúrpolitikus, nyomban megtalálja a segítség, a fejlesztés módját. S mi magyar tanítók már sokszor kifejeztük, s állandóan érezzük, hogy a hála szálai örökre összekapcsoltak bennünket Hóman Bálinttal.”¹³ Mindemelllett a róla alkotott kép árnyalásához hozzátartozik az, hogy személyét illetően a mai napig megoszlanak a vélemények¹⁴, elsősorban a zsidótörvények megalkotásában játszott szerepe okán. A második világháborút követően népbíróság elé állították, amely elítélte háborús bűnösnek, az utókor számára meglepő módon nem antiszemita nézeteinek megnyilvánulása miatt, hanem azért, mert részt vett azon a kormányülésen, amely jóváhagyta a hadiállapotot Magyarország és a Szovjetunió között.¹⁵ Az azonban kétségtelen, hogy kultuszminiszterként maradandót alkotott: nevéhez kötődik – a felsőoktatás és középiskolai oktatás átszervezése mellett, csupán a közoktatáspolitikára koncentrálnak – a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetése, a tantervek reformálása, valamint a népoktatás intézményrendszerének fejlesztése is.¹⁶

Hóman a keresztény-nemzeti nevelés kapcsán úgy gondolta, hogy a zsidóság azért nem fér bele ebbe az eszménybe, mert – ellentétben azzal a feltevessel, amelyet a levéltári iratok is igazolnak, miszerint az akkori magyarországi nemzetiségekkel szemben a zsidók egy-két generáció alatt ekkorra magyarosodtak már, magyarul beszéltek, identitásukat tekintve is magyarnak vallották magukat – nem asszimilálódott. „A régiek még igazodtak valamennyire a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek teljesen elkülönültek, és ezért a magyarság is idegennek tekintette őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszméáramlatok fejlesztésében vitt szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományaival és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembebehegyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidó-ellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.”¹⁷ A miniszter szavai is jól mutatják, hogy míg Trianon előtt a nemzetiségekkel szembeni magyar többség alapját képezték az asszimilált zsidók is, utána rájuk ehhez – a vezető politikusok többségének véleménye alapján legalábbis – már nem volt szükség, mivel a nemzetiségi területeket elcsatolták és a zsidók nélkül is létrejöhetett magyar többség az országban.

Ezzel párhuzamosan a második zsidótörvény parlamenti vitáján is szóba került az a tény, hogy a magukat magyarnak tartó zsidók mennyire az ország részét képezték. Láng Lajos a Pécsi

¹³ DROZDY, Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint 150.

¹⁴ Bővebben lásd MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között; UJVÁRY, Történeti ártértékelés.

¹⁵ Bővebben lásd UJVÁRY, Hóman Bálint és népbírósági pere.

¹⁶ Bővebben lásd HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás; HÓMAN, Művelődéspolitikai; MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 79–126.

¹⁷ HÓMAN, Magyar sors – magyar hivatás, idézi: JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 172.

Napló 1939. április 18-i tudósítása szerint „Beszéde elején köszöntetet mondott Raffay Sándor evangélikus püspöknek azért, mert szombati felszólalásában olyan vigasztaló szeretettel fordult afelé a többszázézer magyar állampolgár felé, akit a törvényjavaslat érint. Azután így folytatta: Mi, asszimilált magyar zsidók, akik többszáz esztendő óta élünk ebben az országban, a lelki tortúrának és a szenvedéseknek embertelen skáláján mentünk keresztül. (...) Ez a második törvény már csupa tilalomfát állít fel, csupa negatívumot csinál. Elkoboz-jogokat, kétségbeesésbe kerget tisztességes, becsületes, századok óta itt élő magyar állampolgárokat. Egy részüket öngyilkosságra és meg nem születésre kárhoztatja. Ez a második zsidótörvény csupa negáció, kegyetlen tagadás, kegyetlen prófécia: „jó, itt a törvény, de nekem ne jajgassatok.” Kegyetlen prófécia felénk, magyar zsidók felé, akiknek azt mondják, hogy hiába minden, lehettek a legbecsületesebbek, legtisztességesebbek, engem ti nem érdekeltek, hagyjatok fel minden reménnyel”. Ezt követően megerősítette azt is, hogy az asszimilálódott zsidók hozzájárultak a nemzetiségekkel szembeni magyar többség kialakításához Trianon előtt: „Tagadásba veszem az indokolásnak azt az álláspontját, hogy a zsidóság asszimilációra képtelen. Az igazságügyminiszter úr arról is beszélt, hogy Budapestet nem a magyar zsidóság tette magyarrá. Ebben igaza van, ezt senki sem állítja, de ki kell jelentenünk: mi is hozzájárultunk ahhoz, hogy a magyar főváros valóban magyarrá lett”. Beszédében Láng tanúságot tett a magyar zsidók elkötelezett magyar identitásáról, miszerint „(...) ha kidobnak is bennünket állásainkból, ha kenyértelessé leszünk is teljesen, akkor sem leszünk mások, mint magyarok és hirdetjük üres zsebbel és felemelt fejjel a magyarsághoz való hozzátartozandóságunkat, ehhez a földhöz való izzó, mélységes, soha meg nem szűnő ragaszkodásunkat”. A vita során később felszólalt Prónay György báró is, aki szerint „A törvény főbenjáró hibája, hogy ellenkezik a szentistváni gondolattal, amely szerint mindenkit magyarnak kell tekinteni, aki annak vallja magát”.¹⁸

A második zsidótörvényről szóló tárgyalásokkal egy időben *Stern Samu*, a Pesti Izraelita Hitközség és Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke hosszan elmélkedett a javaslat mögött meghúzódó antiszemitizmusról, annak okait keresve tette fel kérdéseit A Magyar Zsidók Lapja hasábjain: „Szálljunk-e szembe újra és újra azzal a történelmi, jogi és erkölcsi képtelenséggel, amely néptörzsnek akarja bélyegezni a hazai zsidóságot, oly tulajdonságokat olvasva reánk, amelyeket nem érzünk, nem vallunk és el nem ismerhetünk, mert hiszen attól a történelmi időponttól kezdve, amióta mód és lehetőség adatott nekünk rá, minden igyekeztünkkel a nemzet egészébe iparkodtunk beolvadni, gondolkodásban, érzésben, cselekvésben egyaránt? (...) Hivatkozzunk-e arra, hogy magunk is megmagyarosodva, mennyire közreműködtünk az ország megmagyarosításának nemzeti művében?”¹⁹

Az antiszemitizmus egyre inkább érvényesült az élet más területei mellett az oktatás- és nevelésügyben is. Erre az a körülmény is befolyással bírt, hogy az elcsatolt területekről megindultak az anyaországba a tanítók, így ez a pálya (is) túlszűfolttá vált, kiéleződött a szelekció, amelynek egyik szempontja az lett, hogy a tanítók eleget tettek-e a keresztény nevelésre irányuló kötelességüknek.²⁰

Ezt a kritériumot nem csupán a Tanácsköztársaságot követő, a felekezeti tanítókat érintő felelősségre vonások során vizsgálták, hanem a korábbi évekre is visszatekintettek, amikor maga az elvárás konkrétan még nem fogalmazódott meg. A keresztény-nemzeti ideológia²¹ részévé vált tehát a valláserkölcös, hazafias nevelés, amely teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak. Az iskolában ennek megfelelően a nevelés lett hangsúlyos az oktatással szemben. A

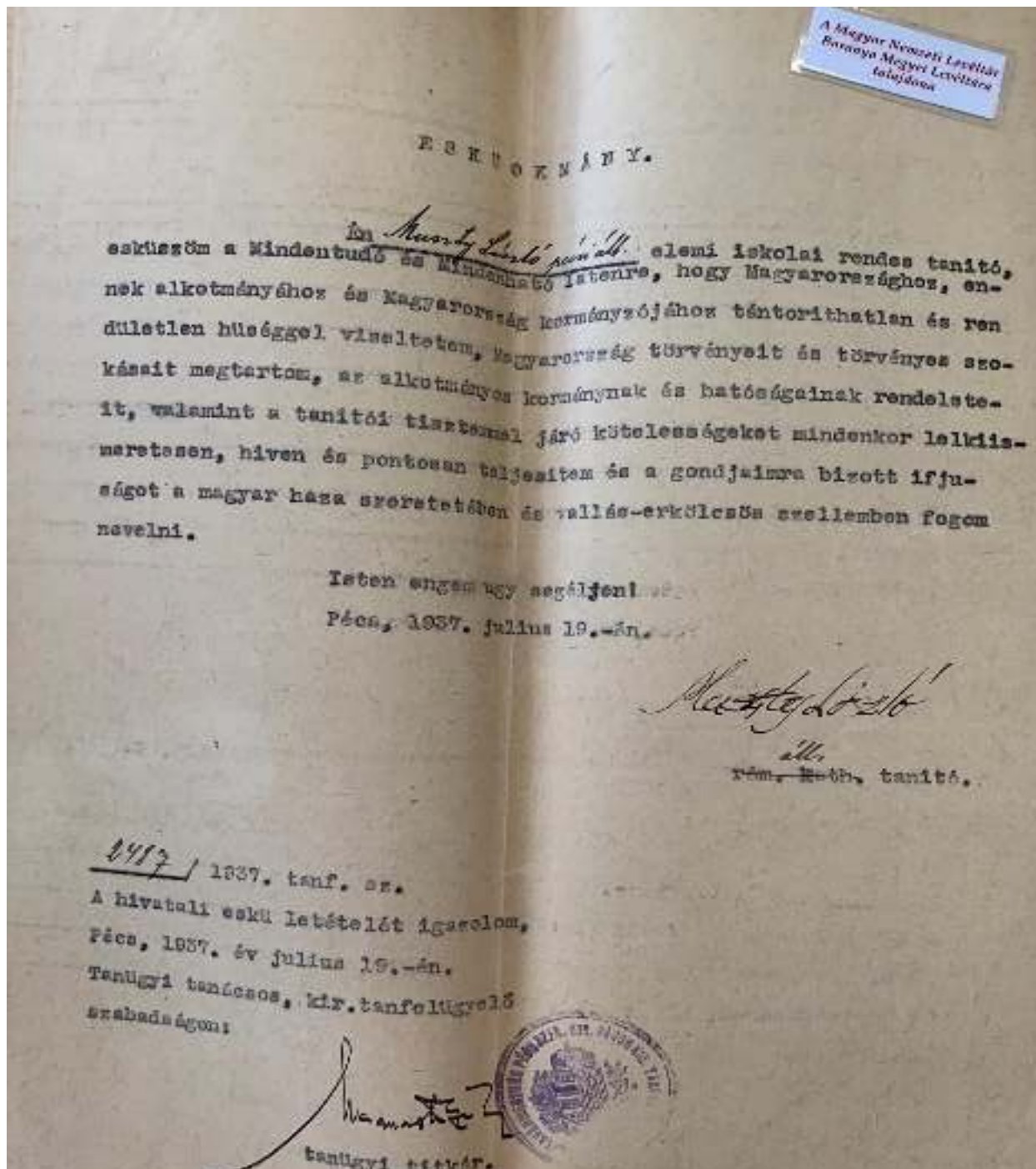
¹⁸ Kedden kezdi meg a felsőház a zsidó javaslat részletes vitáját 2–3.

¹⁹ STERN, A második zsidótörvény 1–2.

²⁰ NAGY, A növekvő állam árnyékában 249.

²¹ HERGER, Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn 69–95.

tanítók irányába támasztott elvárások az általuk leteendő eskük (2. kép) szövegét is áthatották, amely különösen az eskü végén szereplő fordulatban nyilvánul meg: „...a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar hazá szeretetében és vallás-erkölcsös szellemben fogom nevelni.”²²

2. kép: Mészty László tanító esküokmánya, 1937 (MNL BML VI. 502 Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 1940/1942 sz.)

²² További esküket lásd például: MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 1496/1942, 1614/1942, 1940/1942, 2017/1942, 2090/1942, 2254/1942, 2802/1942, 3753/1942, 3241/1943 sz.

2. Az oktatásügyi igazgatás átalakításának jelentősége a nemzetnevelési koncepció végrehajtásában

A gazdasági világválságot követően a hangsúly a vallásos nevelésről áthelyeződött a nemzeti nevelésre, ezzel előtérbe került az állami centralizáció, a felügyeleti igény erősödése. A kérdéskörhöz az oktatásügyi igazgatás oly módon kapcsolódik, hogy a nemzetnevelés eszméinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, amelyre a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikkkel létrehozott tankerületi főigazgatók voltak hivatottak.

A közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikk értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott (a pécsi tankerület magában foglalta Baranya, Bács-Bodrog, Somogy vármegyék, Baja és Pécs törvényhatósági jogú városok területét).²³ Az ezek élén álló tankerületi királyi főigazgató közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek volt alárendelve,²⁴ ezáltal közvetlenül a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek felelt és jelentett, ismervé a helyi viszonyokat. Korábban a különböző iskolatípusok felügyelete nem volt egységes, csak annyiban, hogy a népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk alapján az állam látta el a főfelügyeletet, amelyet a tanfelügyelőkön keresztül gyakorolt. A tanfelügyelők az 1935. évi VI. törvénycikk alapján is tovább működtek,²⁵ ezzel a törvénnyel azonban létrehoztak egy közös szintet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a helyi iskolai hatóságok, népoktatásügyi albizottságok, valamint a tanfelügyelőségek közé, így az ellenőrzés hatékonyabbá válhatott. A tankerületi főigazgatók hatásköre kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától.²⁶

Hóman ragaszkodása az oktatásügyi igazgatás átalakítására tett elképzeléséhez megnyilvánult abban is, hogy a törvényt élete főművének tartotta mint kultuszminiszter: „*Én mint szervező, kultúrpolitikus és vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1935. évi VI. tc.-et tekintem miniszteri életem főművének. Ennél szebbet és nagyobbat alkotni nem tudok. Annyira központi problémának tekintem ezt, hogy meggyőződésem szerint ez a törvény adja kultuszminiszteri működésemmek tulajdonképpeni jelentőségét. Ennek a törvénynek a jó végrehajtása és helyes alkalmazása az, ami igazolhatja, hogy helyes volt az én miniszteri kinevezésem.*” Ezután a törvény célját a miniszter a következőképpen összegezte: „*(...) a nemzeti művelődés és nevelés egységének biztosítása, az átfogó és egyetemes érvényű nemzetnevelési elvek érvényesítése valamennyi iskolatípusban, hogy ezáltal a nemzeti élet fejlődése helyes irányba legyen terelhető, és a nemzet a most sajnálatosan dúló gazdasági, társadalmi, politikai és az ezeknek alapjául szolgáló lelki válságból kivezethető legyen.*”²⁷

Az oktatásügyi igazgatás új formája és a nemzetnevelés közötti kapcsolódási pontot maga a kultuszminiszter is megadta. A törvényjavaslat bírálataként fogalmazódott meg baloldali politikusok részéről, hogy „*egyöntetű világnézetet akar az iskolákra erőszakolni, a totalitárius eszme jegyében*

²³ 1935. évi VI. törvénycikk 1. §

²⁴ 1935. évi VI. törvénycikk 3. § (1)

²⁵ 1935. évi VI. törvénycikk 4. § „(1) A tankerület népoktatási kerületekre tagozódik. (2) A népoktatási kerület a (3) bekezdésben említett kivétellel egy-egy vármegye és a vármegye határain belül eső törvényhatósági jogú város (városok) területét foglalja magában. (3) Budapest székesfőváros területe, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területének egy része Kecskemét törvényhatósági jogú várossal külön népoktatási kerületeket alkotnak. A kecskeméti népoktatási kerület határait a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelettel állapítja meg. (4) A népoktatási kerület élén a királyi tanfelügyelő áll, aki a törvényhatósági közigazgatási bizottságnak tagja és tanügyi előadója.”

²⁶ 1935. évi VI. törvénycikk 3. § (2); KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–51.

²⁷ JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 203.

uniformizálni akarja a tanulók gondolkodását”. Ezt Hóman is elismerte, amikor azt állította válaszában, hogy a javaslat célja az egységes nemzeti világnézet kialakítása, szavaival élve: „Törvényjavaslatom a közoktatásügyi igazgatásról szól. Célja azonban voltaképpen pedagógiai, nemzetnevelési cél”. Ennek megvalósításához szükségesnek érezte a megfelelő tanári munka érdekében a tanárképzés tökéletesítését, a tanári munka állandó felügyeletét és ellenőrzését, továbbá hangsúlyozta, hogy „az oktatásban a nevelés gondolatát jobban ki kell domborítani, mint az a legutóbbi évtizedekben, és különösen a mi fiatalunkban történt”.²⁸ Ennek megfelelően a tanári munka ellenőrzése által kell örködni a nemzetnevelés alapjai felett, tehát az ideológia megteremtésének legmegfelelőbb eszköze az oktatásügyi igazgatás átszervezése oly módon, hogy a szervezetrendszer központosítva legyen, a közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelt tankerületi főigazgatókon keresztül. A tanítók szakmai munkája szoros ellenőrzés alá került, folyamatos minősítéseknek vetették alá őket.²⁹

Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyáslására, állami irányítás alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár a törvény 8. §-a kimondta, hogy az egyházi hatóság alá tartozó népiskolákat az illetékes egyházi hatóságok saját szabályaik szerint igazgatják, a tankönyveiket, segédkönyveiket és térképeiket az iskolafenntartó hatósága engedélyezi, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A miniszter vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e állam-, alkotmány-, valamint törvényellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést és ezt követően az ilyen tankönyv, segédkönyv és térkép nem volt használatba vehető. Nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák (!) tananyagára, ugyanis ha a miniszter úgy találta, hogy „a bemutatott tankönyv, segédkönyv vallásellenes tanokat vagy vallásfelekezett ellen irányuló izgatást tartalmaz, a tankönyvet, segédkönyvet a saját és az érdekelt iskolafenntartó hatóság megbízottaiból alakítandó és a miniszter által kinevezett elnök vezetése alatt működő vegyes bizottság elé utalja, amely a könyv használatbavételének engedélyezéséről vagy megtiltásáról végérvényesen dönt”.³⁰

3. A második zsidótörvény népiskolákat érintő rendelkezései és a baranyai gyakorlat

Ez az említett kapcsolat – a nemzet- és valláserkölcös nevelés valamint az oktatási igazgatás újjászervezése között – adott lehetőséget a második zsidótörvény iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatékonyabb végrehajtására is pár évvel megalkotását követően, hiszen a helyi viszonyokat ismerő tankerületi főigazgató a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium meghosszabbításaként gyorsabban és hatékonyabban beszerezhetette a szükséges nyilatkozatokat és származási iratokat a tanítóktól.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk 1. §-a részletesen meghatározta, kit kell zsidónak tekinteni.³¹ Az ún. második zsidótörvény az elsővel ellentétben már nem vallási, hanem faji alapon határozta meg a zsidók

²⁸ JÓBORÚ, Köznevelés a Horthy-korszakban 204–206.

²⁹ KELEMEN, Hagyomány és korszerűség 50–54.

³⁰ 1935. évi VI. törvénycikk 8. § (1)–(2)

³¹ 1939. évi IV. törvénycikk 1. §

körét. Az 5. § tartalmazott rendelkezéseket az iskolákra vonatkozóan. „A közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat (...) 1943. évi január hó 1. napjáig (...) nyugdíjazni kell, illetőleg az erre irányadó szabályok szerint a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani. Nem terjed ki ez a rendelkezés arra, aki az előbb meghatározott időpont eltelte előtt a közszolgálat más ágában nyer alkalmazást. A jelen § rendelkezéseit a 2. § első bekezdésében (ez írta körül például az első világháború hadifoglyait, hadirokkantjait, akik kitiüntetésben részesültek)³² meghatározott személyekre is alkalmazni kell. Az izraelita hitfelekezeti vallás tanárookra (vallás tanítóokra) és az izraelita hitfelekezet szervezeteinek, intézményeinek és intézeteinek alkalmazottaira a jelen § rendelkezései nem terjednek ki. Felhatalmaztatik a vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy rendelettel szabályozza az izraelita hittanító iskolák és tanfolyamok számát, szervezetét, működését és felügyeletét, valamint általában az úgynevezett héber tantárgyak oktatását.”³³

A rendelkezés izraelita közoktatási intézmények alkalmazottjaira nem terjedt ki, ezt bizonyítja Gerstl József mohácsi izraelita felekezeti tanító példája is: a tanítót éppen 1939-ben véglegesítették.³⁴ A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának Pécs város és Baranya vármegye Tanfelügyelőségére vonatkozó iratai alapján a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén részleteket az izraelita iskolák működéséről két esetben tudunk biztosan a korszakban, Mohács és Siklós vonatkozásában. Ezen felül szintén levéltári gyűjtés utal arra, hogy 1943-ban a siklói és mohácsi iskolák mellett Pécsen és Pécsváradon is fennállt az izraelita felekezet által fenntartott iskola. Előbbi 1922-ben 6 tanteremmel, 4 tanítóval és 2 tanítónővel gondoskodott 258 tanulóról, amelyből 250 izraelita (emellett 1 római katolikus, 7 evangélikus) felekezethez tartozó és mind magyar volt. 1943-ban ugyan kisebb létszámmal, de még fennállt az iskola 4 tanteremmel, 2 tanítóval és 3 tanítónővel, 103 beírt tanulóval, amelyből 102 az izraelita és 1 a római katolikus felekezethez tartozott. Ebben az évben a tanítás azonban valószínűleg szünetelt, mivel a tanítókról feljegyezték, hogy munkaszolgálatot teljesítenek. Pécsváradon is működött még 1943-ban izraelita felekezeti iskola, ugyan csak 3 tanulóval, akik mind magyarok és izraelita vallásúak voltak, őket egy tanítónő tanította 2. és 4. osztályban, míg 1922-ben még 10 izraelita gyermek osztozott az iskolán 20 római katolikus gyermekkel.³⁵ Baranyában 1922-ben Mágocson is működött még egy egytanteremes izraelita iskola, azonban 1943-ra ez már nem állt fenn, csupán annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy „1922. IX. 1-én a tanító elment”, azt nem tudjuk, milyen okból.³⁶ 1944-ben – ahogyan az Baranya vármegye és Pécs sz. kir. város tanfelügyelőjétől a kultuszminisztériumhoz felküldött kimutatásból kiderül – a tanfelügyelő illetékességi területén már kivétel nélkül minden izraelita iskolához, így a pécsi, a pécsvárad, a mohácsi és a siklói iskolához is az a megjegyzés van feljegyezve, hogy az iskola nem működik.³⁷

Mohács izraelita felekezeti fenntartású iskolája méretének változása jól nyomon követhető a levéltári iratok alapján. 1922-ben 4 tanteremmel, 70 tanulóval (vallási megoszlást tekintve 52 izraelita, 11 római katolikus, 2 református, 5 görögkeleti, nemzetiség szerint pedig 59 magyar, 5 német, 1 horvát, 5 szerb gyermek látogatta), valamint 2 tanítóval és 1 tanítónővel működött, a

³² 1939. évi IV. tc. 2. §

³³ 1939. évi IV. törvénycikk 5. §

³⁴ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 877/1939 sz.

³⁵ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 244–245.

³⁶ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 236.

³⁷ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 2773/1944 sz.

tanítás nyelve a magyar volt.³⁸ Ez a létszám az 1940-es évek elejére meglehetősen csökkent. Egy 1941. augusztus 26-i levélből az derül ki, hogy Mohácson – a római katolikus, a református és a görögkatolikus szerb népiskola mellett – működött egy 1 tanerős izraelita népiskola 29 mindennapi tanköteles gyermekkel. A város összes tanköteleseinek száma 1290 volt, amelynek nagy része a római katolikus, 28 tanerős – a kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy – iskolát látogatta, míg 78 gyermek a reformátust, 1 pedig a görögkatolikust.³⁹ 1943-ra az iskola még mindig fennállt, 1 tanteremmel és 31 tanulóval működött (mindegyik izraelita vallású és magyar származású). A tanítóról feljegyezték, hogy éppen munkaszolgálatot teljesít,⁴⁰ így Pécshez hasonlóan alighanem itt sem részesültek ekkor a gyermekek oktatásban.

A siklói izraelita iskola ügyeibe a tanítói állás megüresedése kapcsán való, egyházi és világi hatóságok közötti levelezés enged betekintést.⁴¹ Egy Baranya vármegyéről szóló korabeli gyűjtés alapján Siklóson 1929-ben – az elemi oktatás szintjét tekintve csupán – működött egy római katolikus elemi iskola, ismeretlen alapítási évvel, akkori igazgató-tanítója *Schmidt Vilmos*; egy református elemi iskola 1860 óta, amelynek vezető tanítója *Toók Gyula*, továbbá egy izraelita elemi iskola 1853-as alapítással, vezetője *Schwell Lilly* tanítónő volt.⁴² Az 1800-as évek végére az iskolát látogató gyermekek száma több, mint 100 volt, azonban az 1920-as években csökkent az iskola tanulóinak száma, emiatt megvonták tőle az állami támogatást. Ennek ellenére a hitközség továbbra is fenntartotta az iskolát, maga vállalva anyagi áldozatot.⁴³ A létszámcsökkenés azonban folytatódott, az 1922-ben még 2 tanteremmel, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, 37 magyar tanulóval (25 izraelita, 6 római katolikus, 2 református, 4 görögkeleti) működő⁴⁴ izraelita iskola tanulóinak létszáma 1931-re 16, 1943-1944-re már csak 11 volt.⁴⁵ Ekkorra már csupán 1 tanítóval működött az intézmény, akiről az 1943-as évre vonatkozóan tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálat teljesítése miatt távol volt. Az iskola tanítási nyelve mindvégig a magyar volt.⁴⁶ A siklói izraelita elemi iskolába 1933-ban megválasztott tanítót, *Jakobovics Lászlót* 1936-ban vonták végelbánás alá, azonban erre nem származása miatt került sor – tekintettel arra is, hogy izraelita fenntartású iskolával kapcsolatban ezt egyébként sem teheték volna meg – hanem azért, mert 1935 során tüdőgümőkór miatt szanatóriumba szállították, ahonnan a várakozásokkal ellentétben még a következő évben sem volt képes visszatérni egészségi állapotára miatt.⁴⁷

A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete értelmében a korlátozás a keresztyény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. Ez a rendelet is megerősítette, hogy „Az 1939:IV. t.-c. végrehajtása

³⁸ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

³⁹ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 1675/1942 sz.

⁴⁰ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁴¹ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 2899/1933 sz.

⁴² MATOLAY – ZSADÁNYI, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel 46.

⁴³ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

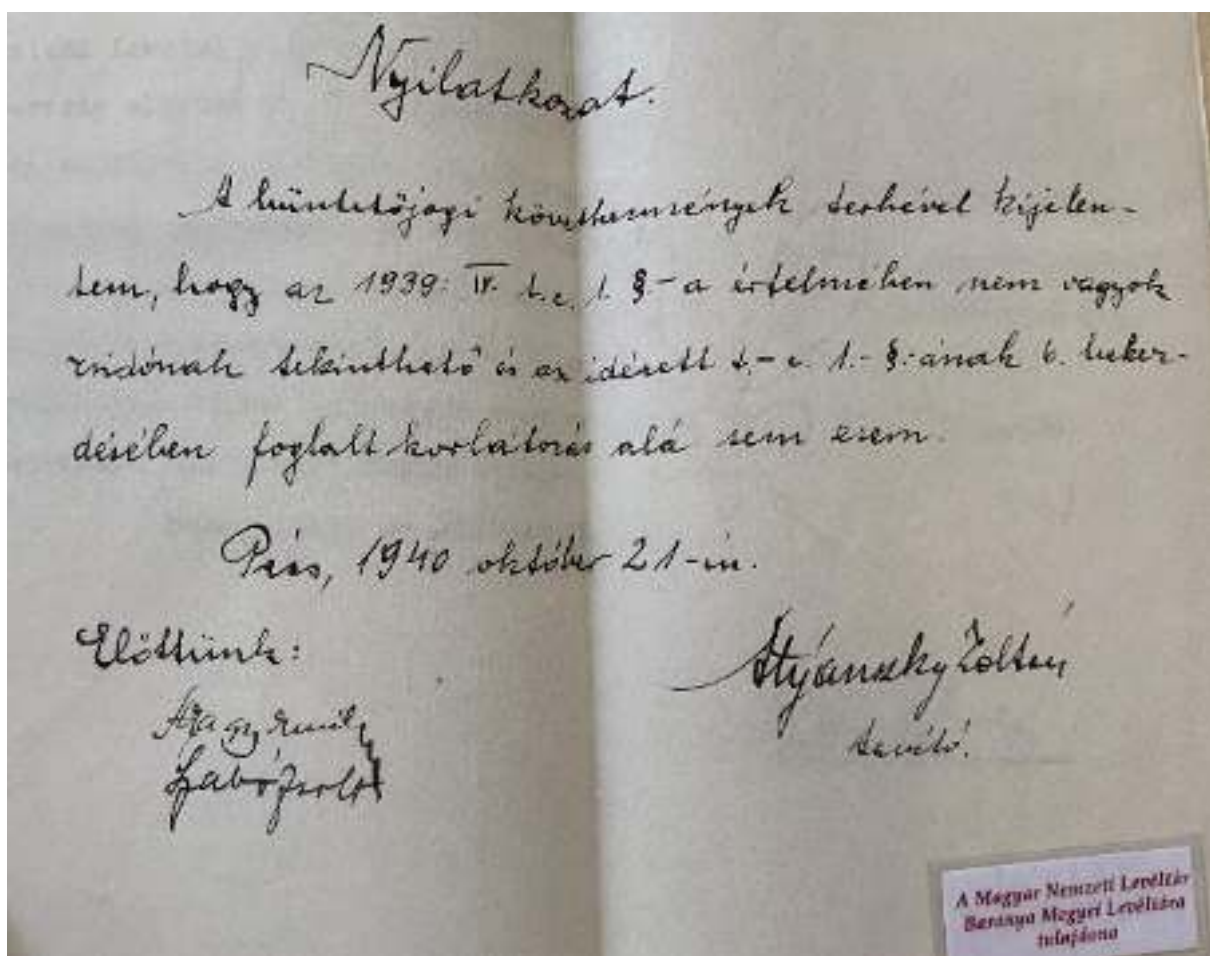
⁴⁴ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁵ RADNÓTI, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁴⁶ LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁴⁷ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 908/1936 sz.

tárgyában kibocsátott 7.720/1939. M. E. számú rendelet (Rt. 1939. 1173. o.) 9. §-a értelmében a közszolgálati alkalmazásra pályázónak, vagy folyamodónak igazolnia kell azt, hogy őt az 1939. IV. t. c. 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az idézett §. hatodik bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá”. A rendelkezések világosan kimondták, hogy zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, bármely más köztisztviselő, közintézet vagy közüzem szolgálatába. Ennek végrehajtására a pályázónak igazolnia kellett, hogy őt az 1939. évi IV. t. c. 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az 1. §. (6) bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá.⁴⁸ Erre a levéltári iratokban számtalan példát is láthatunk. A nyilatkozat szövege (3. kép) a következő volt: „Büntetőjogi követelmények terhével kijelentem, hogy az 1939. évi IV. t. c. 1. §. értelmében nem vagyok zsidónak tekinthető, továbbá az idézett t. c. 1. §-ának 6. bekezdésében foglalt korlátozás alá nem esem”.⁴⁹

3. kép: Atyánszky Zoltán püspökszolgálati római katolikus felekezeti néplétségi tanító nyilatkozata, 1940 (MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 1313/1942 sz.)

⁴⁸ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. t. c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról

⁴⁹ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 2032/1940, 1313/1942 (a nyilatkozatot 1940-ből származik), 3001/1942, 3241/1943 sz.

Ezt a nyilatkozatot általában a tanítói eskü letételével együtt kérték, mivel a rendelet rögzítette, hogy az igazolásnak a közszolgálati alkalmazásba lépés (megválasztás, szerződötetés, megbízás, felfogadás) bármely esetében az alkalmazás előtt kell megtörténnie; az e rendelkezés ellenére megválasztott, szerződötetett, megbízott vagy felvett alkalmazott megválasztása, szerződötetése, megbízása vagy felvétele semmisséget vont maga után. A származást tehát előzetesen kellett igazolni, mégpedig a 7.720/1939. M. E. számú rendelet 1., 3. és 9. §-ai alapján. Ennek megfelelően a nyilatkozaton felül a vallás-és közoktatásügyi miniszternek meg kellett küldeni az érintett tanító anyakönyvi kivonatát, amellyel bizonyította, hogy 1895. október 1. előtt keresztény hitfelekezet tagjaként született; ha pedig ezt követően született, azt kellett anyakönyvi kivonatokkal kimutatnia, hogy mind ő, mind szülei keresztény hitfelekezet tagjaiként jöttek világra.⁵⁰ A saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okiratok benyújtása⁵¹ mellett a tanítók és tanítónők szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonatát a baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték a származás igazolása végett.⁵²

A származás igazolására találunk utalást a tankerületi főigazgató részéről a tanfelügyelőnek 1942. január 29-én küldött levelében, amelyben a következőt írta: „(...) a magyar közjog és közigazgatási jog szerint Magyarországon a közszolgálatba való felvételnek bizonyos általános és különös feltételei vannak, amelyek igazolása nélkül senki közszolgálatát meg nem kezdheti. Amennyiben a nevezett tanerők a fent jelzett okmányokat be nem mutatják, a VKM Urhoz megbízatásuk visszavonása, illetve a kérdéses Volksbund-népiskola engedélyezésének hatálytalanítása iránt lesznek kénytelen előterjesztést tenni. Tanfelügyelő Urnak a tanítónők előző működésére vonatkozó adatait várom, úgy szintén minősítő lapjukat is”. Ugyanezen kercseliget községben található, társulati fenntartású népiskola igazgatójától érkezett levél beszámol arról, hogy az igazgató maga a következő dokumentumokat küldte meg: tanítói oklevél másolata (ez értelemszerűen minden korban és helyzetben elvárható), állampolgársági bizonyítvány születési anyakönyvi kivonat és illetőségi bizonyítvány pótlására, keresztény származást igazoló bizonyítvány, nyilatkozat aláírással; maguk a dokumentumok nincsenek a levél mellett, csak a felsorolásuk ismert, vélhetően ez utóbbi lehetett az említett nyilatkozat arról, hogy az igazgató-tanító nem tekinthető zsidónak. Ezen felül a tanítótól kérték mindkét szülőjének születési anyakönyvi kivonatát, valamint szüleinek házassági anyakönyvi kivonatát. A tankerületi főigazgató továbbá igazolást várt arról, hogy korábban hol volt az illető alkalmazásban, valamint áll-e olyan bírói vagy büntető ítélet hatálya alatt, amely állásvesztést vonhatna maga után. Utóbbiról Szatmár vármegye tanfelügyelője adott igazolást, mivel megelőzően nála állt alkalmazásban a tanító; emellett utalást tett arra, hogy véleménye szerint a tanító szüleinek házassági anyakönyvi kivonata ilyen „szabálytalan alakú és tartalmú okirat” formájában is elfogadható, ebből következtethetünk arra a körülmények teljes ismerete nélkül, hogy nem formálisan elfogadott módon lett beterjesztve az irat, azonban tartalma valószínűleg megfelelt az igazoláshoz.⁵³

⁵⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról.

⁵¹ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 564/1943, 3241/1943, 3539/1943 sz.

⁵² MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 3001/1942, 2143/1942, 3753/1942, 564/1943, 3241/1943, 3539/1943 sz.

⁵³ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 618/1942 sz.

Hasonlóan probléma akadt egy pécsi tanítónő származásának igazolása során, mivel az érintett anyai nagyapjának keresztlevelét többszöri sürgetés ellenére nem tudta beterjeszteni; viszont tekintettel arra, hogy ennek oka az volt, hogy nagyapja születési helye Romániához elcsatolt területen volt, az igazolás ezen részétől eltekintettek és elegendőnek nyilvánították a házassági anyakönyvi kivonatot. A tanítónő iratainak a pécsi Közigazgatási Bizottság népoktatásügyi albizottságához való felterjesztésekor a tanfelügyelő is megerősítette, hogy „*a nevezett által bemutatott és a tárgyiratokhoz zárt származási okmányokból magukból megállapítható, hogy nevezett alkalmaztatása ellen az 1939. évi IV. t. c. 5. §-ában foglalt tiltó rendelkezések szempontjából észrevétel nem tehető*”, így ő is kérte az illetékeseket, hogy tekintsenek el a nagyapa okmányának a bemutatásától.⁵⁴

4. Összegzés

Az 1933-1945 közötti magyar kultúrpolitika alapját a keresztény-nemzeti ideológia képezte. A hangsúly a nemzeti nevelésen volt, ezzel előtérbe került az állami felügyeleti igény erősödése, amelynek kialakításában nagy szerepet játszott *Hóman Bálint* kultuszminiszter, akinek antiszemita nézetei áthatották a nevelésügyet is. A nemzetnevelés eszméinek végrehajtása érdekében szükséges volt a tanítók folyamatos ellenőrzése, amelyre a 1935. évi VI. törvénycikkkel létrehozott tankerületi főigazgatók voltak hivatottak, akik közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek feleltek és jelentettek. A helyi állapotok ismeretében a tankerületi főigazgatók szerepet kaptak az oktatásügy központosításában.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény tartalmazott korlátozásokat az iskolákra vonatkozóan, azonban az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki ezen rendelkezéseinek hatálya. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának iratai alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy izraelita iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklói iskolákat. Egy Baranya vármegyére vonatkozó 1929-es, összegző jellegű kiadványból tudjuk, hogy a megyén belül Siklóson több, az izraelita felekezethez tartozó ismertebb illetve köztisztelőben álló személy élt, úgy mint községi orvos, Siklói Takarékszövetkezet és Hitelegylet R. T. ügyvezető igazgatója, községi képviselőtestület tagja, valamint olyan is, aki „*a szerb megszállás alatt az ellenállás szervezői közé tartozott és helyet adott a szerbek által kialakított magyar hatóságoknak és a községi közéleti ügyeket nála intézték*”. Moháccsal kapcsolatban szintén említésre méltó az izraelita járási tisztiorvos, vármegyei törvényhatósági tag, városi képviselő, Pécsi Kereskedelmi és Ipar Kamara tagja, Belvárosi Kaszinó elnöke és alelnöke.⁵⁵

A közéleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás ugyanakkor más felekezet iskoláira ugyanúgy kiterjedt, mint a községi, a társulati és az állami iskolákra, ezek esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek (ilyen volt egyrészt a nyilatkozat, hogy a törvény értelmében nem tekinthető zsidónak, másrészt a saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet igazoló okirat, továbbá szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonata). A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződni az iskolai

⁵⁴ MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai 3539/1943 sz.

⁵⁵ MATOLAY – ZSADÁNYI, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel 49–60., 158–174.

hatóságoknak. Arra azonban nem találtam példát, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

Felhasznált források és irodalom

1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról
1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról
A kultúrfőlény és a jellemnevelés. Néptanítók Lapja, 67. évf. 2. szám, 1934. január 15. 41–42.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról
BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848–1975. Budapest 1978
DROZDY Gyula: Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint. Néptanítók Lapja, 72. évf. 5. szám, 1939. március 1. 149–151.
HAEFFLER István (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1939-44. évi Országgyűlésről. Budapest 1940
HERGER Csabáné: Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn. Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa. 2017/1 sz. 69–95.
HÓMAN Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Budapest 1942
HÓMAN Bálint: Művelődéspolitikai. Budapest 1938
JÓBORÚ Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest 1972
Kedden kezd meg a felsőház a zsidójavaslat részletes vitáját. Pécsi Napló, XLVIII. évf. 87. sz. 1939. április 18. 2–3.
KELEMEN Elemér: Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon. Budapest 2002
LAKI János: A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: SZITA János (szerk.): Baranyai helytörténetírás. Pécs 1983, 213–254.
MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest 1997
MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.): Baranya vármegye Trianon után tíz évvel. Mohács 1930
MNL BML VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai
NAGY Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945. Budapest 2011
RADNÓTI Ilona: Siklós zsidósága a 18–20. században. In: NAGY Imre Gábor (szerk.): Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006-2007. Pécs 2007, 265–320.
STERN Samu: A második zsidótörvény. A Magyar Zsidók Lapja, 1. évf. 3. szám, 1939. január 26. 1–2.
UJVÁRY Gábor (szerk.): Hóman Bálint és népbírói pere. Budapest 2019
UJVÁRY Gábor (szerk.): Történelmi áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest 2011

PAKSY Zoltán

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.07

Főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s¹

On 22 September 1920 the Hungarian National Assembly passed a law called the “Act on the regulation of admission to the universities of arts and sciences, the University of Technology, the University of Budapest Faculty of Economics and Academies of law”, or as it is widely known, the numerus clausus law. This restricted the rate of Jews in the population and Jewish students at universities to 6% in Hungary. The leaders of the university of Pécs interpreted the numerus clausus law in a different way than the leaders of Pázmány Péter University in Budapest, so more Jewish students were able to study at the University of Pécs than it was allowed. Christian students protested that and came to blow, but the leadership of the university pacified the situation, and they sabotaged the execution of the law by taking advantage (for the greater good) of the legal loopholes and opportunities offered by bad legislation.

Keywords: *numerus clausus law, the University of Pécs, anti-Semitism*

The Erzsébet University of Arts and Sciences of Bratislava temporarily moved to Budapest in 1920 since Bratislava (Pozsony) was occupied by the antant forces because of the Trianon Peace Treaty. Later, its first semester in Pécs could be started in 1923.

After the fall of the Hungarian Soviet Republic, (i.e. after August 1919) universities were in a state of siege in Hungary, as students, who defined themselves Christian-Nationalists, demanded that their Jewish fellow-students should be banned from universities. They attacked and beat them, posted guards at the gates, so that these students could not enter, disrupted lessons if Jews were present, they confiscated and ripped their school notes to shreds.

On 26 September 1919 a delegation of students visited the Minister of Education to demand the closure of universities as long as it was possible for Jews to attend, which demand of theirs was met the following day. Their aim was to cleanse all the Hungarian higher education institutions of their Jewish fellow-students. Their aim was supported by many well-known university teachers and professors, especially by the teachers of Pázmány Péter University in Budapest, but this was not specific of the teachers at Erzsébet University.

On 22 September 1920 the Hungarian National Assembly passed a law called the “Act on the regulation of admission to the universities of arts and sciences, the University of Technology,

¹ This paper is the edited version of the author’s presentation on the workshop „*Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime*” (Pécs, 2–6 September 2019).

the University of Budapest Faculty of Economics and Academies of law”, or as it is widely known, the *numerus clausus* law. This restricted the rate of Jews in the population and Jewish students at universities to 6% in Hungary. Despite this, there were difficulties at the beginning of the next semester too, as the student organisations were campaigning for the enforcement of the law and the attacks against Jewish students continued. That is why – even in 1921 and 1922 – there were ongoing demonstrations and riots at universities. These, just like earlier, occasionally turned into nationwide protests and riots. As a consequence, the Rector of the University of Pécs was forced to have his institution closed for two days in March 1923. Of the series of clashes, one that stood out in particular was the one, that involved *Ernő Glanz*, a 19-year-old Jewish medical student. He was attacked on the street by some of his fellow-students who assaulted him and started to beat him up. *Glanz* then pulled out a revolver and fired it into the air to frighten his attackers, who, then let go of him and backed off. *Glanz* then fled to the police station and reported the incident.

The anti-Semitic student organisations issued a communiqué memorandum in 1922, which included the following claims: 1. The law of *numerus clausus* shall be applied to students who studied and graduated abroad. Their diplomas shall be naturalised in compliance with the ratio (i.e. quota); 2. The law of *numerus clausus* shall be extended to include all the colleges; 3. The quota should be applied even if the number of applicants to the university is lower than the capacity of the university.

Klebelberg, the Minister of Education, met the representatives of the students and informed them that the government was dealing with the issue and with the matter of foreign university diplomas. The third point of the memorandum was included because news spread that universities in the countryside – for example the University of Pécs and the University of Szeged – did not comply with the *numerus clausus* law and more Jewish students were admitted than what the quota allowed.²

It became more and more obvious that the implementation of the *numerus clausus* law was not always clear. Such an ambiguity was the case of baptized Jews (who converted to Christianity). The National Association of Hungarian Physicians, among others, also took a position on the issue. According to this, it was not appropriate, and it was unacceptable that the University of Pécs considered baptized Jewish, convert applicants as Christian Hungarians. They claimed that the law had never classified citizens based on religion but on the basis of race and nationality. A Jew that was born from Jewish parents did not change their ethnic Jewish status by converting to Christianity. Based on this viewpoint, the National Association of Hungarian Physicians asked the Minister of Education to order that the same procedure shall be used at the country universities as the one that was followed by the verification committees of the Faculty of Medicine at Pázmány Péter University. These committees strictly complied with the *numerus clausus* law.³

However, the grenade was finally dropped by *Károly Hoór*, the professor of the Pázmány Péter University in Budapest when, in November 1923, he handed over a pamphlet to the press,

² N. SZEGVÁRI, *Numerus clausus* 131–133.

³ *Szózat*, October 19, 1922, 2.

in which he claimed that the University of Pécs doesn't comply with the *numerus clausus* law.⁴ According to *Hoór*, in these institutions the 6% quota was not calculated with the use of the number of students that were actually admitted but with the use of a *numerus clausus*, that is a closed number, specified by the Minister of Education. The problem arose from the fact that the number of applicants did not reach the number of students that could have been admitted. Here is an example with the exact numbers of applications to one faculty of the University of Szeged: in 1922 the University was allowed to enrol 150 students and out of these 9 could have been of Jewish origin. However, only 57 students applied to this faculty and 9 out of these amounts to almost 20 % instead of 6%. What is more – says *Hoór* – many other offences are committed by these institutions. Agreeing with the statement issued by The National Association of Hungarian Physicians, he emphasises that the *numerus clausus* is a racial law, and baptism and conversion do not alter the status of the Jewish university students. Just like a Chinese or a Black person will never become a White person. According to the author, another problem stems from the foreign applicant cases, as religion is not inspected there, because the law cannot be applied to students from abroad.

Influenced by the pamphlet, the students soon acted. They started campaigns to make moves in Pécs and the Christian-Nationalist students of the university handed over the following claims to Rector on 10 December 1923: 1. The rate of the Jewish students at the University of Pécs exceeds the rate prescribed by the *numerus clausus* therefore “*we believe the future success of the Christian youth is at great risk*”. 2. „*The Jewish students greatly endanger and disrupt the course of lectures with their aggressive behaviour, by arriving at lectures armed with sticks, revolvers, and knuckle-dusters and with behaviour that disturbs the peace of mind of the youth.*” 3. They demanded that no students from abroad (eg. from Prague or Vienna) should be received, because, in their opinion, this will turn the University of Pécs into a “*garbage dump*” of Jewish people. 4. They demanded the Jewish medical student, *Glanz*'s removal from the university, as *Glanz* “*dared to shoot into a crowd of Christian youth with a revolver.*” 5. “*We feel aggrieved that the Dean of the Faculty of Medicine, dr. Mihály Pekár, employs two Jewish interns at the institution instead of Christians.*”⁵

Influenced by the pamphlet, the students soon acted and with the help of the right-wing Christian civil organisations of Pécs as well. They held a rally on 16 December 1923 in Pécs. The participants included the representatives of the students, delegates of different Christian and right-wing organisations, for example the National Association of Hungarian Women, the Catholic Society of Pécs, the Association of Awakening Hungarians, the Christian-Socialist association and the trade union.⁶ The assembly was opened by *László Babusik*, a leader of the students, who was one of the main initiators of the fights.⁷

Finally, the Christian university students turned to the Minister of Culture, *Klebelsberg*, via drafting a new and long memorandum, according to which the University of Pécs violated the

⁴ HOÓR, A *numerus clausus*, passim.

⁵ Nemzetgyűlési Napló 1922–1926, December 15, 1923, vol. 18. 135–136.

⁶ Dunántúl, December 16, 1923, 2.

⁷ *László Babusik* is one of the three students, who was charged by the University Committee because for ambushing and starting a bloody fight against two fellow students, who were brothers. This charge was aggravated „*in case of repeated smaller offence, the charged person may be dismissed from the university*”.

following specifications of the law: 1. It enrolls more than the prescribed ratio of 6% of Jewish students. 2. It recognizes the baptised as convert Jews and Hungarians; 3. It recognizes Jews from occupied, former Hungarian territories as foreigners. 4. It naturalises diplomas obtained by Jews abroad; 5. It enrolls Jews who are rejected by other universities because they are unreliable in terms of “loyalty to the nation”; 6. Jews who started their university studies abroad are also enrolled.

The Christian students of Pécs stated in a memorandum that they did not feel comfortable among so many Jews at the university because “they cannot feel the Hungarian national spirit”, since in Pécs some “alien sentiment and scientific attitude dominate” and this “gives the Catholic city of Pécs a Jewish character”. The most popular extreme right-wing newspaper, edited by *Endre Bajcsy-Zsilinszky*, called ‘Szózat’ commented on the campaign organised by the students of Pécs and said that if their demands were not met, “there is nothing for it but to close down this state funded Jewish university, which, in their view, is not only unnecessary but downright harmful to Hungarian culture”.⁸

The students of Pécs drafted a list of four specific demands to forward to the leadership of their university. To begin with, they demanded that the university should strictly comply with the numerus clausus law. Secondly, they demanded that crosses should be hung on the walls of classrooms. Their third demand was that only Christian students should be allowed to sit in the first rows in the classrooms. The fourth demand was that they should settle the *Glanx* case, which actually meant the expulsion of the student from the university.⁹

But let’s examine what the ratio of Jewish students was at the University of Pécs. First, let’s quote *József Halasy-Nagy*, the Rector himself, in whose autobiography we can read about this era.¹⁰ According to his memoirs, the leaders of the university interpreted the numerus clausus law differently from, for example, the leaders of Pázmány Péter University in Budapest. To quote his specific example: if the quota was 100 and only 60 Christians applied, they would enrol Jews to fill the 40 places. Furthermore, they would even enrol Jewish students from foreign universities if they applied, and they would naturalise foreign diplomas as well. In senior classes the ratio of Jewish students was higher in the first place already, because a lot of those had attended the former University of Bratislava¹¹ and the numerus clausus did not affect them (as it had to be implemented gradually with a bottom up approach). “This is how the Faculty of Medicine at the University of Pécs became the safe haven for the Jewish youth in Hungary”.

The Committee of the University of Pécs discussed the claims on 19 December 1923. The Rector asked the faculties to take a stand on every point.¹² Following this, they discussed these views and formed their own opinion. The Faculty of Law compiled an especially detailed analysis, which was in accordance with the views of the leadership of the university.¹³

⁸ Szózat, January 1, 1924, 6.

⁹ Dunántúl, December 16, 1923, 2. and December 18, 2.

¹⁰ HALASY-NAGY, Summa vitae, passim.

¹¹ LENGVÁRI, Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása 21; LENGVÁRI – POHÁNKA, A pozsonyi, majd pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem 49–83. According to the authors the number of the students of the university was around 1,5 thousands, out of which 60 % were Jews by religion.

¹² PEL VIII. 101.a. 1923/24.

¹³ LENGVÁRI, A pécsi jogi kar véleménye 311–320.

According to the lecturer, Professor *Ferenc Vasváry*, the quotas on the number of students is necessary, as every university can only enrol as many students as they can properly teach. It also follows from this that the number of places specified by the quotas must be filled, because that many students are required, but the racial quota must only be taken into consideration in the case of surplus applications, that is, the law is only applicable to the students over the quota.

Year	Faculty	Roman Catholic	Other Christian	Israelite
1920/21	Law	no data	no data	no data
	Medicine	176	85	368
	Humanities	9	6	2
1921/22	Law	127	50	44
	Medicine	301	140	763
	Humanities	26	10	28
1922/23	Law	153	73	48
	Medicine	319	135	735
	Humanities	33	12	22
1923/24	Law	178	58	55
	Medicine	269	94	522
	Humanities	21	4	16
1924/25	Law	208	58	53
	Medicine	282	99	299
	Humanities	33	7	10
1925/26	Law	255	65	49
	Medicine	239	83	186
	Humanities	59	15	8
1926/27.	Law	297	79	44
	Medicine	209	69	120
	Humanities	79	20	12

Fig. 1: The distribution of the students according to their religion at 3 faculties at the University of Bratislava and then Pécs.¹⁴

According to Professor *Vasváry*, the *numerus clausus* law “added such a concept to Hungarian public law that was unknown earlier” and this concept is “racial discrimination”. The term of race can be linked to the science of anthropology and fundamentally it is based on lineage. However, lineage is “disputable in our country, where - for a millennium - people of different lineages and origins blended”, and this term “is not at all suitable to be used in public administration”. *Vasváry*, however, – being a law-abiding citizen – attempted to get inside the legislators head and asked: in what way could this law ever be used? According to legislators, “the Hungarian Jewish population is racially the least mixed component of the population of Hungary” as “for religious reasons mixing with other races has always been banned”. (They have always been barred from interbreeding.) As lineage is the most important component of racial character, in the case of the Jewish population, we can indeed use the term ‘a separate race’, which “cannot be terminated by their converting to Christianity”. It follows from this that “all those that

¹⁴ SZABÓ, A M. kir. Erzsébet Tudományegyetem 113–115.

were born Jewish must be considered to belong to the Jewish race". This is the only way that the law can be interpreted and applied, that is by accepting the term of Jewish as a biological race and then the quotas must be applied to this race.

Vasváry emphasises, however, that the quota is only applicable to the surplus number of applicants. He admits that if there are fewer applicants than what the quota allows, *"it might happen that the racial ratio of the admitted students does not comply with the 6% Jewish quota of the numerus clausus"*. The Faculty of Law also voiced their opinion about the display of crosses and did not rule out the possibility of hanging out crosses.

Mihály Pekár, the dean, put forward the viewpoint of the Faculty of Medicine.¹⁵ According to this, the faculty had complied with the numerus clausus and intended to do so in the future as well. He rejected the demand that the faculty should not employ Jewish assistant lecturers and undergraduate assistants *"because only aptitude and not racial considerations can be determining factors in this case. The faculty rejected the seating arrangement request as well. With regard to the Glanz case, the faculty stated that back then, when the shooting happened, the Faculty of Medicine launched an investigation. However, no plaintiffs turned up despite the invitation of the faculty. Therefore the legal proceedings had to be terminated"*. And finally, he did not object to the display of crosses, except in the laboratories.

The viewpoint of the Faculty of Humanities was put forward by Professor *Tivadar Thienemann*. According to this, *"they did not think the display of the crosses was a request that could be granted because our university is a state and not a church institution"*.

After discussing the views of the faculties, the University Committee adopted the following united stand: it rejected the complaints concerning the implementation and enforcement of the numerus clausus law. They implied that the law was open to different interpretations. Concerning the seating arrangements and the employment of assistant lecturers, the Committee completely and textually adopted the viewpoint of the Faculty of Medicine. As there were differing views on the display of crosses, the issue was put to the vote at the order of the Rector. Only Dean *Thienemann* voted against it, so the Committee agreed to the display of crosses in classrooms. Finally, in the *Glanz* case, the Committee ruled that new legal proceedings must be started.

As a result of all these, but mainly as a consequence of the sober actions and behaviour of the Rector and the University Committee, the situation and the disputes were being slowly settled in the first semester in Pécs, however, peace did not last long. In the following years, new scandals broke and anti-Semitic demonstrations were held. Still, to sum up, it must be emphasised that the case of the University of Pécs demonstrates it very well, what a badly elaborated and inaccurately drafted law the numerus clausus was. The University of Pécs proved that it was a racist, anti-Semitic law, which was similar to the subsequent National Socialist laws and Pázmány Péter University interpreted it and applied it like such.

At the same time, it must be stressed that the leaders of the University of Pécs – Professors *Halasy-Nagy*, *Pekár*, *Vasváry* and others – did not apply it like the Pázmány Péter University, but acted differently. Defying the anti-Semitic public sentiment in Hungary back then, demonstrating great humanity and courage, they protected the fundamental human rights and

¹⁵ PEL VIII. 101.a.

strived to stop the campaign of discrimination, hatred and extreme right-wing rabble-rousing. Practically, they sabotaged the execution of the law by taking advantage of the legal loopholes and opportunities offered by bad legislation and this way they made it possible for a lot of young Hungarian people to continue their studies at the university.

Bibliography and sources

Dunántúl, December 16, 1923

Dunántúl, December 18, 1923

HALASY-Nagy József: Summa vitae. Önéletrajzi vázlat.

<https://www.scribd.com/document/335275488/Halasy-Nagy-Jozsef-Summa-vitae>. (14. 03. 2019)

HOÓR Károly: A numerus clausus a szegedi és pécsi egyetemen [The Numerus Clausus Law at the University of Pécs and Szeged] Budapest 1923

LENGVÁRI István: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, a pozsonyi és budapesti évek története [Foundation of the Erzsébet University. History of the years in Bratislava and Budapest]. Per Aspera ad Astra 1. Pécs 2014, 15–24.

LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva: A pozsonyi, majd pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem [The Hungarian Royal Erzsébet University of Bratislava and Pécs]. In: FEDELES Tamás – LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva – POLYÁK Petra: A pécsi felsőoktatás évszázadai [Centuries of higher education]. Pécs 2011, 49–83.

LENGVÁRI István: A pécsi jogi kar véleménye a numerus clausus törvény végrehajtásáról (1924) [Opinion of the Faculty of Law in Pécs about the implementation of the Numerus Clausus Law]. In: FISCHER Ferenc – HEGEDŰS Katalin – RAB Virág (eds.): A történelem szálai [The strings of the history]. Pécs 2010, 311–320.

Nemzetgyűlési Napló 1922–1926, December 15, 1923, vol. 18

N. SZEGVÁRI Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon [The Numerus Clausus provisions in the antirevolutionary Hungary]. Budapest 1988

PEL VIII. 101.a. = University Archives Pécs VIII. 101.a. Records of the Rector's Office of the Hungarian Royal Erzsébet University, Protocols of the University Council 1923/24

SZABÓ Pál: A M. kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága [The Hungarian Royal Erzsébet University and its literature activity]. Pécs 1938

Szózat, October 19, 1922

Szózat, January 1, 1924

SCHWEITZER Gábor

tudományos főmunkatárs
MTA TK JTI
habilitált egyetemi docens
NKE ÁKK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.08

VÖRÖS István Károly

történelem tanár
Leöwey Klára Gimnázium, Pécs

Az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a zsidótörvények korában (1938–1945)¹

The First Leather Factory Public Limited Company in Pécs during the Period of the Anti-Jewish Laws (1938–1945)

The paper intends to present what consequences had the anti-Jewish laws and other measures in Hungary adopted from 1938 have, for one of the largest companies of the city of Pécs at the time, the First Leather Factory Plc. in Pécs. The overview, which also contains results from archival research, covers the following topics: 1) the role of the First Leather Factory Plc. in Pécs on the economic life of the city, with particular regard to the work of Sándor Róth, the company's general manager; 2) the impact of the so-called 2nd Anti-Jewish Law (Act IV of 1939) on the employees of the leather factory; 3) The lay-offs of 1944; 4) the registration of Jewish' shareholders in 1944; 5) victims of the Shoah among the employees of the leather factory.

Keywords: *anti-Jewish laws in Hungary, First Leather Factory Plc. in Pécs, antisemitism in Hungary, lay-offs of Jewish employees*

1. Az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a város gazdasági életében. Róth Sándor vezérigazgatói működése

A bőripar jelentős szerepet töltött be Pécs új- és legújabb kori gazdasági életében.² A 18. század folyamán meghonosodó kisüzemi jellegű bőrfeldolgozást a 19. század végén a nagyüzemi jellegű, magasabb szakértelmet, fejlettebb technológiát és fokozottabb gépesítettséget igénylő bőrgyártás váltotta fel. A 19–20. század fordulóján három jelentősebb bőrgyártó, illetve bőrfeldolgozó üzem működött a városban. E rövidebb-hosszabb ideig fennmaradó bőripari vállalkozások az *Erreth-*, a *Hamerli-*, valamint a *Höfler-* család nevéhez kötődtek. A mostani áttekintés szempontjából a *Höfler-*

¹ A tanulmány a „*Jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer tükrében*” c. tudományos ülésen (Pécs, 2019. szeptember 2–6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² KAPOSÍ, Pécs gazdasági fejlődése 73–80., 164–165., 187–188.

család szerepét kell kiemelnünk.³ A Bajorországból a 18. század folyamán Pécsre kerülő és generációkon keresztül tímármesterséggel foglalkozó *Höfler*-család 1884-ben alapította meg a Höfler Testvérek és Társa Bőrgyárat, az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság jogelődjét. A *Höfler*-család tímárműhelyei a 18. század végi alapítást követően a belvárosban működtek. Az 1820-as években birtokukba került (mai nevén) Rákóczi utcai gyártelep azonban idővel szűkössé vált, így új – akkoriban városszéli, egyúttal vasútállomás közeli – ipartelep létesítése mellett döntöttek, a Siklósi-külvárosban. Az új gyártelepen gyors ütemben fejlődött a termelés. A családi vállalkozásként működő bőrgyár tulajdonosai ugyanakkor felismerték, hogy a versenyképesség növelése érdekében új technológiák bevezetésére, a nyersanyagkészlet felhalmozására, egyúttal a géppark bővítésére van szükség. Miután a tőkeigényes befektetéseket saját forrásból már nem tudták finanszírozni, elhatározták, hogy tőkeszerzés céljából részvénytársággá alakítják át a családi vállalkozást. Ennek az átalakulásnak az eredményeként jött létre 1912-ben a Höfler Bőrgyár RT., amelyben a *Höfler* család tagjai a részvényeknek már csupán mintegy 25%-ával rendelkeztek, jöllehet az igazgatói tisztséget még a család egyik tagja töltötte be. Jelentős részvényhányadot szerzett viszont ekkoriban – egyes pécsi pénzintézetek és magánbefektetők mellett – a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező majolika gyáros, *Zsolnay Miklós*.⁴

A bőrgyár újabb névváltoztatására 1919-ben került sor. Ekkor vette fel az Első Pécsi Bőrgyár RT. nevet. A névváltás hátterében az állt, hogy a család egyik tagja, *ifj. Höfler Jakab* 1917-ben – miközben továbbra is az Első Pécsi Bőrgyár RT. részvényesei közé tartozott – Mohácson megalapította a család vezetéknevét is magában foglaló bőrgyárat. Jöllehet a pécsi bőrgyár mindenekelőtt a névhasználatosság elkerülése érdekében döntött az újabb névváltás mellett, a kialakult helyzet a *Höfler* család szerepének visszaszorulását is kifejezésre juttatta. A névváltoztatás egyúttal korszakhatárt is jelentett a bőrgyár történetében, amely *Roth Sándor* vezérigazgatói működésével hozható összefüggésbe.

A pécsi születésű *Roth Sándor* (1889–1978) afféle *self-made-man*-ként kevesebb, mint két évtized alatt került a könyvelői íróasztal mögül a vezérigazgatói székbe.⁵ *Roth Sándor* a pécsi Porges-féle kereskedelmi iskola elvégzése után, 1905-ben – 16 éves korában – könyvelőként helyezkedett el a bőrgyárban. Hét évvel később, a bőrgyár részvénytársasággá történt átszervezését követően irodavezetőként működött. Rövidesen igazgató-helyettesé, 1917-ben – *Höfler Nep. János* halála után – igazgatóvá nevezték ki, 1922-től pedig már vezérigazgatóként tevékenykedett.⁶ Idővel *Roth Sándor*, illetve a *Roth* család, valamint a velük rokonságban álló *Tausz* család tagjai jelentős arányú részvénypakettet mondhattak a magukénak.

A bőrgyár dinamikus fejlődése – az első világháborús konjunktúra hatásai mellett – több tényező együttes hatásának köszönhető. A fejlesztések finanszírozása érdekében az 1920-as években két lépésben emelték a részvénytársaság alaptőkéjét. A részvények számát 1923-ban 20 000-ban rögzítették, egy-egy részvény névértékét pedig – a pengőre történő 1927-es áttérést követően – 100 pengőben határozták meg. A részvénytársaság alaptőkéje innentől kezdve stabilan 2 millió

³ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár; JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 108–126.; JAKAB, A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése 152–177.

⁴ A részvényesek összetételének változásaihoz lásd JAKAB, A Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei.

⁵ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése 156–163.

⁶ Bőripari Szemle, 1922. szeptember 15. 12.

pengő maradt, azaz nem került sor újabb alaptőke emelésre. Ez az összeg a II. világháborút megelőző években nagyságrendileg 1,4 millió német birodalmi márkának, illetve 350 ezer USA dollárnak felelt meg.

A fejlesztések finanszírozását szolgálta továbbá, hogy *Roth Sándor* és az igazgatóság határozott fellépése nyomán az éves tiszta nyereségnek általában az 50-70%-át fizették ki osztalékként a részvényesek között, míg a fennmaradó hányadot bővítésekre, illetve a tartalékalap növelésére, valamint jótékonykodásra fordították. Amint erre az 1928. április 11-i rendes közgyűlésen a bányász elnöki tisztét betöltő *Visnya Ernő* elismerően rá is mutatott: „Nagy szerencséje volt a bányásznak, hogy *Roth Sándor* a gyár bővítését tartotta a legfontosabb tennivalójának. Ez ugyanakkor csökkentette a részvényesek osztalékát, mert a haszonból lehetett igazából bővíteni a bányászatot.”⁷ Ez a fejlesztési politika azonban folytonos súrlódási felületet jelentett a kisebbségi részvénytulajdonosokkal, akik szívesebben részesedtek volna a kifizetettnél nagyobb mértékben a tiszta nyereségből.⁸ A pengőre történő áttérést után a tiszta nyereség éves szinten – nagy ingadozást mutatva – nagyságrendileg 200-500 ezer pengő között mozgott. A fejlesztések kedvező hatásai a bányászati dolgozók létszámnövekedése mellett a bányász tételbeli terjeszkedésében, a forgalomnövekedésében, továbbá a nemzetközi kapcsolatok volumenében is megnyilvánultak.

Ami a dolgozók számának változásait illeti: amíg 1919-ben 197, addig 1939-ben 871 fizikai és adminisztratív munkavállalót foglalkoztatott a bányász.⁹ Ezzel a dolgozói létszámmal a pécsi gyár Magyarország második legnagyobb bányászára lett.¹⁰ A II. világháború előtti években Magyarország bányászati dolgozói közül minden hatodik munkavállaló a pécsi bányász alkalmazásában állt.¹¹ A hazai bányászati munkások munkakörülményeit bemutató egykorú tanulmány több szempontból is figyelemre méltónak találta a pécsi bányászatot.¹² Az áttekintés kiemelte a modern üzemépületeket, a világos és ventilációs berendezésekkel tisztított levegőjű munkatermeket, a munkáslakótelep létesítését, a korszerűen felszerelt munkásjelölti intézményeket, a sporttelepet, valamint a dalárdát.¹³ *Tóth Gézánnak*, a pécsi bányász fővegyszéneke, utóbb ügyvezető igazgatójának a visszaemlékezései szerint a szociális intézkedések egyértelműen *Roth Sándor* nevéhez fűződtek. „*Annak idején* [1939-ben] *a Bányász volt a legjobban fizető vállalat Pécsen és mindenki örült, ha ott kaphatott munkát. Sok természetbeni juttatást is kaptak a bányásziak: minden dolgozó évente 4 pár cipőanyagot és 4 pár féltalpat. A gyermekek és a feleség pedig 1 pár cipőanyagot és talpat.*”¹⁴

⁷ JAKAB, Pécsi Bányász Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 376.

⁸ JAKAB, A Pécsi Bányász igazgatóinak működése 157.

⁹ JAKAB, A Pécsi Bányász történetéből 123. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a dolgozói létszám a II. világháború éve alatt visszaesett.

¹⁰ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bányász 87.

¹¹ 1939-ben Magyarországon meghaladta az ötezret a bányászati munkások létszáma. Lásd CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107.

¹² CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107–122.

¹³ CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107–122.

¹⁴ NÁDOR, „Hallható Múzeum” 131. A bányászati munkásság érdekeit képviselni hivatott szaklap, a *Bányászati Munkás* már távolról sem volt ennyire elégedett a pécsi bányásznál tapasztalt viszonyokkal, amit ez a megállapítás is alátámaszthat: „*Ez a tüneményes pályát befutott gyár valóságos ipari jobbjátszót teremt az üzemeiben*”. A pécsi bányászból. *Bányászati Munkás*, 1938. március, 3. sz. 2.

A technológia fejlesztése érdekében egyrészt külföldi tanulmányútra küldték ki a bőrgyár szakembereit, másrészt külföldi – német – szakembert is alkalmaztak.¹⁵ A bőrgyár mindezek mellett saját kutató laboratóriumot is berendezett.¹⁶

A belföldi terjeszkedést részben a gazdasági világválság idézte elő. Ekkor került ugyanis a tőkeerős pécsi bőrgyár érdekeltségi körébe két dunántúli – a szombathelyi és a csepregi – bőrgyár, valamint a szombathelyi bőrgyár által üzemeltetett cipőgyár is.¹⁷ A pécsi bőrgyár gépjavítási, majd gépállítási szükségleteit ugyanakkor a Pécsen működő Sopiana Gépgyár és Vasöntöde RT. látta el, amelynek részvényei 1942-ig bezárólag teljességgel a pécsi bőrgyár kezébe kerültek.

A pécsi bőrgyár nemzetközi kapcsolatrendszerét jelzi ugyanakkor, hogy tucatnyi országból importálták a nyersbőrt (Indiából, Svédországból, Franciaországból, Görögországból stb.) – a feldolgozandó nyersbőr 64%-át külföldről hozták be –, további szintén tucatnyi országba exportálták a feldolgozott bőrtermékeket (Kubába, Dél-Afrikába, Angliába, Palesztinába, Nicaraguába, Pakisztánba stb.).¹⁸ A II. világháború kirobbanásával szükségszerűen visszaszorultak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, egyúttal megnehezedett a nyersanyagok beszerzése, miközben a hadiüzemnek minősített bőrgyár termékeire a munkáslétszám ingadozásától függetlenül a hadigazdaság egyre nagyobb mértékben tartott igényt.

Roth Sándor két évtizedig tartó vezérigazgatói megbízatása 1942. június 3-án szűnt meg. Az igazgatóság pro forma nyugállományba helyezte, a bőrgyár fejlesztése és világhírűvé tétele körül szerzett érdemeit pedig jegyzőkönyvben örökítette meg. Utódként, az addig vezérigazgató-helyettesként működő *Erreth Ede* gépészmérnököt nevezték ki.¹⁹ Az igazgatóság tagjaként *Roth Sándor* mindenestre 1944 tavaszáig még a helyén maradt. A Pécsi Királyi Törvényszék 1944. április 8-i dátummal törölte igazgatósági tagságát.²⁰ (A bőrgyárnak 1943-ig volt még egy további zsidó igazgatósági tagja is: *Tausz Gyula*, aki azonban 1940-től az USA-ban tartózkodott, így igazgatósági tagja névlegesnek bizonyult.)

A vezérigazgatói tisztség megszűnésének hátterére világít rá a bőripar árszabályozásában tevékenyen közreműködő *Megay Károly*, kormánypárti országgyűlési képviselő, a Magyar Bőriparosok Országos Szövetsége elnöke, utóbb bőripari gazdaságpolitikai kormánybiztos ellen 1945 nyarán indított eljárás, amelynek során *Roth Sándort* tanúként hallgatták meg. Az 1945. augusztus 9-i tanúvallomásból derült ki, hogy *Megay Károly* már egy 1941 novemberi értekezleten felszólította *Kultsár István* kormánybiztost – aki a zsidótörvények végrehajtását nemcsak ellenőrizte, hanem részlegesen irányította is –, hogy *Roth Sándort* távolítsák el vezérigazgatói állásából. Annak következményeként pedig, hogy *Roth Sándor* – miként fogalmazott – „kritika tárgyává” tette *Megay Károly* bőripari érdekképviseleti működését, 1942 áprilisában *Megay Károly* kezdeményezésére munkatáborba hívták be a

¹⁵ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 115.

¹⁶ Az 1930-as években *Tóth Géza* – a bőrgyár későbbi fővegyésze, majd ügyvezető igazgatója – alakította ki a laboratóriumot. A vele készült beszélgetés szövegét lásd NÁDOR, „Hallható Múzeum” 129–131.

¹⁷ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 114.

¹⁸ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár 88.

¹⁹ *Erreth Ede* lett az Első Pécsi Bőrgyár új vezérigazgatója. Pécsi Napló, 1942. június 4. 6.

²⁰ Központi Értesítő, 1944. május 11. 589.

már túlkoros vezérigazgatót, ahonnan a tanúvallomás szerint csak annak árán szabadulhatott, hogy lemondott vezérigazgatói állásáról.²¹

Magyarország 1944. március 19-i náci Németország általi megszállását követően a Pécsre is bevonuló német biztonsági erők szinte azonnal megkezdték a prominensnek tartott zsidó, valamint a politikailag megbízhatatlan hírben álló keresztény közéleti személyiségek letartóztatását. A Gestapo 1944. március 22-én *Roth Sándort* is őrizetbe vette. Az őrizetbe vételek híre a városban elterjedt, amint azt Arató Jenő naplófeljegyzései is igazolhatják.²² A letartóztatottak többségét – közöttük mintegy 60 pécsi zsidó polgárt – utóbb Mauthausenbe deportálták. *Roth Sándor* azon szerencsések közé tartozott, akik visszatértek a deportálásból. Egykori mauthauseni rabtársa, *Domokos József* írta visszaemlékezéseiben, hogy *Roth Sándor* a „fogyók közötti viszályok higgadt, bölcs rendezésével mind a Pécs környéki, mind a pesti foglyok között megérdemelt tekintélyt szerzett magának.”²³

A felszabadulást követően Pécsre visszatérő *Roth Sándor* a bőrgyár vezetőségének címzett 1945. június 5-i leveléből derül ki, hogy 1944 tavaszán, távollétében és tudta nélkül – Auschwitzban utóbb meggyilkolt – felesége írta alá azt a nyilatkozatot, amelyben igazgatótanácsi tagságáról lemondott. Miközben *Roth Sándor* bizonyos volt abban, hogy felesége jóhiszeműen, de kényszerhelyzetben cselekedett, a lemondó nyilatkozatot nem tekintette érvényesnek. Emiatt arra kérte az igazgatóságot, hogy gondoskodjon az igazgatói tagság helyreállításáról.²⁴ Ez meg is történt, hiszen a Pécsi Törvényszék 1945. június 15-én visszaállította *Roth Sándor* igazgatósági tagságát.²⁵ A továbbiakban az 1948. április 1-én bekövetkezett államosításig az igazgatóság elnökeként tevékenykedett. Az államosítás hírére azonban Svájcba, majd Angliába távozott.²⁶ Az igazgatóság tagjaként működő fia, *Roth Miklós* már korábban Dél-Afrikába, Johannesburgba költözött. *Roth Sándor* életútja még három évtizedig tartott: 1978-ban Londonban hunyt el, 89 éves korában.

Roth Sándor szakmai beágyazottságát mutatja ugyanakkor, hogy az ország egyik legjelentősebb vidéki bőrgyárának igazgatójaként, majd vezérigazgatójaként vezetőségi tagja, a II. világháborút követő években pedig elnöke volt a hazai bőripar legfontosabb érdekképviseleti szervének, a Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének (AMBOSZ).²⁷ Rátermettségét mutatja, hogy a sajtó a børszakmában feltörő, erélyes, a konkurencia elé bátran kesztyűt dobó emberként írt *Roth Sándorról*.²⁸

Helyi közéletben betöltött szerepét jelzi, hogy hosszabb időn keresztül tagja volt a város legfőbb döntéshozó testületének, a törvényhatósági bizottságnak. A bizottság tagjainak felét a legtöbb adót fizetők köréből – 1929-ig automatikusan, azt követően viszont választás útján – töltötték be. *Roth Sándor* is ezen a jogon került a törvényhatósági bizottság tagjai közé. Közgyűlési tagsága az

²¹ *Roth Sándor* esetét idézi UNGVÁRY, A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege 470. Lásd továbbá Vizsgálati dosszié Megai (így) Károly és tsa. ügyében. ÁBTL V-103681. Köszönettel tartozunk Köbel Szilviának (ÁBTL), hogy a vizsgálati dosszié *Roth Sándor* tanúvallomására vonatkozó részét rendelkezésünkre bocsátotta.

²² ARATÓ, Napló 1941–1946, 1944. március 22-i bejegyzés.

²³ DOMOKOS, Innen és túl az Óperencián 248.

²⁴ *Roth Sándor* levelét lásd JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 327.

²⁵ Központi Értesítő, 1945. november 22. 210.

²⁶ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár 110.

²⁷ Lásd A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. Bőripari Szemle, 1917. szeptember 1. 2., továbbá Az AMBOSZ közgyűlése. Közgazdaság, 1946. szeptember 22. 12.

²⁸ Virágzó konjunktúrájuk van a bőrgyáraknak a kereskedők és kisiparosok tönkremenek. Kis Újság, 1935. november 9. 4.

1939. évi IV. tc. következtében 1939 szeptemberében szűnt meg, hiszen a diszkriminatív rendelkezések megfosztották mandátumuktól a legtöbb adót fizetők közül megválasztott zsidó közgyűlési tagokat. Pécsen nyolc virilis jogon megválasztott törvényhatósági bizottsági tag megbízását érintették a jogfosztó rendelkezések.²⁹

A pécsi notabilitásokat szarkasztikus stílusban bemutató *Pécsi család-fák* című összeállítás a csak „*bőrrarisztokrataként*” aposztrofált Roth Sándor karakterének összetettségét emelte ki. „*Van egy ábrázata kifejél. Népies használatra. És egy másik befelé. Magánhasználatra. A kifejél szóló népies, demokratikus, hogy úgy mondjuk proletár tapintatú. Ebhez az ábrázathoz megfelelő áruha jár. Munkászubony, foltos, piszkos nadrág, lyukas cipő és némi térülés-fordulás a bőrgyár gépei körül. Ebből a nagyszerűen megjátszott szerepből hangzik a limitált munkabérek mellett verejtékező munkásság felé a vezérigazgatói megnyugtatás: látjátok, egyek vagyunk, hiszen én is dolgozom. Amit a munkások nem látnak, az az a csekély 15.000 pengő, amit a leendő kormányfőtanácsos helyez el folyószámláján. A másik ábrázata az az arisztokratikus elegancia, amellyel külföldi előkelő szállók apartementjeiben azonnal felismerik a pécsi iparbarót. Ilyen minőségben Roth vezérigazgató úr minden mozdulatával megcáfolja első számú ábrázatát, demokratikus hajlamait, származását, felekezeti hiányosságát, sőt a nevében rejlő kellemetlen melléköngést is. Meg bizony. Itt, már nem is Roth. Kék. Egy Blau. Egy kékévr... És egy Hidegyér. Egy arisztokrata. Egy Semi-góthai almanach.*”³⁰ A gunyoros jellemzés mindenesetre arra utal, hogy Roth Sándornak – bár a kormányfőtanácsosi címet nem kapta meg – sikerült megtalálnia a megfelelő hangnemet a társadalom legkülönbözőbb rétegeivel.

Roth Sándor a pécsi zsidó hitközség életében is aktív szerepet töltött be. A két világháború között hosszabb időn keresztül a hitközség képviselőtestületi tagjaként tevékenykedett, az 1920-as években az iskolaszék, ill. a hitközség által az izraelita egyetemi hallgatók ellátására létesített Menza elnökeként is működött. 1946 és 1948 között a hitközség elnöki tisztét töltötte be. Vagyonos magánemberként alapítvánnyal támogatta a fiatalok vallási ismereteit elmélyítő Talmud-Tóra működését, bőrgyári vezérigazgatóként pedig az 1930-as években a cipőkészítéshez szükséges nyersanyag juttatásával gyakran segítette a hitközség szegények gyámolításával foglalkozó jótékony egyesületeit.³¹

2. Az 1939. évi IV. tc. hatásai a bőrgyári alkalmazottakra

A törvényhozás, illetve a kormányzat 1938-tól kezdve fogadta el a zsidóság gazdasági, társadalmi, közéleti és kulturális érvényesülésének korlátozását – egyes területeken teljes kizárását – célzó törvényeket, illetve rendeleteket.³² A hatalmon lévő rezsim a krónikus szociális válságot mindenekelőtt redisztribúciós eszközökkel, jelesül a zsidó vagyon elvételével és (saját szóhasználatával) keresztényeknek történő átadásával igyekezett orvosolni. A diszkriminatív rendelkezések szószólói arra az általuk károsnak tartott körülményre hivatkoztak, hogy az ország zsidó lakossága – a nem-zsidó lakosság rovására – arányszámát messze meghaladóan érvényesült a fentebb említett területeken. A sérelmesnek és kártékonynak tartott felülreprezentáltság kiküszöbölését – vagyis a zsidó „térfoglalás” visszaszorítását – a jogalkotó az általa megállapított arányszámok érvényesítésétől várta. Ezek

²⁹ A törvényhatóságok megkezdik a zsidó bizottsági tagok törlését. Nemzeti Újság, 1939. szeptember 5. 7.

³⁰ KEPES – ZSADÁNYI, Pécsi család-fák 13–14.

³¹ VÖRÖS, „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” passim.

³² Összefoglalóan lásd KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1285–1304.

a törekvések természetesen szembehelyezkedtek a zsidóság polgári és politikai emancipációját biztosító rendelkezésekkel, valamint az állampolgári jogegyenlőség elvével. A jogcsorbító és jogfosztó normák korlátozták továbbá a személyes szabadságot, a politikai jogok gyakorlásának lehetőségét, ellenkeztek a tanszabadság elvével, s nem utolsó sorban korlátozták a tulajdonjogot, illetve a tulajdonnal való rendelkezést.

Az Első Pécsi Bőrgyár RT. zsidó munkavállalóit közvetlen formában több hullámban érték utol a diszkriminatív rendelkezések. A fennmaradt levéltári anyagok döntő mértékben az 1939 tavaszán elfogadott 1939. évi IV. tc., valamint az 1944. március 19-i német megszállás után kiadott rendelkezések következtében állásuktól megfosztott zsidó munkavállalókra vonatkoznak.³³ A munka világát érintő zsidóellenes rendelkezések a pécsi bőrgyár esetében elsősorban az értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidókat sújtották.

Az 1939. évi IV. tc. rendelkezései szerint ipari vállalat tisztviselői vagy más értelmiségi munkakörben zsidót csak olyan arányban alkalmazhatott, hogy a zsidó alkalmazottak száma a vállalatnál értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának 12 %-át, az összes zsidó alkalmazottak száma pedig az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának 15%-át ne haladja meg.

Az ipari vállalatnál tisztviselői vagy értelmiségi munkakörben elhelyezkedő zsidók visszaszorítását már az 1938 tavaszán elfogadott 1938. évi XV. tc. rendelkezései is előirányozták, csak hogy a 12%-os kvóta helyett akkor még 20%-os kvótát biztosítottak a zsidó értelmiségi munkavállalók számára. Mire azonban megkezdhetnék volna az első zsidótörvény végrehajtását, a parlament újabb jogkorlátozó törvényt fogadott el, így a végrehajtást – legalábbis ez értelmiségi munkavállalók tekintetében – felfüggesztették. Az értelmiségi munkanélküliség csökkentésének egyik módját a kormányzat abban látta, hogy a zsidó értelmiségi munkavállalókat egyszerűen nem-zsidó értelmiségi munkavállalókkal váltják fel.

A pécsi bőrgyárnál értelmiségi munkakörben foglalkoztattak körébe estek az irodai, valamint üzemi tisztviselők, továbbá – amennyiben zsidók voltak – a munkavezetők is. A törvény végrehajtása során jogellenesen zsidónak minősített munkavezetőket értelmiséginek tekintették, a nem-zsidókat azonban nem tekintették annak, az előírt arányszám mielőbbi elérése, túlhaladása érdekében. A zsidótörvények időszakában a pécsi bőrgyár összességében mintegy 60-80 értelmiségi alkalmazottat foglalkoztatott. A zsidó értelmiségi munkavállalók elbocsátásának első hulláma az 1939 és 1942 közötti évekre esett. Ebben az időszakban közel 30 zsidó munkavállalótól vált meg a pécsi bőrgyár, akik közé egyaránt tartoztak irodai és üzemi tisztviselők, valamint munkavezetők is. Ekkor szűnt meg a munkaviszonya a pécsi bőrgyár főkönyvelőjének, cégvezetőjének, mérnökeinek, valamint a budapesti lerakat fiók-igazgatóinak is. A munkavállalókat levél útján értesítették, hogy munkaviszonyukat az 1939. évi IV. tc.-re hivatkozással, azonnali hatállyal felmondják, további szolgálataikra pedig a felmondási idő alatt sem tartanak igényt. A beosztás, továbbá a munkaviszonyban eltöltött idő függvényében különböző jogszabály biztosította járandóságok illették meg az állásukból elbocsátott munkavállalókat. Mindezt néhány példával szeretnénk illusztrálni.

³³ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai.

A vállalat korábbi főkönyvelőjét, *Goldschmidt Izst* 22 évi munkaviszony után nemcsak nyugdíj, hanem – jogszabályi rendelkezéstől független – nyugdíjpótló kegydíj is megillette, továbbá korábbi szolgálati lakása használatát is biztosították számára.³⁴ *Horvát János* tisztviselő számára 6 évi munkaviszony alapján félévi felmondási időre járó fizetést, továbbá háromhavi végkielégítést, valamint egy éven keresztül kegydíj kifizetését helyezték kilátásba.³⁵ *Hesser József*, budapesti fiók-igazgatónak kifizették az egy esztendei felmondási időre eső járandóságait (20 ezer pengőt), továbbá nyugdíjat, valamint 5 éven keresztül folyósítandó kegydíjat is biztosították a számára.³⁶ A kisegítő katonai szolgálatot – azaz munkaszolgálatot – teljesítő munkavállalók hozzátartozóinak jogszabályi rendelkezéseken alapuló tartási hozzájárulás fizetésére is kötelezettséget vállaltak a munkaszolgálat teljes idejére.³⁷

A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy az 1939 és 1942 közötti kényszerű felmondásokat a pécsi bányász a körülményekhez és lehetőségekhez mérten emberséges kondíciók mellett hajtotta végre. A pécsi bányász iratai között nincs nyoma annak, hogy a munkavállalók jogi útra terelték volna a munkáltató eljárását.

3. A német megszállás utáni felmondások 1944-ben

Az első felmondási hullámot túlélte értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó bányász munkavállalók leépítésére a náci megszállást (1944. március 19.) követően került sor. A hivatalba lépő *Sztójay*-kormány egyik legfontosabb belpolitikai feladatának a zsidóság fizikai megsemmisítését jelentő „végső megoldásban” való aktív közreműködést tekintette. Ennek részeként készítették elő és hajtották végre a vidéki zsidóság gettósítását, majd deportálását.

A zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetését az 1540/1944. M. E. sz. rendelet írta elő 1944. április 21-én. A rendelkezések alapján a pécsi bányász mintegy 10 zsidó munkavállalójának a munkaviszonyát szüntette meg azonnali hatállyal.

³⁴ *Goldschmidt Izst* állását az 1939. évi IV. tc., valamint a 11610/1939. ME sz. rendelet 6. § alapján 1939. december 29-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. Az 1943. áprilisában kegydíjban részesülők listáján *Goldschmidt Izst*val együtt a pécsi bányász hét – zsidótörvény miatt elbocsátott – egykori munkavállalója szerepelt. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 20. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1942–1949).

³⁵ *Horváth János* állását az 1939. évi IV. tc. alapján 1941. június 25-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. *Horváth János* a II. világháborút követően visszatért a pécsi bányászba.

³⁶ *Hesser József* állását az 1939. évi IV. tc. alapján 1941. december 22-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

³⁷ A 1540/1944. M.E. sz. rend. 6. §-a alapján 1944. áprilisában elbocsátott *Tas Endre* tisztviselő 1944. május 22-én telefonon jelentette be, hogy kisegítő munkaszolgálatra hívták be. A bányász vezetősége levél útján tájékoztatta, hogy a 1540/1944 M. E. sz. rendelet alapján őt megillető törvényes végelbánási javadalmazását akkor folyósítják, amikor visszatér és munkahelyén jelentkezik. A kisegítő munkaszolgálat ideje alatt hozzátartozói számára ugyanakkor a 7777/1938. M. E. sz. rendelet alapján havi 160 pengő tartási hozzájárulást fizetnek. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. *Tas Endre* és családja nem élte túl a holokausztot.

Ekkor szűnt meg a korábbi vezérigazgató cégvezetőként alkalmazott fiának, *Roth Miklósnak* az állása is.³⁸ A munkavállalók egy része ugyanakkor nem Pécssett, hanem a budapesti fiókiintézménynél működött. Többen pedig – lakóhelyüktől távol – munkaszolgálatos kötelezettségüket teljesítették. A bőrgyár igazgatósága 1944. június 30-án arról tájékoztatta a leépítések felügyeletével megbízott kormánybiztost (az Értelmiségi Munkanélküliek Ügyeinek Kormánybiztosát), hogy a vállalatnak már nincs több zsidó értelmiségi munkavállalója.³⁹ A május közepe óta gettóba kényszerített pécsi zsidó lakosságot az azt követő héten deportálták az auschwitzi megsemmisítő táborba.

Okkal merülhet fel ugyanakkor a kérdés, hogy mi történt a bőrgyár nem-értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó munkavállalóival. Az ipari vállalatoknál fizikai munkakörben elhelyezkedő zsidó munkavállalókra – így a gyári munkásokra – vélhetően alacsony országos arányszámuk miatt közvetlenül nem vonatkoztak a zsidótörvények által bevezetett százalékos korlátozások. Ettől függetlenül a fizikai munkakörben dolgozó zsidó férfiakat is kiegészítő katonai szolgálatra, azaz munkaszolgálatra kényszerítették. A pécsi bőrgyár nem-értelmiségi munkakörben – tímárként, segédként, gyári munkásként – foglalkoztatott zsidó munkavállalóinak számáról pillanatnyilag kevés adat áll rendelkezésre. Az igazgatóság 1944. május 17-én arról tájékoztatta az illetékes kormánybiztost, hogy a pécsi bőrgyár 8 nem-értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó munkással rendelkezik, akik közül hatan akkor már munkaszolgálatot teljesítettek.⁴⁰ A pécsi bőrgyár tehát gyakorlatilag 1944 késő tavaszán „zsidómentes” vállalattá vált.

4. A zsidó részvényesek összeírása 1944-ben

A zsidó tulajdonban lévő részvények bejelentését az 1944. április 14-én kibocsátott 1.600/1944. sz. M. E. rendelet írta elő. A rendelet értelmében zsidónak minősülő részvénytulajdonost a részvény számának és névértékének bejelentése mellett egyúttal arra is kötelezték, hogy a részvényt valamely állami ellenőrzés alatt álló pénzügyintézetnél letétbe helyezze. A bőrgyár Pécssett és Budapesten lakó zsidónak minősülő részvényesei 1944. április második felében levélben tájékoztatták a bőrgyár igazgatóságát a tulajdonukban lévő részvények számáról. A beérkezett adatokat az igazgatóság összegezte és ennek alapján 1944. június 9-én azt jelentette a Pénzügyintézeti Központnak, hogy az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság részvényeinek 18,17%-a – tehát a részvények valamivel kevesebb, mint egyötöde – van zsidó tulajdonban. Mindez 3363,5 részvényt jelentett. A zsidó részvényesek közül többen mindössze egyetlen részvényt birtokoltak, míg a *Roth* család tagjai valamivel több, mint 2000, a *Tausz* család tagjai pedig valamivel több, mint 1000 részvénnel rendelkeztek. A zsidónak minősülő részvénytulajdonosok közé tartozott a korábbi gyártulajdonosok egyikének, *ijf. Höfner Jakabnak* az özvegye, a zsidó származású *Schwarz Gizella* is, aki a bejelentés szerint 500 részvénnel rendelkezett.⁴¹ További mintegy 2700 részvényt birtokoltak 1944 tavaszán *ijf. Höfner Jakabné*

³⁸ Központi Értesítő, 1944. június 8., 734.

³⁹ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

⁴⁰ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

⁴¹ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). „Zsidó részvényesek bejelentése”.

katolikus vallású gyermekei (*Rudolf, Frigyes és Tibor*), ám ők nem tartoztak adatszolgáltatási kötelezettséggel.⁴²

5. A bőrgyár munkavállalói a holokauszt áldozatai között

Végezetül azt tekintjük át, hogy hányan váltak a pécsi bőrgyár munkavállalói közül a holokauszt áldozataivá. Ehhez az áttekintéshez pillanatnyilag két alapforrás áll rendelkezésre. Egyrészt a bőrgyár igazgatósága által a részvénytársaság közgyűlése számára az 1944 és 1946 közötti időszakra vonatkozó beszámoló, amely név szerint sorolta fel a II. világháború idején katonaként, munkaszolgálatosként, illetve deportáltként életüket vesztett munkavállalókat.⁴³ Másrészt pedig a bőrgyár *Roth Sándor* által jegyzett 1948. február 3-i levele, amelyben a Pécsi Izraelita Hitközség felkérésére közlik a holokauszt idején meggyilkolt zsidó bőrgyári dolgozók és közvetlen hozzátartozóik névsorát.⁴⁴ Ezen források alapján megállapítható, hogy az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság mintegy 30 zsidó munkavállalója – vezető állású, vagy beosztott tisztviselők, tímárok és gyári munkások – vált a Soá áldozataivá. A nem zsidó vallású munkavállalók közül hatan katonaként estek el, míg további két nem zsidó munkást eltűntként tartottak nyilván. A bőrgyár zsidónak minősülő részvényesei közül is többeket – miként Roth Sándor feleségét és fivérét – gyilkoltak meg 1944–1945 folyamán.

A deportálást, vagy munkaszolgálatot túlélő zsidó munkavállalók közül 1945-ben többen visszatértek egykori munkahelyükre.⁴⁵ Volt, aki évtizedekkel később megbecsült vezető beosztású munkatársként vonult nyugállományba az akkor még működő – mára azonban már végleg bezárt – pécsi bőrgyárból.

6. Záró gondolatok

Jebuda Don, a magyarországi születésű izraeli gazdaságtörténész írta egyik tanulmányában, hogy a zsidóság prominens szerepet töltött be a gazdasági vállalkozások terén. A zsidók kiemelkedő szerepet játszottak Magyarország iparosodásában és általában élenjártak az iparosodás gerjesztette társadalmi változásokban is. Az élenjárás fogalma azonban – tette hozzá – nem azonos a dominancia fogalmával.⁴⁶ Úgy véljük, az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság vázlatos története is alátámaszthatja *Jebuda Don* megállapítását, különös tekintettel *Roth Sándor* vezérigazgatói működésére. A zsidótörvények ugyanakkor alantas okok miatt menesztették a bőrgyár zsidó, vagy annak minősülő vezető és nem vezető beosztású tisztviselőit és munkavállalóit, akik közül sokan a holokauszt áldozataivá váltak.

⁴² JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 360.

⁴³ JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 338.

⁴⁴ A Pécsi Zsidó Hitközség irattára, 48. doboz, szám nélkül.

⁴⁵ A munkaszolgálatból hazaérkezők közül *Roth Miklós, Harnik István, Fodor György* és *Horváth János* 1945 tavaszától folytatták munkájukat a pécsi bőrgyárnál. JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 360.

⁴⁶ DON, A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században 115.

Felhasznált források és irodalom

- A Pécsi Zsidó Hitközség irattára, 48. doboz, szám nélkül
- ARATÓ Jenő: Napló 1941–1946. OSZK Kézirattár, FOND 119/3-II.
- Bőripari Munkás, 1938. március, 3. sz. 2.
- Bőripari Szemle, 1922. szeptember 15. 12.
- Bőripari Szemle, 1917. szeptember 1. 2.
- CSIKÓS-NAGY Béla: A bőrgyári munkásság. In: RÉZLER Gyula (szerk.): Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép. Budapest 1940, 107–122.
- DOMOKOS József: Innen és túl az Óperencián. Budapest 1977
- DON, Jehuda: A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században. Budapest 2006
- GULYÁS József – TÓTH Géza – VÖRÖS Márton – FODOR György: A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Pécs 1962
- JAKAB Antal: A Pécsi Bőrgyár történetéből (1889–1989). In: SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs 1999, 108–126.
- JAKAB Antal: A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése. In: SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső (szerk.): Iparosok és bányászok a Mecsekalkján. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Pécs 2002, 152–177.
- JAKAB Antal: Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 1912–1948, Pécs 2000
- KAPOSI Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs 2006
- KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. Századok 2004/6. sz. 1285–1304.
- KEPES Tibor – ZSADÁNYI Oszkár: Pécsi családfák. Pécs 1933
- Kis Újság, 1935. november 9. 4.
- Közgazdaság, 1946. szeptember 22. 12.
- Központi Értesítő, 1944. május 11. 589.
- Központi Értesítő, 1944. június 8. 734.
- Központi Értesítő, 1945. november 22. 210.
- MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai
- NÁDOR Tamás: „Hallható Múzeum.” Hangdokumentumok a Janus Pannonius Múzeumban VI. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1995. Pécs 1996, 129–131.
- Nemzeti Újság, 1939. szeptember 5. 7.
- Pécsi Napló, 1942. június 4. 6.
- UNGVÁRY Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest 2016
- VÖRÖS István Károly: „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950). Pécs 2016

VITÁRI Zsolt

Lehrstuhlleiter, Dr. habil.

Universität Pécs, Lehrstuhl für Zeitgeschichte

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.09

Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen¹

Minority Rights in Hungary in the Interwar Period and their Application through the Example of the Everyday Life of the Hungarian Germans

After 1920, a new stage began in terms of the endeavours for the ethnic homogenisation in Hungary. The most important obstacle of this was that in consequence of the delamination of the new frontiers of the country, the Germans, who formed a large ethnic minority were not able to find a way towards building their own groups and their self-organization. By means of the international organizations for the protection of minorities this would have been improved, but Hungary made efforts to prevent the German from finding their ethnic revival by bureaucratic means. The majority of these tools were the further developed versions of those employed before 1918. The powerful supervision, the inflaming popular feeling regarding the pan-German danger, prevention of their activity in the field of self-organization, the military enforcement of the law, operations of the police and gendarmerie, advertisements, arrests and violence formed a well-functioning system. Through this system, the international guaranteed rights of ethnic groups could have been sabotaged.

Keywords: *Germans in Hungary, ethnic homogenising, minority rights, group-building, sabotaging minority rights*

1. Einleitung

Seit dem österreichisch-ungarischen Ausgleich 1867 etablierte sich Ungarn zu einem modernen Rechtsstaat. Ein Umstand, der naturgemäß auch auf die unterschiedlichen Subgruppen der Gesellschaft auswirkte, so auch auf die ethnischen und religiösen Minderheiten des Landes. Während es infolge der Nation Buildings-Prozesse sowie der sich vermehrenden ethnischen Konflikte immer mehr zum europäischen Maßstab wurde, solche Gruppen zu schützen, kollidierte dies immer mehr mit dem Wunsch auf Einrichtung von möglichst homogenen Nationalstaaten, in denen diese Art von Schutz gar nicht nötig sei.

Ungarn bedeutet insofern ein Sonderfall, dass es Mitte des 19. Jahrhunderts den größten Anteil an nicht ungarischen Bevölkerungsteilen auswies, während der Anteil der Ungarn – zwar als

¹ Der Aufsatz ist die redigierte Version des gleichnamigen Vortrags, gehalten im Rahmen der wissenschaftlichen Tagung „Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime“ (Pécs, 2.–6. September 2019).

größte ethnische Gruppe des Landes und Titularnation – nicht mal 40 % erreichte. Indem anfangs dieser Situation durch die Anwendung der Staatsnationskonzeption gerecht wurde, begann die ungarische Politik seit Mitte der 1870er Jahre immer mehr zu der Kulturnation zu übergehen, das jedoch mit der Wahrung der territorialen Integrität des Landes. Demnach wurde eine ethnische Absonderung immer weniger toleriert. Da die natürliche Assimilation als zu langsam erachtet wurde, folgten Gesetze (insbesondere im Schulwesen),² die die ethnische Homogenisierung des Landes beschleunigen sollten. Durch diese wurden insbesondere die sprachnationalistischen Tendenzen bekräftigt.

Der wesentlichste Charakterzug des ethnopolitischen Systems wurde, dass die Homogenisierung streng von der Verwaltung überwacht und vorangetrieben wurde, wobei sie die Ausübung der durch Gesetze oder sonstige Regelungen zugesprochene Rechte zu hindern oder mit administrativen Mitteln unmöglich zu machen wusste.

2. Genese der bürokratischen Überwachung der Nationalitäten vor 1918

Im Sinne der Homogenisierungsbestrebungen wurden ab den 1870er Jahren immer mehr Gesetze und Verordnungen für die Überwachung der Nationalitätenorganisationen herausgegeben, die das größte Hindernis bei der ethnischen Vereinheitlichung darstellten. Gemäß dem Gesetzesartikel 44 aus dem Jahr 1864 hatte ein Staatsbürger gleich welcher Nationalität nämlich das Recht, „*sich außer in Einrichtungen, die der Förderung von Sprache, Wissenschaft, Wirtschaft, Industrie und Handel dienen, unter der gesetzlichen Aufsicht des Staates auch in Vereinigungen oder Vereinen zusammenschließen*“.³ Das Nationalitätengesetz von 1868 garantierte den Nationalitäten außer dem Sprachgebrauch in der örtlichen Verwaltung und im kirchlichen Leben und der muttersprachlichen Schulausbildung in den Volksschulen, ebenfalls die Vereinigungsfreiheit.

Doch bereits der Runderlass des Innenministers Nr. 1394 aus dem Jahr 1873 knüpfte die Betätigung der Vereine an eine ministerielle Genehmigung. Ab 1874 wurde es Pflicht, dass die grundlegenden Daten der Vereine von jedem Munizipium in einem Vereinsbuch registriert wurden. Die Vereine, die ihre Satzung oder ein Gesetz verletzten, konnten von den Munizipien aufgelöst werden.⁴ Ab 1875 wurde die Kontrolle weiter verschärft: Die Nationalitäten durften von da an nur noch kulturelle und literarische Vereine gründen, keine politischen mehr.⁵ Es ist also kein Zufall, dass insgesamt nur fünf Prozent der Vereine nicht-ungarisch waren, und ein Drittel der Vereine explizit den ungarischen nationalen Charakter betonte.⁶ Abgesehen von einigen Ausnahmen war die Gründung von landesweiten Organisationen, die über die lokale oder regionale Ebene hinausreichten, nicht kennzeichnend.⁷

² Das Volksschulgesetz von 1879 machte die ungarische Sprache zum Pflichtfach an allen Volksschulen des Landes. Das Mittelschulgesetz von 1883 verordnete Ähnliches an Gymnasien und Realschulen. 1891 folgten die Kindergärten, in denen die Erzieherinnen verpflichtet wurden, die Kinder mit der ungarischen Sprache vertraut zu machen. 1907 erreichte die Magyarisierung ihren Höhepunkt mit dem berüchtigten lex Apponyi, das vorschrieb, dass jede Kind in Ungarn bis zum Ende der vierten Klasse des Ungarischen in Wort und Schrift mächtig sein sollte.

³ MÓRÓ, *Olvasógyuletek és népkönyvtárak Baranyában* 169.

⁴ MÓRÓ, *Olvasógyuletek és népkönyvtárak Baranyában* 169.

⁵ BÓZSE, „Az egyesületi élet a polgári szabadság ...“ 17–20.

⁶ REISZ, *Egyuletek a dualizmuskori Magyarországon* 940–941.

⁷ MANNOVÁ, *Das Vereinswesen in Ungarn und die Revolution* 60.

Das Gesetz Nr. V. des Jahres 1878 führte den Tatbestand der „*Aufwiegelung gegen Nationalitäten*“ ein. Danach sollten Personen, die in Wort, Schrift oder Bild zum Hass aufhetzten, zu Zuchthaus und Geldstrafe verurteilt werden können.⁸ Die Anwendung des Gesetzes zeigte aber, dass es in erster Linie dem „Schutz“ der ungarischen Nationalität diene. Damit wurde der Öffentlichkeit nach und nach vermittelt, welche „Gefahr“ der Panlawismus und Pangermanismus bedeuteten.

Vermutlich führte die weiterhin steigende Zahl an Vereinen und die Erstarkung der magyarisierenden Absichten dazu, dass die Verordnung des Innenministeriums Nr. 1136 aus dem Jahr 1898 eine Tätigkeit ohne Satzung oder die Abweichung von ihr bereits mit einer Geldstrafe beziehungsweise mit Haft sanktionierte.⁹

Ab den 1890er Jahren wurden die Lehraufsichten durch mehrere Verordnungen darauf aufmerksam gemacht, die Schulabgänger mit der Organisation von Jugendvereinen zusammenzuhalten, und sie wurden dazu angehalten, insbesondere in den nicht-ungarischen Gebieten die nicht-ungarischen Jugendlichen dazu zu bewegen, in ungarische Jugendvereine einzutreten.¹⁰ Damit sollte vermieden werden, dass der magyarisierende Einfluss mit dem Verlassen der Schule abebbte. Trotz allem hat es den Anschein, als hätte man das gewünschte Ergebnis innerhalb eines Jahrzehnts nicht erreicht, da zu Beginn des 20. Jahrhunderts das Ministerium für Kultus und Unterricht landesweit neuen Schwung in die Sache brachte und sich verstärkt auch die Verwaltungsorgane zur Hilfe holte. Der Erfolg ließ sich sehen: in Regionen mit einem hohen Nationalitätenanteil entstanden 620 solcher Vereine. Damit erfüllten 3,7 % aller Schulen und 21–22 % der staatlichen Schulen die Erwartungen des Ministeriums.¹¹

In ähnlicher Form sollten die Leibeserziehung und die Waffenübungen gefördert werden. Nach vereinzelt und unzureichenden Erfolgen fand man mit der Gründung des Landesrates für Leibeserziehung (Országos Testnevelési Tanács, OTT) die endgültige Form, um die entsprechenden Grundlagen zu schaffen. Hier arbeitete man das System für die Militärausbildung der Jugend aus,¹² das dann schließlich ab 1921 in Gestalt der Levente-Bewegung in die Praxis umgesetzt wurde und selbstverständlich nicht nur der Vorbereitung zum Militärdienst diente, sondern auch der Vermittlung einer christlich-nationalen Wertordnung und zugleich einer Magyarisierung.

Zur genauen Überwachung der Vereinstätigkeiten bei den nationalen Minderheiten wollte die Regierung außer mit den Regelungen durch Verordnungen und Gesetze für die Verwaltungsorgane auch damit beitragen, dass sie das Königliche Zentralamt für Statistik (Királyi Központi Statisztikai Hivatal) anwies, Landkarten und Diagramme nach Städten und Gemeinden gegliedert anzufertigen, anhand derer sich die Führungskräfte der regionalen Verwaltungseinheiten über die Nationalitätenverhältnisse und damit den Gefahrengrad der Aufwiegelung durch Nationalitäten informieren konnten.¹³ So bürgerte sich schon in der Zeit des Dualismus die Praxis

⁸ GA 1878: V § 172.

⁹ P. MIKLÓS, „Ifjúsági szerveződések évszázadai“ – gyermek- és ifjúsági szervezetek <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00010/1997-11-mk-P-Miklos-Ifjusagi.html>

¹⁰ Ebd.

¹¹ Ebd.

¹² Ebd.

¹³ „Zur erfolgreichen Ausübung der unter dem Gesichtspunkt der ungarischen nationalen Interessen notwendigen ständigen Wachsamkeit

ein, dass die Genehmigung eines Vereins bis zu zwei Jahre in Anspruch nehmen konnte, da die Zuverlässigkeit der Organisationen vom gesamten Verwaltungsapparat überprüft wurde.

Das Instrumentarium an Sanktionen, das zur Verfügung stand, wurde, falls notwendig, auch gegen die Jugendvereine eingesetzt. Am 24. August 1914 entzog der Innenminister dem Budapester serbischen Jugendzirkel Kola Mladik Szrba die Genehmigung und ähnlich ging man später auch gegen einen Verein in Lórév vor. Schon als man die Erteilung der Genehmigung abwog, bat der Obergespan des Komitats Pest den Vizegespan herauszufinden, ob *„die Personen, die diesen Verein gründen, ausreichend Zuverlässigkeit gewährleisten, damit dieser Verein nicht die nationale Tendenz verstärkt und so eine notwendige Magyarisierung verhindert“*.¹⁴

Daher suchten die Nationalitäten bei der Gründung ihrer Vereine nach kreativen Ansätzen, um weniger in den Fokus der Behörden zu gelangen. Schon bei der Vorlage ihrer Satzung versuchten sie, ihre tatsächlichen Ziele zu verheimlichen, so beispielsweise der Pomázer Bestattungsverein St. Georg (Pomázi Szt. György Temetkezési Egyesület), der weder sprachliche noch konfessionelle Bedingungen an seine Mitglieder stellte, obwohl grundlegend die Pflege der serbischen Identität Sinn und Zweck des Vereins war.¹⁵

Die Gründung von Nationalitätenorganisationen war für die Deutschen in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg nicht sonderlich kennzeichnend. So gab es beispielsweise in dem vielfältigen Vereinsleben und unter den Vereinen in Pressburg, wo lange Zeit eine deutsche Dominanz vorherrschte und die Magyarisierung erst später einsetzte, trotz des Gebrauchs des Deutschen als offizielle Sprache des Vereins (der Wechsel zum Ungarischen erfolgte später) bis 1918 keinen Verein, der sich im ethnischen Sinne als deutscher Verein betrachtet hätte, auch in den Namen der Vereine wurde das Adjektiv „deutsch“ nicht verwendet. Das heißt, die Grundlage für eine bürgerliche Vereinigung und das gesellige Beisammensein war in Pressburg nicht die Ethnizität, was sich darauf zurückführen lässt, dass das Bürgertum sich aufgrund seiner Loyalität und mehrfachen Bindung nicht entscheiden konnte und wollte; man hielt die ethnische Frage überhaupt nicht für wichtig, sondern betrachtete eine solche Entscheidung eher als milieufremd. Vermutlich verhielt sich das in den übrigen Städten ebenso. Viel stärker als ihre deutsche Ethnizität manifestierten die Deutschen ihren ungarischen Patriotismus, bei den Volkszählungen bezeichneten sie sich zunehmend als Ungarn, und auch in den Familien ging ein Sprachwechsel vorstatten.¹⁶

In der Umgebung von Budapest diente das rege Vereinsleben ebenfalls dazu, die

und Funktion sollen leicht überschaubare Hilfsmittel zur Verfügung stehen.“ Der Innenminister erwartete von Obergespanen jedoch besondere Umsicht: „Ich fordere Eure Exzellenz auf, die Landkartenseiten in den eigenen offiziellen Räumen sorgfältig zu verschließen und wie vertrauliche Schriftstücke zu handhaben, damit ihre Angaben nicht an die Öffentlichkeit gelangen und so eventuell die Wortführer der Nationalitäten von ihnen Kenntnis bekommen, denn damit würden die Betreffenden im Hinblick auf die Angaben auf anschauliche und leicht überschaubare Weise an Informationen kommen, an die sie derzeit nicht leicht gelangen, andererseits würden wir mit der Veröffentlichung der Angaben der Landkarten den Nationalitäten eine Waffe zu ihrer Verteidigung in die Hand geben und vielleicht das notwendige Instrument, um regelmäßige Aktionen in Gang zu setzen.“ Zitiert von SEBESTYÉN, Szerb egyesületek és nemzetiségi politika 89.

¹⁴ Zitiert von SEBESTYÉN, Szerb egyesületek és nemzetiségi politika 94.

¹⁵ Zitiert von SEBESTYÉN, Szerb egyesületek és nemzetiségi politika 91.

¹⁶ MANNOVÁ, Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg im 19. Jahrhundert 60–76, 64, 75–76. Siehe das Beispiel der Familie Angster aus Pécs, METZ, Josef Angster. Das Tagebuch eines Orgelbauers 23, oder etwa die Familie von Sándor Márai, MÁRAI, Bekenntnisse eines Bürgers, Erster Teil, Kapitel 3.

Magyarisierung unter Beweis zu stellen.¹⁷ Durch die intensive Magyarisierung des deutschen Bürgertums verloren die Ungarndeutschen ihre obere soziale Schicht – was unter den Nationalitäten eine einzigartige Erscheinung war –,¹⁸ und das hemmte wiederum stark die Entstehung einer ethnisch gefärbten Vereinskultur.

Auf dem Land war ein ähnliches Phänomen zu beobachten, da sich die obere bäuerliche Schicht als Teil der Elite betrachtete und zur Elite des Landes gehören wollte, die im ethnischen Sinne als ungarisch galt.¹⁹ Dieser Umstand erklärt, warum sich die Personen, die eine ethnische Bewegung hätten anführen können, davon distanzieren; sie vermieden es, sich zu ihrer Ethnizität zu bekennen, die unteren Schichten aber zeigten weniger Interesse, sich zu organisieren.

Hinzu kam, dass die jungen Deutschen, die aus der Provinz in die Reihen der Intelligenz aufstiegen, nach dem Verlassen der Volksschule – wenn diese nicht schon bereits eine ungarische gewesen war – in den höheren Schulen sowie an den Hochschulen dem Einfluss der ungarischen nationalen Erziehung nicht mehr entgehen konnten, egal, ob sie eine kirchliche oder staatliche Lehreinrichtung besuchten. Die auf diese Weise aufsteigende Schicht, deren Mitglieder in vielen Fällen an ihren Heimatort zurückkehrten, konnte somit ebenfalls kein Träger einer ethnisch basierten Bewegung sein.²⁰

Auch in den Gemeinden der Agrarregionen wurden der Reihe nach Organisationen gegründet. Laut den Forschungen von *Attila Márfi* entstanden im Komitat Baranya – einem der wichtigsten Siedlungsgebiete der Deutschen – nach 1867 in etwas weniger als der Hälfte der Gemeinden 800 Vereine. Von diesen besaßen insgesamt nur dreißig einen Nationalitätencharakter und zwölf von ihnen waren deutsch: zehn katholische Lesezirkel, ein Gesangsverein und ein Kasinoverein in Pécs. Um die Jahrhundertwende gab es in den drei Komitaten der Schwäbischen Türkei 400 von Deutschen bewohnte Gemeinden, in denen irgendeine Art von Verein existierte, was bedeutet, dass 19 Prozent der erwachsenen deutschen Bevölkerung gesellschaftlich aktiv war. Da diese Vereine jedoch in erster Linie religiöse und kulturelle beziehungsweise wirtschaftliche Vereine oder Selbsthilfevereine (Bestattungsvereine, Feuerwehr usw.) darstellten, „*waren sie als Mittel zur politischen Mobilisierung, der gesellschaftlichen Modernisierung und/ oder der nationalen Emanzipation nur in beschränktem Maße effektiv*“.²¹ Sie waren vor allem ein Mittel zum Erhalt der traditionellen Ordnung.

Eine abweichende Vereinskultur war nur in Siebenbürgen zu beobachten, was dort

¹⁷ Vgl. SOMLAI, A magyarországi németiség története 35.

¹⁸ HUTTERER, Die deutsche Volksgruppe in Ungarn 293.

¹⁹ *Ferenc Herczeg* beschreibt dies anschaulich: „*Damals meinte man in Südungarn, das einer nur bis fünfhundert Morgen Raizze oder Schwabe sein kann, darüber hinaus muss er Magyare sein, wenn er ein Leben, das seines Vermögens würdig ist, führen will*“. NÉMETH, Herczeg Ferenc emlékezései 85.

²⁰ „*Unsere Seelen wurden 8 Jahre hindurch mit madjarischen Kulturgütern ernährt. Alles, was unsere für das Gute und Schöne empfänglichen jugendlichen Gemüter ergötzte und ergriff, war uns in madjarischem Gewande entgegengetreten. Die schönen madjarischen Lieder, die ergreifenden madjarischen Gedichte, die Literatur und die in ihr gepriesenen Landschaften atmeten madjarischen Geist. Im Geschichtsunterricht wurden uns die großen Gestalten und Taten des madjarischen Volkes vor Augen geführt. Die madjarischen Dichter, Redner, Staatsmänner, Helden wurden unsere Ideale. Die Herrlichkeit des madjarischen Volkes, das uns als das erste, das edelste Volk der Welt geschildert wurde, hatte uns in ihren Bann geschlagen. Wir waren stolz, daß man auch uns zu diesem Volke zählte. [...] Wir hörten dagegen viel darüber, daß die Deutschen mit den Madjaren oft Krieg geführt und immer wieder versucht hatten, sie zu unterdrücken, daß die Madjaren aber immer Sieger geblieben seien. Die Deutschen waren für uns Feinde des edlen madjarischen Volkes.*“ WIESER, Wir zogen aus Schwaben nach Osten 41.

²¹ MÁRFI, Baranya nemzetiségi egyesületei a dualizmus idején 9; SZITA, Adatok a Magyarországi Németek Országos Gazdaszövetsége történetéhez 244; GOTTAS, Vereine, Parteien und Interessenverbände der ungarländischen Deutschen 1205.

maßgeblich auf die religiöse Sonderstellung zurückzuführen war. Dort fand man das gesamte Spektrum des Vereinslebens vor, in dem wirtschaftliche und kulturelle Vereinigungen ebenso präsent waren wie Frauen- oder Turnvereine, die zu einem Großteil in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts entstanden.²² Eine ebenfalls abweichende Entwicklung war im Banat zu erkennen. Infolge der langen Autonomie, die die Region zur Mitte des 19. Jahrhunderts, zwischen 1849 und 1860, erneut erlangte, bildete sich hier ein Bürgertum heraus, das sich an Wien orientierte und eine Vielzahl an deutschsprachigen Vereinen, Zeitungen und kulturellen Einrichtungen ins Leben rief. Es entstand ein Netzwerk, in dem die wirtschaftlichen Akteure, die Intellektuellen und die Agrarbevölkerung gleichermaßen ihren Platz fanden und sich einander gegenüber aufgeschlossen zeigten. Daher ist es auch kein Zufall, dass, nachdem die Autonomie des Banatgebiets aberkannt worden war, mit der Politisierung der Deutschen neben Siebenbürgen vor allem hier begonnen wurde.²³

Aus alledem folgt, dass sich bei den Ungarndeutschen – sieht man einmal von den Siebenbürger Sachsen ab – einerseits die Grundlagen der gesellschaftlichen Eigenorganisation, andererseits die Keime der Politisierung mit Blick auf die wirtschaftlichen Aspekte am ehesten im Banat und von dort ausgehend in geringerem Maße in der Batschka zeigten, wobei der ethnische Faktor, sowohl aus innerer Veranlassung als auch von außen suggeriert, zuweilen schon eine Rolle spielte. Grundvoraussetzungen waren das wirtschaftliche Potenzial, die entsprechende soziale Schichtung, die in Siebenbürgen stärkere, im Banat schwächere gesellschaftliche Mobilität und damit die Entstehung einer gebildeten gesellschaftlichen Führungsschicht, wobei es in Siebenbürgen eher darum ging, diese Schicht zu erhalten.²⁴ Dieses Niveau erreichten andere deutsche Gebiete im Land nicht, in der Schwäbischen Türkei löste allein der Schutz wirtschaftlicher Interessen eine Reaktion in Form einer Selbstorganisation („Bauernverband“) aus, doch darüber hinaus gingen die Aktivitäten vor dem Ersten Weltkrieg nicht.

3. Homogenisierung vs. Gruppenbildung nach 1918

Das Jahrzehnte lang geförderte, gegarte, gut praktizierte System der Überwachung, in dem über mehrere Generationen hinweg die Mitarbeiter des Verwaltungsapparates so sozialisiert wurden, dass sie jede Regung der Nationalitäten mit scharfen Augen verfolgten, gewann nach dem Ersten Weltkrieg eine noch größere Bedeutung. Im Rahmen der neuen internationalen Rechtsordnung wurde auch der Minderheitenschutz großgeschrieben und mit dem Völkerbund schuf man zugleich eine internationale Organisation zu dessen Überwachung. Auch wenn in der Praxis dieses System wenig Effizienz zeigte, legte doch mit den Minderheitenschutzverträgen und der Möglichkeit, Versäumnisse vor die internationale Gemeinschaft bringen zu können, doch eine größere Last auf

²² Beispielsweise: Siebenbürgisch-Sächsischer Landwirtschaftsverein, Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften, Siebenbürgischer Gustav-Adolf-Verein, Siebenbürgischer Karpathenverein, Allgemeiner Evangelischer Frauenverein, Verband Sächsischer Turnvereine. TEUTSCH, – TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk 189; EGRY, Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés; GOTTAS, Die Deutschen in Ungarn 378.

²³ SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn 105.

²⁴ Ebd. 102–109.

die nationalen Regierungen.²⁵

Insofern wurde der alte ungarische Mechanismus der Kontrolle der Minderheiten sehr nützlich, da man mithilfe dessen zumindest dem Schein nach den internationalen Forderungen und Verpflichtungen entsprechen konnte aber doch das neue – diesen Erwartungen völlig im Gegensatz stehende – Credo bezüglich der Minderheiten nicht aufgeben musste. Nach der Revolutions- und Räterevolutionszeit und der Etablierung des *Horthy*-Regimes zog man aus dem Schock des Friedensvertrages von Trianon nämlich zwei Schlussfolgerungen: einmal seien für die immensen Territorial- und Bevölkerungsverluste – denen nur die Verluste der Türkei nahekamen – in erster Linie die nicht ungarischen Völker verantwortlich, die durch ihre Sezessionsbestrebungen und Einflussnahmen auf die Großmächte die Zerstörung des historischen – tausendjährigen – Ungarn herbeiführten; zum Zweiten musste ein zweites Trianon auf alle Fälle vermieden werden, indem das mittlerweile homogenste Land der Region (Anteil der Ungarn 90%) endgültig homogenisiert werden sollte. Dies konnte nur mit Zuwiderhandlungen gegen die internationalen Verpflichtungen passieren.

Die Situation vereinfachte sich dadurch, dass von der etwa 10-prozentigen Minderheitenbevölkerung eine einzige Minderheit wirklich Stärke zeigte, nämlich die deutsche. Nicht nur, weil sie auch zahlenmäßig die stärkste war, mit 551.000 Personen und einem Anteil von 6,9%, sondern auch wegen ihrer wirtschaftlichen Stärke, aber noch mehr, weil die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg endlich die Bahn der Gruppenbildung betraten, mit dem Zweck, ihre ethnische Eigenart, Sprache und Kultur bewahren zu können. Reibungen und Konfrontationen waren somit vorprogrammiert.²⁶

Indem der im Friedensvertrag implementierte Minderheitenschutz die Gleichberechtigung aller ungarischen Staatsbürger ohne Rücksicht auf Rassen- Religions- oder sprachliche Zugehörigkeit vorschrieb, anerkannte er auch das Recht auf Erhaltung von sozialen Einrichtungen darunter Organisationen, Schulen und sonstigen Bildungsanstalten. Zugleich musste der muttersprachliche Unterricht ermöglicht werden. Damit waren gleich alle Felder abgedeckt, in denen es in der Zwischenkriegszeit zu Kollisionen kam.

Der von Germanistikprofessor *Jakob Bleyer* inspirierte Gruppenbildungsprozess fußte nämlich auf drei Pfeilern. Einmal hielt er einen landesweiten Kommunikationskanal für nötig, der in verständlicher Weise geschrieben, dem Lebensmilieu der Ungarndeutschen angepasst bereits ab 1921 als Sonntagsblatt in die Hände der Ungarndeutschen kam. Dieses Wochenblatt blieb bis in die Mitte der 1930er Jahre das Hauptmedium der Ungarndeutschen und funktionierte relativ frei. In der zweiten Hälfte der 1930er Jahre übernahm diese zentrale Rolle der Deutsche Volksbote, in den 1940er Jahren die Deutsche Zeitung. Als zweiter Pfeiler dienten die Volksschulen, als dritter eine landesweite Organisation.²⁷ Zwei Felder, die kontinuierlich Probleme bereiteten und somit ständig auf der Tagesordnung blieben.

Es war nicht schwer, die Schulen zu einem Bestandteil der öffentlichen Rede zu machen, da es in diesem Zusammenhang bereits unmittelbar nach der revolutionären Periode zu neuen

²⁵ SZALAYNÉ SÁNDOR, A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században; EILER, Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között 204–219.

²⁶ Az 1920. évi népszámlálás; KOVÁCS, A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.

²⁷ SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn 232–237.

Problemen gekommen war. Durch das Zurückdrängen der Minderheitenschulen – ein Phänomen, das in der Zeit des Dualismus fast durchgängig zu beobachten war – und die endgültige Festlegung der Grenzen kam das Schicksal der Schulen sofort auf die Tagesordnung. Unter der lang andauernden fremden Oberhoheit war es nämlich an mehreren Orten möglich gewesen, die Schulen in deutsche Schulen umzuwandeln. Nun – nachdem entschieden war, dass die Gemeinden weiterhin unter ungarischer Oberhoheit bleiben würden – sollten diese fast unverzüglich zu ungarischen Lehrinrichtungen gemacht werden. So geschah es beispielsweise in Elek,²⁸ wo die Schule unter rumänischer Besetzung eine deutsche war. Oder in zahlreichen Gemeinden des Komitats Baranya während der serbisch-kroatisch-slowenischen Besetzung.

Die bekannte Verordnung Nr. 4800/1923, mit der die drei Schultypen „A“, „B“ und „C“ eingeführt wurden, sorgte für eine gewisse Entspannung der Situation.²⁹ Nach 1927 zeigte sich dann bei der Regierung eine größere Bereitschaft, die Schulen bis zum Ende des Jahrzehnts in bedeutender Zahl in gemischtsprachige Schulen des Typs B umzuwandeln,³⁰ allerdings kam es nur in Ansätzen zur Realisierung dieser Absicht: Bis 1928 war zwar ein Fortschritt erkennbar, auf die dann jedoch eine Stagnation folgte.³¹ Trotz der Absicht der Regierung, in dieser Frage zu vermitteln, zeigte sich in den nicht-staatlichen Volksschulen, die die Mehrheit ausmachten, kaum eine positive Entwicklung. Bleyer versuchte, indem er Beziehungen zu den deutschen katholischen Kreisen aufnahm, Einfluss zu nehmen, jedoch ohne jeden Erfolg. Allein der Bischof von Szombathely, Graf *János Mikes*, ermöglichte die vollkommene Anwendung der Schulverordnung, woraufhin sich von den sieben Gemeinden des Bistums mit mehrheitlich deutscher Bevölkerung sechs für den Typ A und eine für den Typ B entschieden.³²

So existierten im Schuljahr 1928/29 49 Schulen des Typs A (10,6 %), 98 des Typs B (21,2 %) und 316 des Typs C (68,2 %), während es im Land 325 Gemeinden mit einer mehrheitlich deutschen Bevölkerung gab. In der Schwäbischen Türkei, der Hochburg der Deutschen in Ungarn, existierten 1928/29 insgesamt 12 Schulen des Typs A.³³ Auch in den Kindergärten war die Situation nicht besser: im Jahr 1929/30 waren von den 12.500 Kindergärten 13 deutschsprachig.³⁴ Ebenso verhielt es sich mit den mittleren und höheren Schulen, die in der Minderheitensprache praktisch gar nicht existierten: Von den Abiturienten waren insgesamt 1,2 %, von den Studenten nur 0,3 % deutscher Nationalität. *„Die Absicht der Anführer der Deutschen, die geistige Führung in den Händen der Deutschen zu halten, wird bei der Stärke des Assimilationsprozesses nicht gelingen, weil der überwiegende Teil der deutschen Jugend, die eine höhere Schule besuchen, bis zum Ende der Schulbildung in Sprache und Gefühl derart ungarisch wird, dass er vom Deutschtum als Nationalität gar nichts mehr wissen will ...“* – fasste der

²⁸ SPIRA, German-Hungarian Relations and the Swabian Problem 74.

²⁹ Vgl. bei SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn Band 2, 238: Schultypus „A“ = Sämtliche Fächer werden in der Minderheitensprache unterrichtet, Ungarisch ist Pflichtfach. Schultypus „B“: Ein Teil der Fächer wird in Ungarisch, ein Teil in der Minderheitensprache und ein Teil in beiden unterrichtet. Schultypus „C“: Alle Fächer werden in Ungarisch unterrichtet, lediglich Lesen und Schreiben in der Minderheitensprache ist Pflichtfach.

³⁰ Ebd., 176.

³¹ SPIRA, German-Hungarian Relations 184, 288; BELLÉR, Az ellenforradalmi rendszert nemzetiiségi politikája 289.

³² *Spira* legt die „Statistik-Magie“ der ungarischen Regierung detailliert dar. SPIRA, German-Hungarian Relations 175, 182, 189–190; TILKOVSKY, A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása 409–411; SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn, Band 1, 244–248.

³³ SCHÖDL, Lange Abschiede 469; SEEWANN, Geschichte der Deutschen in Ungarn, Band 1, 244–248; SPIRA, German-Hungarian Relations 184, 288; BELLÉR, Az ellenforradalmi rendszert nemzetiiségi politikája a válság küszöbén 289.

³⁴ SCHWIND, Jakob Bleyer 122.

Demograph *Alajos Kovács*, Leiter des Statistischen Zentralamtes die Situation 1936 zusammen.³⁵

So wird ersichtlich, dass in der Schulfrage die Regierung, die Schulverordnung ohnehin nur halbherzig herausgab, sich ziemlich einfach hinter die Kirchen verstecken konnte und auf diese Weise die Umgestaltung der Schulen sabotieren konnte, auf der anderen Seite versuchte sie durch die örtlichen Verwaltungsapparate auf die Elternversammlungen Einfluss zu nehmen. Es gibt mehrere Beispiele, die zeigen, dass die frei abgehaltenen Elternversammlungen oft für Typ A aussprachen, während – unter welcher Begründung auch immer – wiederholte Versammlungen eher im Regierungssinne entschieden. Somit war die Schullage ähnlich wie noch vor 1918.

Nach der Schulverordnung von 1935, die den Typ B verbreiten wollte aber nur bescheiden zur Ausführung kam, stieg der Bedarf an Lehrern an, die in deutscher Sprache unterrichten konnten, was zu einem Lehrermangel führte.³⁶ Zu einer spürbaren sogar übertriebenen Verbesserung kam es erst nach der quasi Gleichschaltung der Volksgruppe mit dem sog. Wiener Volksgruppenabkommen. Ungarn erließ im Schlepptau dieses Abkommens im Februar 1941 eine Schulverordnung, die ein einheitliches – wirkliches Minderheitenschulsystem mit Unterricht in der Muttersprache ermöglichte, gleich aber auch möglich machte, dass die Mischtypen beibehalten werden, wenn Eltern das wünschen. Damit behielt sich die Regierung wiederum das Feld der Beeinflussung für sich. Obwohl die Verwirklichung wieder Jahre in Anspruch nahm, entstanden jetzt auch höhere Schulen in großer Zahl, womit das ungarndeutsche Schulsystem komplett wurde.

Während in der Schulfrage die ungarische Ethnopolitik auf alte Mittel zurückgreifen konnte, forderte die Gründung der ersten landesweiten Organisation der Ungarndeutschen, des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (UDV) neue Praktiken. Die Regierung versuchte den als Interessenvertretung gedachten Verein vielschichtig zu unterminieren. Ab jetzt wurde eine bewährte Praxis, dass sich das Innenministerium für die Annahme der Satzungen beinahe ein Jahr ließ und die Satzungen so „abschwächte“, dass sie nicht mehr den Wünschen der Ungarndeutschen entsprachen. In den 30er und 40er Jahren ähnlich erging es bei der Gründung des neuen von *Franz Basch* angeführten, radikaleren Vereins, des Volksbundes der Deutschen in Ungarn und dessen Jugendorganisation, Deutsche Jugend (DJ). Im Falle der Studentenvereinigung *Suevia* verzögert man die Genehmigung der Satzungen über 10 Jahre hinaus.³⁷

Darüber hinaus war man bestrebt den Vorstand mit regierungstreuen Personen aufzufüllen. So durfte *Jakob Bleyer*, der Initiator des UDV nur als Geschäftsführer agieren, während den Vorsitz der frühere Außenminister, *Gustav Gratz* bekam, übrigens auch deutscher Abstammung.³⁸

Trotz Verzögerung durfte die oben doch nachgiebige Regierung jedoch wieder mit dem Zuvorkommen der örtlichen Apparate rechnen, die sehr fleißig waren, wenn es um die Ortsgruppengründungen des UDV ging. Die ungarische Verwaltung verhinderte, dass der UDV auf territorialer Ebene die gesamte deutsche Minderheit erreichen und eingliedern konnte. Im Komitat *Veszprém* durfte er beispielsweise überhaupt keine Ortsgruppe gründen, im Komitat *Pest* bis 1926 nicht, im Komitat *Baranya* ließ der Obergespan die vorab gegründeten Gruppen 1927

³⁵ KOVÁCS, A németek helyzete Csonka-Magyarországon 20.

³⁶ Vgl. SPIRA, The German-Hungarian-Swabian Triangle 59.

³⁷ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 48–51, 154–165.

³⁸ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 50.

auflösen und knüpfte jede spätere Gründung an eine von ihm erteilte Genehmigung.³⁹ Hier gelang es erst zum Ende des Jahrzehnts mit der persönlichen Fürsprache des Ministerpräsidenten nahezu 30 Ortsgruppen ins Leben zu rufen.⁴⁰

So ist es nicht verwunderlich, dass der UDV das größte Gewicht in den Gebieten östlich der Donau erreichen konnte, und zwar in den Komitaten Pest-Pilis-Solt-Kiskun und Bács-Bodrog: in den 41 mehrheitlich deutschen Gemeinden besaß der UDV 40 Ortsgruppen. Ähnlich positiv war die Situation auch in Nordwestungarn, in den Komitaten Sopron, Moson, Győr, Komárom und Esztergom: hier gab es von den 31 mehrheitlich deutschen Gemeinden in 29 eine Ortsgruppe. In den Hochburgen, in denen die meisten Deutschen lebten, in Budapest und Umgebung beziehungsweise in Südtransdanubien („Schwäbische Türkei“: die Komitate Tolna, Baranya, Somogy) war das Ergebnis aus Sicht des UDV jedoch deprimierend, denn in diesen Gebieten konnte er nur in 37 Prozent der in Frage kommenden Dörfer auftreten. In den 82 deutschen Gemeinden der verbleibenden drei Komitate, Veszprém, Vas und Zala, existierte insgesamt nur eine einzige Ortsgruppe.⁴¹

4. Minderheitenrecht und behördliche Praxis in der Zwischenkriegszeit

Die unteren Verwaltungsorgane unterlagen trotz der Verbürgerlichung der Gesellschaft durchweg dem Zwang, das Vereinsleben streng überwachen zu müssen, insbesondere dann, wenn Organisationen dieser Art auch ein latent oder manifestiert ethnisches Moment verkörperten. Die Behörden waren so sozialisiert, dass sie jede Art von Eigenorganisation als einen störenden Faktor betrachteten. Es überstieg die Vorstellungen der damaligen Verwaltungsorgane, dass eine Organisation sozusagen selbstständig wurde und auch in Bereichen tätig war, die der autoritäre Staat nicht überwachte. Das freie Vereinsleben war einfach nicht Teil der damaligen gesellschaftlichen Kultur: Was man nicht vollkommen kontrollieren konnte, das generierte Angst.

Darauf ist auch zurückzuführen, dass die deutsche Bewegung ebenfalls keine Initiative war, die aus der Basis der Bevölkerung entstanden war, sondern die man versuchte, von oben in Gang zu setzen. In vielen Fällen wurde gerade das von den kommunalen Behörden beanstandet, denn damit hielt man es für belegt, dass es sich um eine Propaganda-Bewegung handelte, die von Budapest aus gesteuert wurde. Man bemerkte jedoch nicht, dass dieses Phänomen zugleich zeigte, wie dürftig die Kultur lokaler Selbstorganisation war und gerade diese Autoritäten diese Welt repräsentierten, in der höchstens das unanzweifelbar war, was auf eine genau abgesprochene Initiative der örtlichen Trias (Notar, Lehrer, Pfarrer) zustande kam: vor allem Lesezirkel, Schützenvereine usw.

Ist eine Ortsgruppe des UDV entstanden und hat mit ihrer üblichen Tätigkeit begonnen, fiel sie unter ständige und feste Kontrolle. Bei den einzelnen Veranstaltungen gab es stets Spitzel, die über diesen Bericht erstatten, oft mal war die Gendarmerie oder die Polizei vor Ort, bei größeren und wichtigeren Veranstaltungen sogar der Oberstuhlrichter, d. h. der Leiter der

³⁹ FLACH, Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins 4.

⁴⁰ FÜZES, Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában, Dokument Nr. 51.

⁴¹ BELLÉR, Az ellenforradalmi rendszert nemzetiségi politikájának kialakulása 279–280; SPIRA, German-Hungarian Relations 161–163.

Verwaltungseinheit Kreis zugegen. Man achtete insbesondere auf zwei Sachen: einmal, dass die Veranstaltung nicht politisch ist, wobei man sehr flexibel alles politisch abstempeln konnte, was man wollte – so an erster Stelle, wenn die Redner die Wünsche der Deutschen in Ungarn äußerten. In Berufung auf das politische Gepräge einer Veranstaltung, konnte man sofort eingreifen und diese auflösen. Zweitens war man bestrebt, dass sich die Tätigkeit des Vereins sich nur auf die wirklichen Mitglieder erstreckte. Bei den Ungarndeutschen war es dagegen Usus, dass pro Familie nur eine Person, meistens der Mann der Organisation beitrug, bei den Veranstaltungen jedoch auch die Familienangehörigen erschienen. So zeigte man sich hier normalerweise flexibel, und erst in den 30-er Jahren, als durch die neue Generation die Ortsgruppen richtig belebt wurden, versuchte man diese Regel einzuhalten. In erster Linie wollte man die Vereinsmitglieder anderer Ortsgruppen fernhalten, damit keine Massenveranstaltungen entstehen.

Noch unsympathischer wurde das deutsche Vereinsleben als es bereits vehementere Töne anschlug. Und während die Lageberichte des Ordens des Standes der Tapferen (Országos Vitézi Szék) zum Schutz der Nation im Allgemeinen selbst 1937 oder 1938 keine Probleme bei den Deutschen in Ungarn feststellten, man das Phänomen in einzelnen Fällen erst ab 1935 als pangermanisch titulierte, im Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun aufgrund der späten Gründungen sogar erst ab 1938, doch auch da meist die Gründung von ein paar UDV-Ortsgruppen gemeint waren, verbreiteten die Ämter in den Gemeinden und Kreisen zuweilen bereits in den 1920er-Jahren mit der pangermanischen Gefahr Angst. Im Jahr 1937 bezeichnete der Oberstuhlrichter des Kreises Buda-környék beispielsweise auch eher die einzeln oder in Gruppen eintreffenden deutschen Besucher sowie das Auftauchen von Presseergebnissen aus Deutschland als einen pangermanischen Faktor. Daraus lässt sich erkennen, dass die Reizschwelle der einzelnen Behörden in dieser Hinsicht sehr unterschiedlich war.⁴²

Der Orden des Standes der Tapferen wurde bei der Beurteilung der Situation der Deutschen bereits zur Zeit des Anschlusses jedoch sehr pessimistisch: *„Da sich herausstellte, dass sich das großdeutsche Ereignis auf unsere deutschsprachigen Ungarn mit einem überaus ideellen Einfluss auswirkte und sich ihr treuestes und aufrichtigstes inneres Empfinden beinahe in einer Parteiloyalität zeigte, sehe ich es so, dass die Staatstreue hier auf schwachen Füßen steht. Es gilt, ein neues und geschicktes System im Umgang mit den Deutschsprachigen zu finden, und das muss unter der größten Geheimhaltung so bald wie möglich angewandt werden.“*⁴³

Mit dem Ausbau der Organisation wurde die Aufmerksamkeit zunehmend größer. 1938 bat der Obergespan die Oberstuhlrichter im Komitat Baranya, die deutsche Bewegung *„mit der größten Wachsamkeit beobachten zu lassen und insbesondere deren bekannte Vertreter vor Ort zu kontrollieren“*. Über die Aufwiegler im Inland, die keine ungarischen Staatsbürger waren, bat man um sofortige

⁴² Vgl. az Országos Vitézi Szék havi nemzetvédelmi helyzetjelentéseit Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből [Monatlicher Lagebericht des Országos Vitézi Szék zum Schutz der Nation aus dem Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun] – MNL PML IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 25/1937, 13/1938; Buda-környéki járás főszolgabírája Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának, Budapest, 1937. szeptember 10. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Buda-környék an den Obergespan des Komitats Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Budapest, 10. September 1937] – MNL PML IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 3/1937.

⁴³ Országos Vitézi Szék nemzetvédelmi helyzetjelentése 1938. február hóról, Pécs, 1938. március 19. [Lagebericht des Országos Vitézi Szék zum Schutz der Nation vom Februar 1938, Pécs, 19. März 1938] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 69/1938.

Meldung.⁴⁴ Eine Veränderung stellte sich nur insofern ein, dass der Obergespan in diesen Fällen mit Nachdruck darauf hinwies, schnell informiert zu werden, im Übrigen ging man mit der gewohnten Praxis vor. Vermutlich resultierte diese geringfügige Veränderung aus den Ereignissen des Frühjahrs 1938 (Anschluss), doch ist sie eventuell auch darauf zurückzuführen, dass im Komitat Baranya *Iván Blaskovich* ernannt worden war, jener Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát, der auch bis dahin jeder Regung der Deutschen in seinem Kreis besonders große Aufmerksamkeit gewidmet hatte und dieses System nun auf das gesamte Komitat einheitlich anzuwenden wünschte.

Dass sich das um *Franz Basch* etablierte radikale Lager bei der Neupositionierung der UDV-Ortsgruppen beziehungsweise der Gründung neuer Gruppen mit der bisherigen Praxis brechen wollte, laut der die nicht deutschgesinnte Intelligenz (Pfarrer, Geistlicher, Kaplan, Kreisnotar, Notar, Hilfsnotar usw.) in den Vorstand der einzelnen UDV-Ortsgruppen gewählt wurden, frustrierte die Behörden sehr. In Abaliget hätten die Einwohner bei der Gründung der Ortsgruppe im Jahr 1934 diese frühere Methode weiterhin adaptiert, was *Basch*, der bei dem Ereignis anwesend war, jedoch zu verhindern wusste.⁴⁵ Für die Behörden wurde es bedeutend schwerer, die Ortsgruppen zu überwachen, es gab nämlich keine internen Informanten mehr und die Kontrolle erforderte damit eine sehr viel größere Organisationsarbeit.

Das zunehmend rege Leben in der UDV stellte die lokalen Amtsträger, die eine solche Dynamik nicht gewohnt waren, vor eine Herausforderung, das neue Phänomen bedeutete für sie nicht nur mehr Arbeit, sondern machte sie auch schwieriger. Um mit der Aufgabe fertig zu werden, versuchte man sich mit verschiedenen Lösungsmethoden. Der Oberstuhlrichter des Kreises Pécsvárad hielt es beispielsweise für zweckmäßig, die „Übertreibenden“ vollkommen lahmzulegen, zudem sollte die lokale Intelligenz – die Pfarrer und Lehrer – sich mehr um die einheimischen Deutschen (von denen er schon 1936 mehr als 80 Prozent für unzuverlässig hielt) kümmern, damit diese sich nicht der UDV zuwandten. Er erwartete von ihnen auch eine vorbildlichere Haltung im Hinblick auf die Treue zur Nation. Schließlich beabsichtigte er, den Deutschen mit einem langfristigen Senken oder dem vollkommenen Entzug der wirtschaftlichen Vergünstigungen den Boden unter den Füßen wegzuziehen.⁴⁶ Man nahm also nicht wahr, dass der wirtschaftliche Positionsverlust der Deutschen in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre ein Grundpfeiler für das verstärkte Interesse an der radikaleren Richtung war.

Es gab Ansichten, die zwischen der gemäßigten und der radikalen Richtung innerhalb des UDV keinen wesentlichen Unterschied sahen und die Meinung vertraten, beide würden „für die großdeutsche Zukunft kämpfen, lodern“, den Interessen Hitler-Deutschlands dienen und sich nur im Tempo unterscheiden beziehungsweise darin, dass die eine Richtung „offener, die andere heimtückischer“ sei. Somit erachtete man den Kampf gegen beide für notwendig, sie sollten nicht mit

⁴⁴ Baranya vármegye főispánja a főszolgabírának és Mohács polgármesterének, Pécs, 1938. május 7. [Der Obergespan des Komitats Baranya an die Oberstuhlrichter und den Bürgermeister von Mohács, Pécs, 7. Mai 1938] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 104/1938.

⁴⁵ Pécsi járás főszolgabírása Baranya vármegye főispánjának, Pécs, 1934. október 29. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Pécs an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécs, 29. Oktober 1934] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 244/1934.

⁴⁶ Pécsvárad járás főszolgabírása Baranya vármegye főispánjának, Pécsvárad, 1936. március 9. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Pécsvárad an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécsvárad, 9. März 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 73/1936.

Beschimpfungen und lauten Worten, sondern durch Taten in den Hintergrund gedrängt werden.⁴⁷ „Dieser Gesellschaft dürfte man in keiner Form staatliche Hilfe zukommen lassen, weil selbst die sanftere Formation [...] nicht ungarisch gesinnt ist, und es ist nicht ungarisch gesinnt, was Deutsch ist“ – schrieb der Kreisnotar von Babarc.⁴⁸ Für problematisch hielt er auch, dass an den Universitäten pangermanische Lehrer unterrichteten, wodurch die neu ausgebildeten Lehrer für Volksschulen und Gymnasien von Anfang an mit diesen Ideen infiziert würden. Geduldet werden konnte nach dieser Auffassung also nur was Ungarisch, also nicht Deutsch, war. Zu sehen war auch, dass die Behörde sich, je näher sie an dem Phänomen selbst dran war, umso ungeduldiger verhielt. Gleichzeitig konnte ein Amtsträger, der im Sinne der lokalen Gemeinschaft verantwortlich handelte, die Gefahr einer Eskalation senken, wenn er nicht jede heikle Angelegenheit weiterleitete.

Laut dem Notar von Palotabozsok hatte die Distanzierung der Deutschen vom ungarischen Staat bereits mit dem Bauernbund (Anfang des 20. Jahrhunderts) begonnen und konnte, seiner Ansicht nach, nicht mit normalen Mitteln, sondern nur mit harter Hand rückgängig gemacht werden. Den satzungswidrig wirkenden UDV hätte er, wäre es nach ihm gegangen, einfach aufgelöst und den Deutschen die bis dahin „auf dem Präsentierteller servierten“ wirtschaftlichen Vergünstigungen ebenfalls entzogen, die die wohlhabenderen Bauern in Palotabozsok ohnehin „hochmütig“ ablehnten.⁴⁹ Der Kreisnotar der Gemeinde Lánycsók wollte nur erreichen, dass die zentralen Gesandten des UDV von der Gemeinde ferngehalten werden, damit die Ruhe weiterhin erhalten blieb.

Im Jahr 1936 forderte der Obergespan des Komitats Baranya von allen Kreisnotariaten wegen der Zweipoligkeit der UDV Berichte über das Verhalten und die Einstellung der Deutschen in den einzelnen Ortschaften. Diese fasste er zusammen und legte sie, indem er die Größe der Gefahr gewissermaßen überbetonte, dem Innenminister vor, außerdem formulierte er einen komplexen Entwurf mit Vorschlägen zum Umgang mit der Frage. Zum einen sollte eine erneute Aufnahme der inzwischen in Illegalität gedrängte *Basch*-Gruppe in den UDV verhindert werden und eine Neuwahl für die Besetzung der Ämter im UDV durchgeführt werden, bei der die restlose Entfernung der „Übertreiber“ als Ordnungsprinzip gelten sollte. Zum anderen hielt er auf kommunaler Ebene weiterhin für notwendig, die Bevölkerung von dem UDV fernzuhalten, weil er die Ansicht vertrat, dass „die Zuverlässigkeit der Menschen endgültig erloschen“, wenn das Selbstbewusstsein einmal erwache. Darüber hinaus wollte er „der weiteren Verbreitung und Erstarkung des Deutschtums mit präventiven Maßnahmen“ einen Riegel vorschieben, unabhängig von der internationalen Konstellation. Dafür sollten im Zuge der Durchführung des Ansiedlungsgesetzes „in die gemischtsprachigen oder unter dem Gesichtspunkt der Expansion der Nationalitäten maßgeblichen Gebiete ausschließlich Familien mit mehreren Kindern und ungarischer Muttersprache angesiedelt werden“. Als Beamte

⁴⁷ Kőlkedi körjegyző a mohácsi járás főszolgabírájának, Mohács, 1936. március 5. [Der Kreisnotar von Kőlked an den Oberstuhlrichter des Kreises Mohács, Mohács, 5. März 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 73/1936.

⁴⁸ Babarci körjegyző a mohácsi járás főszolgabírájának, Babarc, 1936. február 29. [Der Kreisnotar von Babarc an den Oberstuhlrichter des Kreises Mohács, Babarc, 29. Februar 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 73/1936.

⁴⁹ Palotabozsoki körjegyző a pécsváradi járás főszolgabírájának, Palotabozsok, 1936. február 26. [Der Kreisnotar von Palotabozsok an den Oberstuhlrichter des Kreises Pécsvárad, Palotabozsok, 26. Februar 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 73/1936.

hielt er nur Personen für geeignet, die ungarischer Abstammung waren, aber gut Deutsch sprachen, ferner wollte er staatliche Angestellte (Post, Eisenbahn) mit nicht-ungarischer Muttersprache in ungarische Gebiete versetzen. Die Zuverlässigkeit der Dorflehrer sollte dadurch gewährleistet werden, dass man sie nicht wählte, sondern ernannte. Schließlich empfahl der Obergespan auf Vorschlag der Stuhlrichter, die wirtschaftlichen Förderungen vonseiten des Staates zu beschneiden beziehungsweise vollkommen zu streichen, da die wohlhabenden Schwaben gerade durch diese in ihre vorteilhafte wirtschaftliche Situation gelangt seien. Somit stellte er sich die Regelung der Lage nicht durch die Auflösung des Vereinslebens oder dessen künstlicher Lahmlegung vor, sondern durch den Beschluss derartiger Maßnahmen im Hintergrund.⁵⁰

Der Obergespan des Komitats Baranya erachtete es außerdem für notwendig, als Gegengewicht zu den „pangermanischen“ Presseerzeugnissen und anderen Publikationen Volksbüchereien an den wichtigsten Orten einzurichten sowie ein System von Informanten auszubauen, durch das diese das Vertrauen der Bevölkerung erlangten und so einerseits Informationen erhielten, andererseits die Bevölkerung in die gewünschte Richtung beeinflussten.⁵¹

Die Praxis in den einzelnen Ortschaften zeigte, dass die Kenntnisnahme der Gründung der legalisierten *Basch*-Gruppe verkörpernden Volksbundortsgruppen – ähnlich wie bei der Gründung der UDV-Ortsgruppen – ebenso schleppend voranging wie bereits die Annahme der Satzungen. Das Hinauszögern der rechtlichen Genehmigung war offensichtlich Teil der allgemeinen Handhabung, denn sonst hätte das Innenministerium im Herbst 1940 nicht auf eine Beschleunigung des Prozesses gedrängt und vorgeschrieben, die bereits angemeldeten, doch noch nicht entschiedenen Fälle innerhalb von 8 Tagen, die neuen Anmeldungen hingegen innerhalb von 15 Tagen zur Kenntnis zu nehmen. Im Komitat Baranya gab es keine solche Rückstände, aber der Obergespan änderte seine Einstellung auch darüber hinaus: Er kritisierte das Verhalten der örtlichen Richter und Notare, da sie bei offiziellen Angelegenheiten – z. B. Luftschutzarbeiten usw. – darauf bestanden, dass man das Volksbund-Abzeichen ablegte. Er argumentierte, dass der Verein gesetzmäßig sei und sich somit jeder zu seiner Mitgliedschaft bekennen könne, die Organisation also nicht behindert oder gehemmt werden dürfe, nicht nach einem gesonderten Verfahren zu behandeln und auf taktlose oder unüberlegte Weise zu provozieren sei. Ein solches Vorgehen vonseiten der Behörden diskreditierte seiner Ansicht nach die Staatsmacht, die Volksbund-Mitglieder könnten sich behelligt fühlen, daher sollten auch tadelnde Gespräche mit den Mitgliedern der Organisation unter vier Augen vermieden werden. Ein Klärung wäre bei solchen Gelegenheiten ohnehin nicht möglich, denn es stünden zwei Behauptungen im Raum, doch würden Fälle dieser Art die Verwaltung vor der breiten Öffentlichkeit als nationalitätenfeindlich zeigen.⁵²

⁵⁰ Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Pécs, 1936. április 24. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ungarischen Innenminister, Pécs, 24. April 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 91/1936.

⁵¹ Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Pécs, 1936. június 22. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ungarischen Innenminister, Pécs, 22. Juni 1936] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 125/1936.

⁵² M. Kir. Belügyminiszter a törvényhatóságok első tisztviselőinek stb., Budapest, 1940. október 17. [Der Königl. Ung. Innenminister an die obersten Beamten der Munizipalbehörden usw., Budapest, 17. Oktober 1940] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 551/1940; Baranya vármegye főispánja Balogh Pál miniszteri tanácsosnak, m. kir. Belügyminisztérium, Pécs, 1940. október 22. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den

Die Führung des Komitats Baranya war sich also im Klaren darüber, dass das angespannte Verhältnis unter anderem auch auf das Verhalten der Behörden zurückzuführen war. Es fiel beispielsweise auf, dass die Auseinandersetzungen im Kreis Pécsvárad heftiger waren als in den Kreisen Hegyhát und Mohács, in denen die deutsche Bewegung aktiver war, also wurde der zuständige Oberstuhlrichter angewiesen, die Situation zu regeln. In Mekényes war vermutlich das überaus patriotische Verhalten des Gemeindevorstans dafür verantwortlich, dass der Volksbund die gesamte Dorfbevölkerung für sich gewinnen konnte. Hier bat man den Oberstuhlrichter von Sásd, entsprechende Maßnahmen einzuleiten, gegebenenfalls auch die Suspendierung des Notars, sollte dieser nicht in der Lage sein, das Vertrauen der Gemeinde wiederzuerlangen.⁵³

Vieles war von den Fähigkeiten und dem „politischen“ Gespür der Mitarbeiter in den Behörden abhängig, denn ein für die ungarischen Ämter günstigeres Ergebnis konnte man mit subtilen Mitteln durchaus erreichen. *„Eine positive Veränderung zeigt sich in diesem Bereich in der Gemeinde Solymár, wo die Arbeit des Obernotars als erfolgreich zu bezeichnen ist, er hält die Menschen sowohl im gesellschaftlichen als auch im wohltätigen Bereich zusammen, bildet ein Gegengewicht zum Wirken des Volksbundes, den er entschieden geschwächt hat.“*⁶⁴

Dennoch ist auch zu sehen, dass die Einstellung der Behörden zum Volksbund nicht nur eine Reaktion auf die Tätigkeit des Volksbundes war, sondern am ehesten davon abhängig war, welche weiteren Phänomene es in dem jeweiligen Gebiet außer dem Volksbund gab, welche anderen Organisationen aktiv waren, die ebenfalls das Interesse der Behörden weckten und sie Tag für Tag vor Aufgaben stellten. Während im Komitat Baranya eindeutig der Volksbund im Zentrum der behördlichen Überwachung stand, verteilte sich die Aufmerksamkeit im Komitat Pest auf mehrere Organisationen, denn hier mussten die Pfeilkreuzler, die Sozialdemokraten und die ungarischen Nationalsozialisten gemessen an ihrer Stärke ebenfalls berücksichtigt werden.

Vermutlich ging man in der überwiegenden Mehrzahl der Fälle mit einer kühlen, gemessenen und akkuraten Sachlichkeit vor, die jegliche Flexibilität vermissen ließ, doch es gab auch eine ganze Reihe von Übergriffen, die vor allem durch die nach Deutschland geschickten Volksbund-Berichte dokumentiert wurden. Eine typische Form der Repressalien war es, dass der Gemeindevorstand oder höhere Verwaltungsorgane darum baten, die Männer, mit denen man Schwierigkeiten hatte, zum Militärdienst einzuberufen. So geschah es auch 1938 in Mágocs, wo es János Schuller d. J., *„dem starken Agitator der lokalen pangermanischen Bewegung“*, so erging. Man achtete außerdem darauf, dass er möglichst in ein rein ungarisches Regiment, zum Beispiel in die Tiefebene, kam, um auf diese Weise seine *„unter dem Gesichtspunkt der ungarischen Staatsidee zu*

Ministerialrat Pál, Balogh, königl. ung. Innenministerium, Pécs, 22. Oktober 1940] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 551/1940; Baranya vármegye főispánja a m. kir. miniszterelnöknek, Pécs, 1941. augusztus 22. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Ministerpräsidenten, Pécs, 22. August 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 522/1941; Baranya vármegye főispánja a mohácsi járás főszolgabírójának, Pécs, 1941. március 6. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den Oberstuhlrichter des Kreises Mohács, Pécs, 6. März 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 131/1941.
⁵³ Hegyháti járás főszolgabírója Baranya vármegye főispánjának, Sásd, 1940. szeptember 2., Baranya vármegye főispánja a hegyháti járás főszolgabírójának, Pécs, 1940. szeptember 5. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát an den Obergespan des Komitats Baranya, Sásd, 2. September 1940] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 367/1940.

⁵⁴ Buda-környéki járás főszolgabírója a főispánnak, Budapest, 1942. január 12. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Buda-környék an den Obergespan, Budapest, 12. Januar 1942] – MNL BML IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 8/1941.

beanstandende“ Einstellung korrigieren zu können. Die ungarische Honvéd-Armee sollte sogar den aufgrund einer Studienreise nach Deutschland gültigen Aufschub bis zum 1. Oktober 1938 zurücknehmen und ihn umgehend, noch Anfang 1938 zum Wehrdienst einziehen. „*Um die Gemeinde in ungarischem Geist erhalten zu können, ist dies unbedingt notwendig, und daher bitte ich Sie, alles daranzusetzen, besagte Person außer der Reihe einzuberufen, vor allem, da diese am 23. Januar 1938 beabsichtigt zu heiraten*“. Das Verteidigungsministerium zeigte sich kooperativ und traf im Februar 1938 entsprechende Maßnahmen. In ähnlicher Weise wollte man einen Studenten der Veterinärmedizin aus Szalatnak isolieren, bei dem man zudem befürchtete, dass er mit seiner zukünftigen Niederlassung als Tierarzt die gesamte Umgebung verseuchen könnte. 1939 sollte *István Reiting*er aus Csikóstöttös entfernt werden, der gemeinsam mit *Gáspár Bayerle* die einheimische Jugend mobilisierte.⁵⁵

Im Fall *Bayerles*, der von Dorf zu Dorf zog und so die Bewegung im Kreis Hegyhát organisierte, wollte man nicht nur mit dem Mittel der Einberufung vorgehen, sondern geradewegs sein Studium der Veterinärmedizin vereiteln; man ging davon aus, dass seine Tätigkeit nach Beendigung des Studiums und bei einer Niederlassung als Tierarzt mit sicherem finanziellen Hintergrund mit Gewissheit schädliche Auswirkungen hätte. Eine ähnliche Praxis zeigte sich auch im Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun. In einigen Fällen sprachen die Behörden von der „positiven“ Wirkung des Wehrdienstes. 1942 stellte sich beispielsweise in der Umgebung von Baja eine „Windstille“ ein, da der Bajer Rechtsanwalt *Pál Flach*, eine der führenden Persönlichkeiten des Volksbundes vor Ort, gerade seinen Militärdienst ableistete. Von Zeit zu Zeit waren auch die SS-Rekrutierungen von ähnlicher Wirkung.⁵⁶

Darüber hinaus entstand auf lokaler Ebene auch ein System angewandter Strafen. Im Oktober 1939 ließ der Kreisnotar von Kakasd die deutschen Jugendlichen, die sich abends zwischen 19 und 20 Uhr in den Gemeinden Kakasd und Belac (ab 1935 unter dem Namen Kakasd zusammengelegt) auf der Straße aufhielten – was im Allgemeinen kein Einzelfall war – vom

⁵⁵ Másolat a 8004/1938. VII. res. B.M. sz. iktatmány mellékletéről. Mágocs község előjáróságától a járási Testnevelési és Népgondozói Kirendeltségnek, Sásd, Mágocs, 1937. december 22. [Abschrift der Beilage der Akte Nr. 8004/1938. VII. res. B.M. Der Gemeindevorstand Mágocs an die Außenstelle für Leibeserziehung und Volkspflege, Sásd, Mágocs, 22. Dezember 1937]; M. Kir. Honvédelmi Miniszter a M. Kir. belügyminiszternek, Budapest, 1938. április 23. [Der Königl. Ung. Verteidigungsminister an den Königl. Ung. Innenminister, Budapest, 23. April 1938] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 115/1938; Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak, Sásd, dátum nélkül [Der Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát an den Obergespan, Sásd, undatiert] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 33/1939; Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak, Sásd, 1939. március 9. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát an den Obergespan, Sásd, 9. März 1939] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 108/1939.

⁵⁶ Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Sásd, [1938. március eleje] [Der Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát an den Obergespan des Komitats Baranya, Sásd, Anfang März 1938] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 33/1939; Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Sásd, [1938. március eleje] [Der Oberstuhlrichter des Kreises Hegyhát an den Obergespan des Komitats Baranya, Sásd, Anfang März 1938] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 33/1939; Kalocsai járás főszolgabírája a m. kir. 44. számú honvéd kiegészítő parancsnokság kirendeltségének, Kalocsa, 1942. június 12. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Kalocsa an die Außenstelle der königl. ung. ergänzenden Honvéd-Kommandantur Nr. 44, Kalocsa, 12. Juni 1942] – MNL BKML IV 903a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kalocsai járása főszolgabírája elnöki iratai, 73/1942; Nemesnádudvar község előjárósága a kalocsai járás főszolgabírójának, Nemesnádudvar, 1942. június 10. [Der Gemeindevorstand Nemesnádudvar an den Oberstuhlrichter des Kreises Kalocsa, Nemesnádudvar, 10. Juni 1942] – MNL BKML IV. 903a, Kalocsai járás főszolgabírájának elnöki iratai, 15. doboz, 1942, 1/1942; Kalocsai járás főszolgabírája a főispánnak, Kalocsa, 1942. április 5. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Kalocsa an den Obergespan, Kalocsa, 5. April 1942] MNL BKML IV 903a, Kalocsai járás főszolgabírájának elnöki iratai, 15. doboz, 1942, 3/1942.

Gemeindediener zusammenschreiben. Es handelte sich dabei um etwa 20 Jugendliche, von denen diejenigen über 18 Jahre mit einer Geldbuße belegt, die übrigen zu einer Verhandlung am Polizeigericht vorgeladen wurden. Die Jugendlichen hatten angeblich keinen Lärm gemacht, somit bat der Parlamentsabgeordnete *Heinrich Mühl* den Vizegespan, den Kreisnotar anzuweisen, derartige Behelligungen zu unterlassen. Das Oberstuhlgericht sprach von deutschen Jugendlichen, die sich unter der Führung *Mühls* befänden, man warf ihnen regelmäßige Ruhestörung und skandalöses Verhalten vor, was das gegen sie eingeleitete Verfahren rechtfertige. *Mühl* wurde zudem so hingestellt, als zeige er die Leute ständig unbegründet an.⁵⁷

Die ungarischen Organe unterzogen die Mitglieder des Volksbundes sowie seiner Jugendgruppen mit den unterschiedlichsten Begründungen einer verschärften Überwachung, sie wurden in Gewahrsam genommen oder für eine längere oder kürzere Zeit verhaftet. Mal zeigte man sie wegen der Gründung geheimer Gesellschaften an, mal wegen der Gefahr einer gesundheitlichen Schädigung, da sich die Jugendlichen angeblich an ungeeigneten Orten trafen. Die aus Deutschland adaptierten Symbole (das Bild oder Porträt des Führers, Fahnen mit Hakenkreuz usw.) waren – keineswegs unbegründet – ein rotes Tuch für die Gendarmerie, die Beschlagnahmung dieser stand in der Zeit vor 1942 auf der Tagesordnung, und in vielen Fällen folgte darauf eine Verhaftung.⁵⁸

Im April 1941 wurde *János Jockel*, der Jugendführer des Volksbundes in Máriakéménd, insultiert. Bei der Luftschutzbereitschaft befahl ihm der Notar der Gemeinde das Volksbund-Abzeichen abzulegen, er kam der Aufforderung nach, doch der Notar sagte nach dem Bereitschaftsdienst zu ihm: „*Benimm dich ordentlich, du Schwein, du Vaterlandsverräter, du gehörst an den Galgenstrick. Wenn sich das Blatt der Zeit wendet, werden wir dich samt deinem Vater auf der Straße erschießen, damit die anderen sehen, wie es solchen Schurken ergeht, wie ihr es seid.*“ Dabei versetzte er ihm einen Schlag aufs Auge. Der Fall wurde wahrscheinlich untersucht, denn der Obergespan berichtete, dass der Jugendführer *János Jockel* in der vergangenen Zeit Bereitschaft zu Ausschweifungen gezeigt habe, daher habe es der Notar für notwendig gehalten, ihn höflich auf das Einhalten der Gesetze und Verordnungen aufmerksam zu machen. Die Aussage eines Augenzeugen untermauert allerdings eher die Version *Jockels*.⁵⁹

Besonders kritisiert wurden die Übergriffe vonseiten der Behörden im Komitats Szatmár, in der Batschka, in den rückgegliederten Teilen des Komitats Baranya, im Murgebiet und in

⁵⁷ Mühl Henrik országgyűlési képviselő Tolna vármegye alispánjának, Bonyhád, 1939. november 17. [Der Parlamentsabgeordnete Henrik Mühl an den Vizegespan des Komitats Tolna, Bonyhád, 17. November 1939] – MNL TML IV 404b, Tolna vármegye alispánjának iratai, 1670/1940; Völgységi járás főszolgabírája Tolna vármegye alispánjának, Bonyhád, 1940. január 30. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Völgység an den Vizegespan des Komitats Tolna, Bonyhád, 30. Januar 1940] – MNL TML IV 404b, Tolna vármegye alispánjának iratai, 1670/1940.

⁵⁸ BArch R 1501/3333, S. 43, 62.

⁵⁹ Volksbund panaszjelentése a Magyar Kir. Miniszterelnökségnek, 878. sz., 1941. április [Klagebericht des Volksbundes an das Königl. Ung. Ministerpräsidentenamt, Nr. 878, April 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánja bizalmas iratai, 297/1941; Baranya vármegye főispánja a m. kir. miniszterelnöknek, Pécs, 1941. augusztus 22. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Ministerpräsidenten, Pécs, 22. August 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 522/1941; Pécsváradi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Pécsvárad, 1941. augusztus 20. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Pécsvárad an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécsvárad, 20. August 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 522/1941.

Westungarn, wo diese schon fast als patriotische Handlungen galten.⁶⁰

Aus dem Material des Komitatsarchivs Baranya geht hervor, dass die Prozesse wegen Schmähung der Nation sich zur Zeit der Gründung des Volksbundes stark vermehrten, was offensichtlich zeigt, dass die nationalen Interessen, die zur Genehmigung des Volksbundes geführt hatten, nicht bis zur Ebene der ungarischen Verwaltungsorgane durchgedrungen waren. Da man versuchte, die Organisationsarbeit des Volksbundes zu behindern, wuchs selbstverständlich auch der Radikalismus der deutschen Bevölkerung.

All diese Fälle beeinträchtigten das ziemlich positiven Selbstbild der ungarischen Behörden nicht und schmälerten auch den realitätsfremden, an sich selbst wahrgenommenen Mangel, dass ihre „zuvorkommende“ Einstellung eher mit einer negativen Auswirkung einherging, die der Volksbund ihrer Ansicht nach missbrauchte, indem er die Behörden zum Gespött machte und die Bevölkerung bewusst gegen sie aufbringen wollte.⁶¹ Dies entsprach insofern der Wahrheit, dass die Ortsgruppen in ihren Aktivitäten nicht behindert wurden, selbst wenn ihre offizielle Gründung noch nicht genehmigt war, außerdem war zu beobachten, dass die frühere strenge Regelung, laut der nur Vereinsmitglieder an den Veranstaltungen teilnehmen durften, bedeutend nachließ. Die lokalen Behörden tolerierten, dass über die Mitgliedschaft hinaus weit mehr Personen an den Gründungssitzungen des Volksbundes teilnahmen, bis es in Szebény im Komitat Baranya schließlich zu einem Zwischenfall kam und die Gründungssitzung aufgrund des feindseligen Verhaltens und Handgreiflichkeiten vonseiten der ungarischen Bevölkerung unterblieb. Der Obergespan des Komitats Baranya signalisierte dem Innenminister erst danach, dass es beim Volksbund ein allgemeines Phänomen sei, die rechtlichen Vereinsregeln nicht zu befolgen, laut denen nur Mitglieder an den Veranstaltungen teilnehmen dürften. Stattdessen halte man eher Volksversammlungen ab, zuweilen riesige Massenkundgebungen, bei denen am Ende zwar in der Tat eine Ortsgruppe gegründet würde, doch zuweilen auch das unterbliebe. Es sei deutlich zu sehen, dass diese Veranstaltungen das Ziel verfolgten, jenen Einwohnern zu drohen, die sich im Hinblick auf einen Beitritt unsicher zeigten, und Überzeugungsarbeit zu leisten, daher mobilisiere man Massen aus benachbarten Ortschaften. Auch die Gendarmerie empfahl dem Obergespan, die aus den Nachbargemeinden eintreffenden „Schwaben“ fernzuhalten, vor allem, da die Volksbund-Führer in Szebény schon das zweite Mal eine Menschenmenge von 2000 Personen als Demonstration ihrer Stärke aufmarschieren lassen wollten.⁶²

Das Versammlungsrecht war durch die Verordnung Nr. 8120/1938 M.E. sowie durch die Vollzugsanweisung Nr. 15.0000/1941 B.M. geregelt. Diese untersagten das Abhalten von Volksversammlungen und Aufmärschen mit politischem Charakter sowie anderer politischer Zusammenkünfte, jede andere Art von Versammlung war an eine Genehmigung durch die

⁶⁰ Meldungen aus dem Reich, Nr. 224, 30. September 1941, Volkstum – BArch, R 43II/1503.

⁶¹ Baranya vármegye főispánja a magyar királyi belügyminiszternek, Pécs, 1940. október 21. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königlich ungarischen Innenminister, Pécs, 21. Oktober 1940] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 549/1940.

⁶² Baranya vármegye főispánja a magyar királyi belügyminiszternek, Pécs, 1941. február 13. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königlich ungarischen Innenminister, Pécs, 13. Februar 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 90/1941; M. kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság a főispánnak, Pécs, 1941. február 10. [Der königl. ung. IV. Gendarmeriebezirk Pécs an den Obergespan, Pécs, 10. Februar 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 103/1941.

Polizeibehörde gebunden. Die gesellschaftlichen Vereine sowie die gemäß einem eigenen Gesetz gegründeten Vereinigungen und die politischen Parteien durften also nur Zusammenkünfte abhalten, die nicht politischer Art waren. Ferner war es diesen Organisationen erlaubt, in ihren eigenen Räumlichkeiten (Wohnhäusern oder umzäunten Höfen) geschlossene Veranstaltungen zu organisieren, an denen die Führerschaft und die vor Ort wohnenden Mitglieder teilnehmen konnten⁶³ – das heißt, in der konkreten Praxis machte man mehr Zugeständnisse. Ab 1942 wurden zunehmend öfter Veranstaltungen im öffentlichen Raum durchgeführt, weil die Teilnehmer nicht ausreichend Platz im Vereinsheim oder auf dessen Hof hatten. Häufig kam nämlich eine Menschenmenge von bis zu mehreren Tausend Personen zusammen, was die örtlichen Behörden zwar beanstandeten, doch kümmerte sich der Volksbund nicht um die eventuellen Anzeigen und bezahlte die Bußgelder meist einfach. Ab dem Frühjahr 1943 versuchte man anscheinend, die geltende Verordnung wieder stärker durchzusetzen, was vermutlich eine Folge der Kriegswende war. Kritisiert wurde dieses Vorgehen vor allem von der Volksbund-Führerschaft in Südtransdanubien.⁶⁴

Dieser Verschärfung ging ein Aufruf des Innenministers voraus, laut dem die Heimabende des Volksbundes zwar nicht verpflichtend angemeldet werden mussten, jedoch ausschließlich in den offiziellen Vereinsräumen und nur unter Teilnahme der Mitglieder der Ortsgruppe stattfinden durften, Veranstaltungen offizieller Art waren untersagt und konnten nicht mit Musik- oder Tanzveranstaltungen verknüpft werden, da für diese eine gesonderte polizeiliche Genehmigung notwendig war. Die Heimabende konnten demnach nur einfache Besprechungen und unterhaltsame Treffen der Ortsgruppenmitglieder ohne ein öffentlich angekündigtes Programm sein. Die Polizeibehörden hatten die Pflicht, die Zusammenkünfte zu überwachen, doch waren Behelligungen zu vermeiden.⁶⁵

Gerade dem akkuraten Vorgehen der Behörden ist es zu verdanken, das heute unzählige Quellen zur Verfügung stehen, denn der Volksbund und die DJ kamen ihrer Verpflichtung grundlegend nach und meldeten ihre Veranstaltungen in der Regel an. Der Kontrollmechanismus lässt ein gut ausgereiftes System erahnen, das mit der Anmeldepflicht bei den Oberstuhlrichtern begann und zum Ergebnis eine Kenntnisnahme oder Ablehnung hatte. Im ersteren Fall setzte sich sogleich jener Mechanismus in Gang, der eine sichtbare (durch Polizei, Gendarmerie, den Oberstuhlrichter oder einer unterstellten Person durchgeführte) oder unsichtbare (durch andere Informanten versehene) Überwachung der Volksbund-Veranstaltung ermöglichte. Die Eindrücke aus diesen Überwachungen und die erhaltenen Informationen fanden dann in den Berichten der

⁶³ Baranya vármegye főispánja a Magyarországi Németek Szövetsége alsó-dunántúli vezetőségének, Pécs, 1943. április 30. [Der Obergespan des Komitats Baranya an die Führung des südtransdanubischen Volksbundes der Deutschen in Ungarn, Pécs, 30. April 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 199/1943.

⁶⁴ Baranya vármegye főispánja a m. kir. belügyminiszternek, Pécs, 1942. május 13. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Innenminister, Pécs, 13. Mai 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 384/1942; Magyarországi Németek Szövetsége alsó-dunántúli vezetősége Baranya vármegye főispánjának, Pécs, 1943. március 30. [Die Führung des südtransdanubischen Volksbundes der Deutschen in Ungarn an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécs, 30. März 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 199/1943.

⁶⁵ M. kir. belügyminiszter az alispánoknak és a budapesti és vidéki rendőrkapitányoknak, Budapest, 1943. március 8. [Der königl. ung. Innenminister an die Vizegespane und die Polizeipräsidenten Budapests und der Provinz, Budapest, 8. März 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 155/1943.

Oberstuhlrichter Niederschlag, die den Obergespanen zugesandt wurden. Diese wiederum unterbreiteten ihre wichtigsten Gesichtspunkte samt den Berichten aller Kreise des Komitats dem Innenminister, der sich ein umfassendes Bild von der Lage im Land machte, das er an das Ministerpräsidentenamt weiterleitete.

Der Obernotar der Gemeinde Piliscsaba bewertete den Kampf gegen den Volksbund trotz aller Möglichkeiten, über die die ungarische Verwaltung verfügte, so, dass die Behörden praktisch nackt dastünden, nichts in der Hand hätten und die Anzeigen keine Wirkung zeigten. Seiner Ansicht nach war es diesem Umstand zu verdanken, dass sich die Jugend des Volksbundes als außergesetzlich betrachtete und „mit ihrem unpatriotischen Benehmen und Verhalten“ provozierte. Es zeigte sich, dass der Einfluss des Volksbundes auf die Jugend vor allem dort recht erfolgreich und gerade deswegen für die Behörden besorgniserregend war, wo auch Lehrer in der Bewegung aktiv waren. So wie beispielsweise gerade in Piliscsaba oder Pilisszentiván.⁶⁶

Zur zweiten Hälfte des Jahres 1941 eskalierte die Situation in den einzelnen Dörfern, wo die Volksbund-Anhänger mal mit den Behörden, mal mit Deutschen, die keine Anhänger der Organisation waren, Ungarn oder Kroaten in Konflikt gerieten. Bei einem Ball in Nagykozár im Komitat Baranya kam es zu einer Schlägerei zwischen deutschen und kroatischen Jugendlichen, bei der die Deutschen den Kroaten mit der Vergeltung *Hitlers* und Deutschlands drohten. Danach versöhnten sich die beiden Parteien jedoch.⁶⁷ Es war mittlerweile sehr schwer, die Situation zu handhaben. Der Obergespan des Komitats Baranya mahnte die Oberstuhlrichter regelmäßig, unangemessene Maßnahmen vonseiten der Behörden einzustellen, Straftaten jedoch zu verfolgen, um die Stimmung einigermaßen zu beruhigen. Während der Obergespan beide Seiten in der aktuellen Situation für schuldig hielt, betrachtete er das Wirken des Volksbundes dennoch als den Ursprung der Probleme, die Ohnmacht der Behörden hingegen führte er darauf zurück, dass sie im Gegensatz zum UDV dem Volksbund gegenüber, dessen Wirken zu der Zeit bereits ein zwischenstaatlicher Vertrag garantierte, nicht wirkungsvoll auftreten konnten und unfähig waren, das Vorgehen der einzelnen Ortsgruppen einzuschränken.⁶⁸

Eine Verbitterung war auch beim Volksbund spürbar, *Basch* bat das Ministerpräsidentenamt persönlich darum, die Gendarmerie anzuweisen, energisch gegen die Angriffe auf den Volksbund vorzugehen und diese zu ahnden. Der Obergespan des Komitats Baranya forderte den Volksbund ebenfalls auf, bei etwaigen Vorfällen Klage zu erheben, merkte jedoch an, dass diese jeweils begründet sein sollten. Gleichzeitig bat er um eine schnelle Reaktion, damit die Sachverhalte aufgedeckt werden konnten, im Interesse des Landes versprach er, wohlwollend vorzugehen, um die Spannungen abzubauen. Er bat die Parteien, eventuelle Beschwerden nicht als persönliche

⁶⁶ Piliscsaba vezetőjegyzője a Szentendre-i járás főszolgabírájának, Piliscsaba, 1941. február 25. [Der Obernotar von Piliscsaba an den Oberstuhlrichter des Kreises Szentendre, Piliscsaba, 25. Februar 1941] – MNL PML IV 401a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 8/1941; Buda-környéki járás főszolgabírája a főispánnak, Budapest, 1941. január 10. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Buda-környék an den Obergespan, Budapest, 10. Januar 1941] – MNL PML IV 401. a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai, 13/1940.

⁶⁷ Ebd.

⁶⁸ Vgl. Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Pécs, 1941. július 4. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ungarischen Innenminister, Pécs, 4. Juli 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánja bizalmas iratai, 393/1941; Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Pécs, 1941. június 10. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ungarischen Innenminister, Pécs, 10. Juni 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánja bizalmas iratai, 331/1941.

Beleidigung zu werten, sondern zu versuchen, sachlich zu bleiben, den Behörden gegenüber Höflichkeit zu bewahren. Dass die Behörden immer wieder davon berichteten, dass Volksbund- und DJ-Führer in Gemeinden erschienen seien, um die Gemüter zu beschwichtigen, zeigte einen Funken gegenseitigen Entgegenkommens. Das Innenministerium meinte zu wissen, dass man die Jugendlichen im Januar 1941 mit jener Aufforderung, sich zurückhaltend zu benehmen, das Selbstwertgefühl der Ungarn nicht zu verletzen und keine Forderungen zu stellen, losgeschickt hatte, neue Mitglieder anzuwerben.⁶⁹

Gegenstand der Beanstandungen war vonseiten der Deutschen vor allem das übereifrige Verhalten der Gendarmerie, die Bemerkungen der Levente-Ausbilder, mit denen sie das Selbstwertgefühl der Mitglieder deutscher Nationalität verletzten, der besonders strenge Umgang mit den Levente deutscher Nationalität, die strengeren Strafen bei den polizeilichen strafgerichtlichen Urteilen erster Instanz, die hohe Zahl infamer Anzeigen in von Deutschen bewohnten Gebieten und die massenhaften Behelligungen als Folge dessen. Vermutlich war diese Wahrnehmung berechtigt, da die Behörden, die dem Volksbund ohnehin keine Sympathie entgegenbrachten, bei Angriffen auf die Organisation offensichtlich sehr viel nachsichtiger waren. Zur Mobilisierung war auf beiden Seiten eine gewisse Polarisierung notwendig gewesen, die danach nicht mehr im Zaum zu halten war. Laut dem Ministerpräsidentenamt entbehrten jedoch 20 Prozent der Beschwerden jeglicher Grundlage und 40 Prozent beruhten auf Missverständnissen oder auf einer übertriebenen Empfindlichkeit. Die Untersuchung der zweifelhaften Fälle aber beruhigte die deutsche Bevölkerung, was auch die Führer des Volksbundes anerkannten.⁷⁰

1941 konstatierte man auch im Reich, dass die Zahl der gewalttätigen Taten gegen Mitglieder des Volksbundes von Tag zu Tag zunahm, der Volksbund meldete dem Ministerpräsidentenamt angeblich wöchentlich hundert Fälle. Besonders empörte man sich über die Hetze durch den Klerus, wenn beispielsweise Pfarrer Kinder deswegen schlugen, weil sie Veranstaltungen des Volksbundes besuchten.⁷¹

Im September des Jahres 1941 vertrat bereits auch der Obergespan des Komitats Baranya selbst die Ansicht, dass die Mitglieder des Volksbundes reihenweise Straftaten begingen, die im Hinblick auf das ungarische Nationalgefühl stark zu kritisieren seien. Schuld daran waren seiner Meinung nach die Volksbund-Führer, die dazu anstiften würden – während er andere Male gerade den mäßigen Einfluss der Führer hervorhob –, was er zwar nicht beweisen konnte, doch war er sich sicher, dass dies ein Ergebnis der Gesinnung sei, die in der Bewegung vorherrschte.⁷² Im Januar 1942 artete die Beurteilung vonseiten der Behörden derart aus, dass man behauptete, im

⁶⁹ Basch Balla Pál miniszterelnökségi miniszteri tanácsosnak, Budapest, 1941. június 20. [Basch an den Ministerialrat des Ministerpräsidentenamtes Pál Balla, Budapest, 20. Juni 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánja bizalmas iratai, 398/1941; Baranya vármegye főispánja Mühl Henrik országgyűlési képviselőnek, Pécs, 1942. január 7. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den Parlamentsabgeordneten Henrik Mühl, Pécs, 7. Januar 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 756/1941; Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő, 2164. sz. B. Kt. 1941, Budapest, 1941. január 31. [Zusammenfassung zu den Nationalitäten und die diesbezügliche Außenpolitik, Nr. 2164 B.kt. 1941, Budapest, 31. Januar 1941] – MNL OL K 149, K 149-1941-651/9.

⁷⁰ A magyarországi német kisebbség helyzetképe, 1940. május 11. [Die Situation der deutschen Minderheit in Ungarn, 11. Mai 1940] – MNL OL K 28, 95. cs., K 28-194-M.E.-1940-C-17502.

⁷¹ Meldungen aus dem Reich, Nr. 182, 28. April 1941, Volkstum – BArch, R 43II/1503.

⁷² Baranya vármegye főispánja a m. kir. belügyminiszternek, Pécs, 1941. szeptember 29. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Innenminister, Pécs, 29. September 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 589/1941.

Volksbund gäbe es geheime Anweisungen durch die Führungskräfte, beabsichtigt Zusammenstöße zu provozieren, der Obergespan versuchte, diesen präventiv durch ständige Polizei- und Gendarmeriepatrouillen zuvorzukommen.⁷³

Ferenc Balázs, Volksschullehrer und Inspektor des Komitats Baranya, der mit der Kontrolle der Deutschen Jugend in der Schwäbischen Türkei beauftragt wurde, kam im Laufe der Überwachung der DJ zu der Überzeugung, dass die Behörden die Problematik der Jugendorganisation im Großen und Ganzen mit der entsprechenden Objektivität behandelten, doch formulierte er zuweilen auch ihnen gegenüber Kritik. Als schwerwiegender beurteilte er die Situation jedoch im Fall der Lehrer und Geistlichen in den einzelnen Gemeinden, die der Angelegenheit der DJ in vielen Fällen vollkommen gleichgültig und ignorant gegenüberstanden, deren Satzung und Arbeit nicht kannten und die Ausschweifungen, zu denen es in der Anfangszeit der deutschen Bewegung gekommen war, seitdem nicht aufarbeiten konnten oder wollten.⁷⁴

Ferenc Balázs vertrat die Ansicht, dass eine Annäherung der Parteien unerlässlich war, als Zielsetzung für ihr Zusammenleben nannte er die Wiederherstellung des gegenseitigen Vertrauens. *„Ich sehe es jedoch so, dass es noch viel Zeit und eine bereitwilligere Anpassung von beiden Seiten benötigt, bis dieser Zustand allgemein erreichbar wird. Den Anzeichen nach ist eine umfassendere Integration der deutschsprachigen Bevölkerung und deren Jugend in das Leben der ungarischen Nation zu beobachten, dennoch wäre es verfrüht, daraus bereits langfristig Schlüsse zu ziehen. Trotzdem ist es meiner bescheidenen Ansicht nach die Pflicht der lokalen Führungskräfte und aller zuständigen Personen im ungarischen Leben, die psychologischen Gegebenheiten der Situation in Betracht zu ziehen, zweckmäßig zu nutzen und dabei behilflich zu sein, in dieser Atmosphäre die Grundlagen für eine auf gegenseitigem Verständnis und friedlichem Zusammenleben basierenden schöneren Zukunft*

⁷³ Baranya vármegye főispánja a m. kir. belügyminiszternek, Pécs, 1942. január 3. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Innenminister, Pécs, 3. Januar 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 65/1942.

⁷⁴ Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1943. évi november hó 23. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 23. November 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 644/1943; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1943. évi november hó 30. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 30. November 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 651/1943; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1943. évi december hó 23. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 23. Dezember 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 689/1943; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1943. évi december hó 31. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 31. Dezember 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 5/1945; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1944. évi február hó 22. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 22. Februar 1944] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 136/1944; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1944. évi június hó 7. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 7. Juni 1944] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 406/1944; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1944. évi június hó 15. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 15. Juni 1944] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 406/1944; Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1944. évi június hó 16. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, Pécs, 16. Juni 1944] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 406/1944.

zu legen.⁷⁵

Der Volksbund und die DJ standen die gesamte Zeit über im Kreuzfeuer der ungarischen Behörden. Diese gesteigerte und angespannte Konzentration auf die Organisationen, ihre strenge Überwachung und Beobachtung bedeuteten für beide Seiten eine nervliche Belastung, die des Öfteren zu verbalen und physischen Konflikten führte. Radikale Stimmen waren mancherorts schon vor dem Volksgruppenabkommen zu hören gewesen. So hieß es beispielsweise, dass die Jugend in Kakasd einen „gewaltsamsten Terror“ an den Tag legte, Transdanubien drohte mit deutscher Besetzung und „im Allgemeinen war es die schwächste Prophezeiung der ungarischen Dorfintelligenz, dass man sie mit der Peitsche ganz bis zum Schwarzen Meer treibt“.⁷⁶ Zu Beginn der vierziger Jahre wurden die Behörden meist verbal attackiert, ab 1941 wurde die lokale Intelligenz – Pfarrer und Beamten – auf Veranstaltungen immer häufiger in Reden an den Pranger gestellt.

In physische Aggression schlugen diese Angriffe vermutlich in dem Moment um, als die Emotionen ihren Höhepunkt erreichten. Es wurde eine ganze Zahl von Fällen aufgezeichnet, bei denen die Jugendlichen diese Atrozitäten, in die sich die Erwachsenen mal aufpeitschend, mal beschwichtigend einmischten, durch ihre eigene Unüberlegtheit und Hitzigkeit auf sich nahmen. Laut der Beurteilung des lokalen Verwaltungsapparats zeigte sich in einzelnen Ortschaften, wie etwa in Majs, ein „regelrechter revolutionärer Zustand“,⁷⁷ andere Male sprach der Volksbund von Terror.

Insbesondere bei der Gendarmerie kamen körperliche Misshandlungen in Form von Schlägen, Ohrfeigen usw. des Öfteren vor. Mancherorts gab es sogar Beispiele, die noch demütigender waren: So befahl man den DJ-Mitgliedern in Sajkaszentiván sich als Strafe gegenseitig zu ohrfeigen, als den Gendarmen aber auch das nicht genügte, zeigten sie selbst, wie man das ordentlich machen musste.⁷⁸

Die in vielerlei Hinsicht zugespitzte Situation artete häufig in Schlägereien oder Messerstechereien aus, so wie beispielsweise in Hercegtöttös, wo die Volksbund-Jugend auf staatstreue Deutsche losging, die sich in der Wirtschaft amüsierten. In Újpetre verpasste man den patriotisch gesinnten Jugendlichen einfach Ohrfeigen. Die Gendarmerie meinte darin bereits eine neue, im Vergleich zu früher aggressivere Taktik zu erkennen, ihrer Ansicht nach wollte der Volksbund, wenn es keine Zeugen gab, mit physischer Aggression erzwingen, dass die eher zurückhaltende Bevölkerung in die Organisation eintrat. In Némethbóly gingen die Schüler der staatlichen Schule und jener der Bürgerschule des Volksbundes regelmäßig aufeinander los, wovon der Oberstuhlrichter allerdings keine Kenntnis hatte!⁷⁹

⁷⁵ Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a m. kir. vallás és közoktatási miniszternek, Pécs, 1943. évi november hó 23. [Ferenc Balázs, Referent der Sachabteilung VI des Ministeriums für Kultus und Unterricht, an den königl. ung. Minister für Kultus und Unterricht, 23. November 1943] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 644/1943.

⁷⁶ Másolat a 9143. VII. res sz. kiadványhoz [Abschrift zur Publikation Nr. 9143. VII. res] – MNL OL K 63, 196. cs, K63-1940-21/7.

⁷⁷ Zum Beispiel wollten die Jugendlichen in Nagynyárád den Kreisnotar mit faulen Eiern bombardieren, was schließlich von einem Führer des Volksbundes verhindert wurde. – Majs körjegyző panasza a mohácsi járás főszolgabírójának, Majs, 1942. május 4. [Klage des Kreisnotars von Majs an den Oberstuhlrichter des Kreises Mohács, Majs, 4. Mai 1942] – MNL BML IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 53. doboz, 1942.

⁷⁸ Volksdeutsche Mittelstelle an das AA, Berlin, 31. März 1943 – PAAA, R 100 396.

⁷⁹ Magyar Kir. Pécsi IV. Csendőrkerület Baranya vármegye főispánjának, Pécs, 1941. június 24. [Der königl. ung. IV. Gendarmeriebezirk Pécs an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécs, 24. Juni 1941] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánja bizalmas iratai, 374/1941; Magyar Kir. Pécsi IV. Csendőrkerület Baranya vármegye főispánjának,

In Újpetre radikalisierte sich die Volksbund-Jugend ganz besonders, immer wieder insultierten die Jugendlichen die „patriotische“ Bevölkerung, beschmierten Häuser und Zäune, montierten Tore ab, verprügelten Menschen, rissen das Gemüse aus den Beeten. In Vokány ließen deutsche Jugendliche 723 Liter Wein in einem Keller auslaufen. In Baranyabán schlugen sie mit Keulen auf „patriotische“ Einwohner ein, manche trugen sogar Kopfverletzungen davon. Die Führung des Volksbundes war nicht in der Lage, diesen Ausschreitungen Einhalt zu gebieten.⁸⁰

Sogar 1942 standen Atrozitäten dieser Art auf der Tagesordnung: Es wurden Reben ausgerissen, Fenster eingeworfen usw. In der Umgebung von Majs war angeblich der Ausgangspunkt für die Angriffe der Bauernknecht *Márton Kriszt*.⁸¹ Das heißt, ein einziger „fauler Apfel“ konnte in der ohnehin angespannten Situation bereits großen Schaden anrichten.

Bei den Jugendlichen kam es gerade aufgrund ihres Alters sehr häufig zu Trotzreaktionen und zuweilen in Devianz umschlagende Handlungen. Die Generationsunterschiede konnten also auch in diesem Bereich zu Problemen führen. Streitereien und Verspottungen wurden zum Alltag, die Jugendlichen gingen entsprechend den jeweiligen Kräfteverhältnissen aufeinander los. Und dabei stellten auch die Mädchen keine Ausnahme dar. Dass die Älteren zur Mäßigung mahnten, wurde von der jüngeren Generation nicht immer akzeptiert, da die Jugendlichen ihren eigenen radikaleren Weg verfolgen wollten, und das häufig sogar nach 1942.⁸²

1943 ließen die Konflikte etwas nach: Einerseits hatte man sich an die neue Ordnung seit der Besetzung des Landes durch die Deutschen gewöhnt, andererseits beruhigten auch der Eintritt der Wortführer in die SS und die veränderte Stimmung nach Stalingrad die Situation.

Die Hypersensitivität der Behörden in den „pangermanischen“ Fällen wird noch offensichtlicher, wenn man einige Kirchenbücher studiert. *John C. Swanson* machte die Beobachtung, dass die Pfarrer in ihren Einträgen vor 1930 nicht die Ethnizität als Bezugsgrundlage betrachteten, sondern eher die gesellschaftliche Schichtung. Daher nahmen sie keine ethnischen Probleme wahr und wurden somit auch auf das Phänomen des „Pangermanismus“ nicht aufmerksam. In Majs stand der erste Eintrag dieser Art im Zusammenhang mit dem UDV und stammte aus dem Jahr 1934, wobei hier seit 1927 bereits eine Ortsgruppe existierte.⁸³

Pécs, 1941. december 29. [Der königl. ung. IV. Gendarmeriebezirk Pécs an den Obergespan, Pécs, 29. Dezember 1941], Magyar Kir. Pécsi IV. Csendőrkerület Baranya vármegye főispánjának, Pécs, 1941. december 30. [Der königl. ung. IV. Gendarmeriebezirk Pécs an den Obergespan, Pécs, 30. Dezember 1941], Mohácsi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Mohács, 1942. január 26. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Mohács an den Obergespan des Komitats Baranya, Mohács, 26. Januar 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 816/1941.

⁸⁰ Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, Pécs, 1942. február 20. [Der Obergespan des Komitats Baranya an den königl. ung. Innenminister, Pécs, 20. Februar 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 147/1942; Villányi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Villány, 1942. június 4. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Villány an den Obergespan des Komitats Baranya, Villány, 4. Juni 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 491/1942.

⁸¹ Mohácsi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Mohács, 1942. július 9. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Mohács an den Obergespan des Komitats Baranya, Mohács, 9. Juli 1942] – MNL BML IV 401a, Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai, 553/1942. ld további eseteket: 595/1942.

⁸² Vgl. Pécsváradi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának, Pécsvárad, 1943. április 6. [Der Oberstuhlrichter des Kreises Pécsvárad an den Obergespan des Komitats Baranya, Pécsvárad, 6. April 1943] – MNL BML IV 410a, Baranya vármegye alispánjának elnöki iratai, 53. doboz, 1943.

⁸³ Die Kirchenbücher von Majs und Máriakéménd zitiert SWANSON, 228–231; FLACH, Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins 10.

In dem überwiegenden Teil der im Bundesarchiv-Lastenausgleichsarchiv aufbewahrten Gemeindegeschichtsberichten (Ostdok) erinnerten sich die Menschen so, dass die Arbeit des Volksbundes nicht behindert worden sei. Nur bei einem geringeren Teil erschienen der Lehrer, der Gendarm, die ungarische Bevölkerung, der KALOT oder die Einwohner, die keine Volksbund-Mitglieder waren, als Konfliktquelle, in mehreren Fällen berichteten sie nur von kleineren Konflikten oder Auseinandersetzungen einiger Wortführer. Zu beachten ist selbstverständlich, dass sich die Personen in ihren Berichten häufig nicht genauso zurückerinnern, was einfach die Unterschiedlichkeit der persönlichen Erinnerungen zeigt, bei einer größeren Gemeinde gegebenenfalls aber auch die lokalen Abweichungen innerhalb der Ortschaft.⁸⁴

All dies beleuchtet zwar, dass die Konfliktsituationen in der Geschichte des UDV, des Volksbundes und der DJ ein markantes Charakteristikum darstellten, jedoch kann man nicht einmal annähernd wissen, wie viele „problemfreie“ Veranstaltungen und Versammlungen es im Vergleich dazu gab, daher lohnt es auch nicht, dieses Phänomen zu überdimensionieren.

5. Folgerungen

Mit dem Ersten Weltkrieg ging für viele der langersehnte Traum von unabhängigem Ungarn in Erfüllung. Die Freude darüber war jedoch bald von der Auflösung des historischen Ungarn überschattet. Dies bedeutete zugleich eine neue Etappe für den ungarischen Nationalstaat, in dem sich nach 1920 auf eine volle ethnische Homogenisierung eine neue Chance bot. Diese Bestrebungen konnten jetzt nur noch durch die infolge der Grenzziehungen zur größten Minderheit gewordenen Deutschen gehindert werden, die für ihren ethnischen Bestand den Weg der Gruppenbildung und Selbstorganisation betraten. Indem dies vom internationalen Minderheitenschutz begünstigt werden sollte, versuchte Ungarn das ethnic revival der Deutschen in Ungarn in erster Linie mit bürokratischen Mitteln zu verhindern, wozu die vor 1918 angewandten Praktiken verwendet, ergänzt und weiterentwickelt wurden. Die strenge Überwachung, das Schüren der Angst vor der pangermanischen Gefahr, Hinderung der Organisationstätigkeit, die militärische Strafversetzung, die Maßnahmen der Polizei und der Gendarmerie, Schikanierungen, Anzeigen, Inhaftierungen und Gewalttaten bildeten Bestandteile eines gut funktionierenden Systems, womit die Ausübung der zugesprochenen und international garantierten Minderheitenrechte erfolgreich sabotiert werden konnte.

Quellen- und Literaturverzeichnis

Az 1920. évi népszámlálás, 1. kötet [Volkszählung 1920, Band 1]. Budapest 1923

BELLÉR Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kialakulása [Die Entwicklung der Nationalitätenpolitik des konterrevolutionären Systems]. Budapest 1975

BELLÉR Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) [Die Nationalitätenpolitik des konterrevolutionären Systems an der Schwelle zur Krise (1930–1931)]. Századok

⁸⁴ Siehe die Erinnerungen zum Komitat Baranya, Ostdok, 17/31, Bácska – Ostdok, 17/30 – übriges Ungarn – Ostdok, 17/32, Pest-Pilis-Solt-Kiskun – Ostdok, 17/33, Somogy – Ostdok, 17/34, Sopron környéke- Ostdok, 17/35, Tolna – Ostdok, 17/36, Veszprém megye – Ostdok, 17/37.

2/1977

- BŐZSE Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság ...“ Somogy megye egyesületei a dualizmus korában [„Das Vereinsleben ist die bürgerliche Freiheit ...“ Die Vereine des Komitats Somogy zur Zeit des Dualismus]. Somogyi Almanach, Nummer 53, Kaposvár 1997, 17–20.
- EGRY Gábor: Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés?: Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914) [Nationaler Schutzdamm oder solider Nutzen? Das Finanzsystem der Siebenbürger Sachsen und seine Rolle in der nationalen Bewegung (1835–1914)]. Csíkszereda 2009
- EILER Ferenc: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között. Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938. In: KOVÁCS, Nóra (Hrsg.): Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötések. Budapest 2005, 204–219.
- FLACH, Paul: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern. München 1968
- FÜZES Miklós (Hrsg.): Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1923–1938. Pécs 2001
- GOTTAS, Friedrich: Vereine, Parteien und Interessenverbände der ungarländischen Deutschen. In: RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band 8: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, 1. Teilband: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Wien 2006, 1205–1241.
- GOTTAS, Friedrich: Die Deutschen in Ungarn. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band 3, 1: Die Völker des Reiches. Wien 1980, 340–410.
- HUTTERER, Claus Jürgen: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: WEBER-KELLERMANN, Ingerborg (Hrsg.): Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt/M. 1978
- KOVÁCS Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában [Die Situation der Deutschen in Rumpf-Ungarn im Spiegel der Statistik]. Budapest 1936
- MÓRÓ Mária Anna: Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig [Lesevereine und Volksbüchereien im Komitat Baranya bis 1914]. Baranyai Helytörténetírás 1977, 169–196.
- MANNOVÁ, Elena: Das Vereinswesen in Ungarn und die Revolution 1848/49 (am Beispiel von Oberungarn/Slowakei). In: FISCHER, Holger (Hrsg.): Die ungarische Revolution von 1848/49. Hamburg 1999, 57–67.
- MANNOVÁ, Elena: Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg im 19. Jahrhundert. Halbasien. Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas 5/1995, 60–76.
- MÁRAI Sándor: Bekenntnisse eines Bürgers. Berlin 2000
- MÁRFI Attila: Baranya nemzetiségi egyesületei a dualizmus idején [Die Nationalitätenvereine des Komitats Baranya zur Zeit des Dualismus]. Kisebbségek együttélése 6/2004, 9–15.
- METZ, Franz: Josef Angster. Das Tagebuch eines Orgelbauers. Donauschwäbische Kulturstiftung. München 2004
- MNL BML = Komitatsarchiv Baranya des Ungarischen Nationalarchivs IV 401a
- MNL BKML = Komitatsarchiv Bács-Kiskun des Ungarischen Nationalarchivs IV 903a
- MNL PML = Komitatsarchiv Pest des Ungarischen Nationalarchivs IV 401a
- MNL TML = Komitatsarchiv Tolna des Ungarischen Nationalarchivs IV 404b
- MNL OL = Landesarchiv des Ungarischen Nationalarchivs K 149
- NÉMETH G. Béla (Hrsg.): Herczeg Ferenc emlékezései [Die Erinnerungen von Ferenc Herczeg]. Budapest 1985
- P. MIKLÓS Tamás: „Ifjúsági szerveződések évszázadai“ – gyermek- és ifjúsági szervezetek a XIX–XX. századi Magyarországon [„Jahrhunderte der Jugendorganisationen“ – Kinder- und Jugendorganisationen im Ungarn des 19.–20. Jahrhunderts]. Új Pedagógiai Szemle, November/1997.
<https://epa.oszk.hu/00000/00035/00010/1997-11-mk-P-Miklos-Ifjusagi.html> (12. 02. 2020)
- REISZ László: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon [Vereine in Ungarn während der Dualismuszeit]. Statisztikai Szemle 66 (1988), 930–946.
- SCHÖDL, Günter: Lange Abschiede: Die Südostdeutschen und ihre Vaterländer (1918–1945). In: Ders. (Hrsg.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Berlin 1995, 455–530.
- SCHWIND, Hedwig: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München 1960
- SEBESTYÉN Éva: Szerb egyesületek és nemzetiségi politika Pest megyében a dualizmus időszakában. In: Tanulmányok Pest Megye múltjából IV. Budapest 2012, 85–96.

- SEEWANN, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn 1–2. Marburg 2012
- SOMLAI Péter Ferenc: A magyarországi németiség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935 – 1946) [Die Geschichte der Deutschen in Ungarn im Ofner Bergland am Beispiel von Budakeszi]. Msc. Budapest 2014
- SPANNENBERGER, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. München 2002
- SPIRA, Thomas: German-Hungarian Relations and the Swabian Problem. From Károlyi to Gömbös, 1919–1936. New York 1977
- SPIRA, Thomas: The German-Hungarian-Swabian Triangle 1936–1939. A Road to Discord. New York 1990
- SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: A kisebbségvédelem jogi intézményrendszere a 20. században, Budapest 2003
- SZITA László: Adatok a Magyarországi Németek Országos Gazdaszövetsége történetéhez (1909–1921) [Beiträge zur Geschichte des Landesbauernverbands der Ungarndeutschen (1909–1921)]. In: SOMOGYI, Éva (Hrsg.): Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Budapest 1991, 243–255.
- TEUTSCH, Daniel – TEUTSCH, Friedrich: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, Band 1–4, Leipzig/Hermannstadt 1874–1926, Nachdruck: Köln 1984
- TILKOVSKY Loránt: A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932) [Die Entfaltung der Krise der ungarndeutschen Bewegung (1930–1932)]. In: Somogy megye múltjából 10. Kaposvár 1979, 403–445.
- WIESER, Stefan: Wir zogen aus Schwaben nach Osten. In: SCHMIED, Stefan (Hrsg.): Heimatbuch der Sathmarer Schwaben. Wangen/Allgäu 1952, 5–67.

HAMZA Gábor

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.10

Em. Prof. Dr. iur. DDr. h.c.

Ordentliches Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

Eötvös Loránd Universität (ELTE), Budapest

Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen

Border Questions from the Treaties Signed in the Suburbs of Paris to the First Vienna Award 1938 and its Consequences

The first part of the article is dealing with the political negotiations, in particular, the one after the Munich Agreement, defining a three-month period to resolve Hungarian demands, to the First Vienna Award signed on November 2, 1938 at the Belvedere Palace in Vienna. The First Vienna Award separated predominantly Hungarian-populated territories in southern Slovakia and southern Carpathian Rus from Czechoslovakia and awarded them to the Kingdom of Hungary. Hungary thus regained some of the territories in present-day Slovakia and Ukraine lost in the Peace Treaty of Trianon. In the second part of the study the author is analyzing the negotiations following the First Vienna Award. The recovered territories were incorporated into Hungary (Kingdom of Hungary) on November 12, 1938, by a legislative act of the Hungarian Parliament.

Keywords: *Antikominternpakt, "appeasement", Austritt Ungarns aus dem Völkerbund, Autonomie der Karpaten-Ukraine, Autonomie der Slowakei, Bardo-Vertrag (Traité de Bardo), "der kleine Krieg" ("mala vojna"), Friedensvertrag von Lausanne, Friedensvertrag von Neuilly-sur-Seine, Friedensvertrag (Staatsvertrag) von Saint-Germain-en-Laye, Friedensvertrag von Sévres, Friedensvertrag von Trianon, "Kleine Entente", lettre d'envoi d'Alexandre Millerand, Münchener Abkommen, Reichsprotektorat Böhmen und Mähren, "Schutzvertrag", Verhandlungen in Komárom (Komarno)*

1. Die Vorgeschichte

Der Friedensvertrag (Traité de paix) von Trianon, einer der sog. Pariser Vorortverträge wurde am 4. Juni 1920 unterzeichnet.¹ Durch diesen Friedensvertrag ging etwa 71,4 Prozent des Staatsgebiets und 63,6 Prozent des Staatsvolkes (der Staatsbevölkerung) des Königreichs Ungarn einschließlich des Nebenlands (ungarisch: társország) – mit weitgehender Autonomie – Kroatien-Slawonien verloren. Von 325.411 km² – das Territorium von Kroatien-Slawonien belief sich auf 42.527 km² – blieben 93.073 km². Der Friedensvertrag mit Deutschland (dem Deutschen Reich),

¹ Hinsichtlich des französischsprachigen Textes des Friedensvertrages von Trianon siehe: Allied and Associated Powers (1914–1920). Traité de paix entre les Puissances alliées et associées et la Hongrie, protocole et déclaration du 4 juin 1920 (Trianon), Paris 1920.

der auch hohe Reparationszahlungen an die Siegermächte vorsah, wurde am 28. Juni 1919 im Spiegelsaal (Salle des Glaces) von Versailles unterzeichnet.² Der Friedensvertrag bzw. Staatsvertrag³ von Saint Germain-en-Laye mit Deutsch-Österreich wurde am 10. September 1919 unterzeichnet.⁴ Der Zusammenschluss von Deutsch-Österreich mit dem Deutschen Reich wurde untersagt. Der Friedensvertrag von Neuilly-sur-Seine mit Bulgarien wurde am 27. November 1919 unterschrieben.⁵ Dieser Friedensvertrag mit dem Osmanischen Reich bzw. mit der Türkei (dem Nachfolgestaat des Osmanischen Reiches) wurde am 10. August 1919 unterzeichnet. Der Friedensvertrag von Sèvres, der vom türkischen Parlament nicht ratifiziert wurde, wurde durch den Friedensvertrag von Lausanne am 24. Juli 1923 weitgehend revidiert – zugunsten der Türkei – bzw. außer Kraft gesetzt. Der Friedensvertrag von Lausanne wurde nach schwierigen Verhandlungen, die acht Monate lang dauerten, unterzeichnet.

Der Friedensvertrag von Trianon schrieb auch eine schwerwiegende Wiedergutmachung vor, deren Summe und Details aber später festzulegen waren.⁶ Hier ist darauf zu verweisen, dass der Friedensvertrag mit Deutsch-Österreich keine Reparationsforderungen vorsah. Wichtig ist für das Folgende, dass Art. 19 des Völkerbundstatuts die Möglichkeit einer friedlichen Revision der völkerrechtlichen Verträge, einschließlich der Staatsgrenzen, vorsah. Mit Rücksicht auf diesen Artikel traf am 20. Februar 1920 die ungarische Regierung die Entscheidung, dass sie nach dem Abschluss des Friedensvertrages um die Aufnahme in den Völkerbund bitten wird, um die Revision der schwierigen Bedingungen des Friedensvertrages zu erreichen⁷.

Der Friedensvertrag von Trianon wurde von der ungarischen Nationalversammlung (ungarisch: Nemzetgyűlés) am 26. Juni 1921 durch den Gesetzesartikel 1921: XXXIII ratifiziert. Maßgeblich dafür war ein „*lettre d'envoi*“ von *Alexandre Millerand*, der die Änderung der Grenzen ermöglichte. Der Abgeordnete *Margain* betonte, dass die Existenz dieser „*Note*“ „*Beweis*“ für die Absurdität der neuen Grenzen ist. Selbst Ministerpräsident und Außenminister *Aristide Briand* war der Meinung, dass die neuen Staatsgrenzen „*ziemlich willkürlich*“ (sic!) gezogen worden sind. Nach *Briand* verstoßen die neuen Grenzen gegen gewisse Interessen und bedürfen einer Korrektur. Im Unterhaus (House of Commons) von Großbritannien hat am 25. März 1920 der Abgeordnete

² Die Summe der Reparationszahlungen des Deutschen Reiches wurden erst im Jahre 1921 festgelegt. Die Summe belief sich auf 132 Milliarden Goldmark d.h. auf 31,5 Milliarden US-Dollar.

³ Hier ist darauf zu verweisen, dass der mit Deutsch-Österreich unterzeichnete Friedensvertrag von Saint Germain-en-Laye eigentlich ein Staatsvertrag war. Dies lässt sich darauf zurückführen, dass der Signatarstaat Deutsch-Österreich während des Ersten Weltkrieges noch nicht existierte: BRAUNEDER, Die Republik entsteht 162 ff., 121 ff.

⁴ Der Friedensvertrag bzw. Staatsvertrag von Saint-Germain-en-Laye hat zwar die Verpflichtung von Deutsch-Österreich zur Zahlung von Reparationskosten festgelegt, hat aber deren Summe nicht bestimmt. Die Summe der Reparationskosten wurde auch später nicht festgelegt.

⁵ Die Summe der Reparationszahlungen Bulgariens wurde auf 2,25 Milliarden Goldfranc festgelegt. Bulgarien hat bis zum Jahre 1928 30 Millionen Goldfranc, zu etwa 90 Prozent in Form von Warenlieferungen, gezahlt.

⁶ Die Friedensbedingungen werden Ungarn am 15. Januar 1920 überreicht. Den Friedensvertrag von Trianon haben die Beauftragten der kurzlebigen Regierung von *Sándor Simonyi-Semadam* (Ministerpräsident vom 15. März bis 19. Juli 1920), *Ágoston Benárd* und *Alfréd Drasche-Lázár* im Grand Palais du Trianon unterschrieben. Den Friedensvertrag haben die Vertreter der Großmächte (Frankreich, Großbritannien, Japan und Italien) und die Vertreter von 18 Staaten, d.h. insgesamt 22 Staaten – den Posten des Präsidenten (Vorsitzenden) der Unterzeichnungszereemonie nahm *Alexandre Millerand* wahr – unterzeichnet.

⁷ Die im April 1921 gebildete *Bethlen*-Regierung bat offiziell am 23. Mai 1921 in Genf um die Aufnahme Ungarns in den Völkerbund. Dem Antrag Ungarns wurde aber wegen der Burgenland-Frage nicht stattgegeben. Ungarn, als erster Verliererstaat, wurde am 18. September 1922 durch die Generalversammlung (Assemblée Générale) des Völkerbundes in Genf einstimmig in den Völkerbund aufgenommen. Deutschland trat erst am 8. September 1926 dem Völkerbund bei.

(deputy) Captain *Elliot* gegen die Ratifikation des Friedensvertrags von Trianon protestiert. Einige Tage später, am 30. März 1920, haben im House of Lords Lord *Newton*, Viscount *James Bryce*, Lord *Montagu*, Lord *Sydenham*, Lord *Weardale* und *Margues of Crewe* das Wort im Interesse von Ungarn ergriffen. Die Debatten wegen der Ratifikation dauerten noch bis Mai 1921. 60 Abgeordnete (deputies) forderten die Ablehnung der Ratifikation des Friedensvertrages von Trianon.⁸

Ungarn schloss einen Sonderfrieden (Separatfrieden) mit den Vereinigten Staaten von Amerika (USA), der am 29. August 1921 in Budapest durch den Beauftragten der USA in Ungarn, *Ulysses Grant-Smith* und dem ungarischen Außenminister, Graf *Miklós Bánffy* (1873–1950) – Außenminister vom 14. April 1921 bis 19. Dezember 1922 in der Regierung von Graf *István Bethlen* – unterschrieben wurde.⁹ Der Senat der USA hatte nämlich die mit Deutschland¹⁰, Deutsch-Österreich und Ungarn abgeschlossenen Pariser Vorortverträge nicht ratifiziert.¹¹ Die Friedensverhandlungen führte auf ungarischer Seite Graf *Miklós Bánffy*. Im Hinblick auf die neuen Staatsgrenzen ist der Text des Friedensvertrags von Trianon mit dem mit den USA abgeschlossenen Sonderfriedensvertrag identisch. Die ungarische Nationalversammlung ratifizierte den Friedensvertrag von Trianon und den mit den USA abgeschlossenen Friedensvertrag, dessen Text das Völkerbundstatut nicht enthielt, am 13. Dezember durch den Gesetzesartikel 1921: XXXIII.¹²

Marchese Pietro Tomasi Della Torretta (1873–1962), der das Amt des Außenministers Italiens zwischen 7. Juli 1921 und 26. Februar 1922 in der Regierung von *Ivanoe Bonomi* innehatte – er war früher (vom 20. August 1919) Botschafter Italiens in Wien – hat den „Kompromiss“ zwischen Österreich und Ungarn im Hinblick auf das Burgenland (auch Deutsch-Westungarn genannt) vermittelt. Dazu fand am 26. September 1921 eine Besprechung zwischen *Edvard Beneš* und dem ungarischen Außenminister Graf *Miklós Bánffy* statt. Im Laufe dieser Verhandlungen versprach *Beneš* die Unterstützung der territorialen Ansprüche Ungarns im Hinblick auf Sopron und seine Umgebung (acht Dörfer) durch die Tschechoslowakei. Darüber wurde dann das Abkommen zwischen Österreich und Ungarn in Venedig (Abkommen von Venedig) im Oktober 1921 (die Verhandlungen dauerten vom 11. bis 13. Oktober) unterzeichnet. Ungarn war in Venedig durch den Ministerpräsidenten Graf *István Bethlen* und den Außenminister Graf *Miklós Bánffy* vertreten. Als Folge des Abkommens von Venedig fand ein Referendum (Volksentscheid) am 14.

⁸ Im französischen Parlament wurde der Friedensvertrag von Trianon vom Abgeordneten (député) *Guernier* zur Ratifikation vorbereitet.

⁹ Hinsichtlich des Textes des Friedensvertrages mit den Vereinigten Staaten von Amerika siehe: United States. Treaty between the United States and Hungary Establishing Friendly Relations, Signed at Budapest, August 29, 1921. Washington D.C., 1922.

¹⁰ Der von der deutschen Nationalversammlung am 23. Juni 1919 mit 237 gegen 138 Stimmen gebilligte Versailler Friedensvertrag wurde am 28. Juni in Versailles unterzeichnet. Erwähnung verdient, dass Ministerpräsident *Philipp Scheidemann* schon vorher, am 20. Juni 1919, aus Protest gegen die Bedingungen des Versailler Friedensvertrages zurückgetreten war. Am 10. Januar 1920 trat der Versailler Friedensvertrag und die Völkerbundsatzung in Kraft. Am 19. März 1920 wurde der Versailler Vertrag im Senat der USA abgelehnt. Der Friedensvertrag zwischen den Vereinigten Staaten von Amerika (USA) und Deutschland wurde am 25. August 1920 unterzeichnet.

¹¹ Hier ist darauf zu verweisen, dass der Friedensvertrag von Trianon auch von Polen nicht ratifiziert wurde. Dies war vor allem darauf zurückzuführen, dass Ungarn im Jahre 1920 den neuen polnischen Staat im Krieg gegen Sowjetrußland mit Waffenlieferungen unterstützt hat. Der im Jahre 1921 in Riga abgeschlossene Friedensvertrag zwischen Polen und Sowjetrußland hat für Polen vorteilhafte Grenzen bestimmt. Das Staatsgebiet Polens belief sich auf 388.900 km².

¹² Die Vereinigten Staaten von Amerika hatten im Völkerbund nur Beobachterstatus (non member observer state).

Dezember 1921 in Sopron (auf Deutsch: Ödenburg), am 15. Dezember in Brennbergbánya und am 16. Dezember in acht Dörfern (Ágfalva, Balf, Bánfalva, Boz, Fertőrákos, Harka, Kópháza und Nagycenk) in der Umgebung von Sopron unter der Kontrolle der Kommission der Generäle der Entente-Mächte – General *Hamelin* (Frankreich), General *Carlo Ferrario* (Italien) und General *Gorton* (Großbritannien) – statt.¹³

Das Ergebnis des Referendums: Ungarn wurden 355 km² belassen, die Stadt Sopron (deutsch: Ödenburg) und sechs Dörfer, von 4350 km² gemäss dem Friedensvertrag von Saint Germain-en-Lay, der die Abtretung von Burgenland – der westliche Streifen der Komitate (ungarisch: vármegye) Pozsony, Moson, Sopron und Vas – vorsah und der am 10. September 1919 mit Deutsch-Österreich unterzeichnet wurde.¹⁴ Die Grenzkorrektur wurde durch den ungarischen Gesetzesartikel 1922: XXIX festgelegt und Sopron von der ungarischen Nationalversammlung das Attribut „*Civitas Fidelissima*“ verliehen. Nach dem Zerfall des Königreichs Ungarn waren übrigens fünf kurzlebige, provisorische Staatsgebilde entstanden, nämlich die Republik von Banat (auf Ungarisch: Bánáti Köztársaság), die Wendländische Republik (ungarisch: Vendvidéki Köztársaság), die Republik von Baranya (ungarisch: Baranyai Köztársaság), der Leitha Banschag (ungarisch: Lajtabánság) und Freistaat Fiume (italienisch: Libera Città di Fiume, ungarisch: Fiumei Szabad állam).¹⁵

Aufgrund des „*lettre d'envoi*“, überreicht mit dem endgültigen Text des Friedensvertrages im Namen des Obersten Rates der Entente am 6. Mai 1920 in Paris von dem Präsidenten der Friedenskonferenz *Alexandre Millerand* (1859–1943)¹⁶ – Ministerpräsident und Außenminister von Frankreich vom 18. Februar bis 24. September und Staatspräsident (chef de l'État) bis 1924 – wurde eine Kommission zur Festlegung der neuen Staatsgrenzen zustande gebracht. Entsprechend dem Vorschlag dieser Kommission entschied am 17. September 1922 der Rat des Völkerbundes (Conseil de la Société des nations), dass einige Dörfer an Ungarn rückgegliedert werden sollen. Es waren dies aufgrund der Entscheidung des Rates des Völkerbundes am 23. April 1923 zwei Dörfer bei Salgótarján (27 km²). Entsprechend Art. 19 des Völkerbundstatuts war ja die friedliche Revision der in den Pariser Vorortverträgen festgelegten Grenzen – eher theoretisch – möglich.¹⁷

¹³ Das Ergebnis der Volksabstimmung wurde am 17. Dezember bekanntgegeben. 65,8 Prozent der Wähler stimmten für den Verbleib in Ungarn. Der Rat der Botschafter nahm am 20. Dezember 1921 abgehaltenen Sitzung das Resultat des Volksentscheids zur Kenntnis.

¹⁴ Hier sei darauf verwiesen, dass ein Bundesverfassungsgesetz Österreichs vom Jahre 1921 Sopron (Ödenburg) als Hauptstadt von Burgenland bestimmte.

¹⁵ Der Freistaat Fiume, der von 1920 bis 1924 bestand, wurde im Jahre 1921 von Frankreich, Großbritannien und den Vereinigten Staaten von Amerika anerkannt. Die Wendländische Republik hingegen wurde nur von Deutsch-Österreich (Österreich) anerkannt.

¹⁶ Der „*Lettre d'envoi*“ von *Alexandre Millerand* wurde von der Friedenskonferenz erst am 18. Mai 1920 der ungarischen Friedensdelegation zugestellt. An diesem Tage hielt die ungarische Friedensdelegation ihre letzte (feierliche) Sitzung und es wurde auf Vorschlag von Graf *Albert Apponyi* ihre Auflösung der Friedensdelegation beschlossen.

¹⁷ Aufgrund eines zwischen Polen und der Tschechoslowakei im Jahre 1920 abgeschlossenen Abkommens waren 589 km² (kleine Teile der Komitate von Árva und Szepes) Polen zugefallen. Vom Komitat Árva werden 14, vom Komitat Szepes 13 Dörfer an Polen abgetreten: DORIAN, La question d'une frontière commune entre la Pologne et la Hongrie, Warszawa 1921. Der Verfasser dieser Abhandlung war *Adorján Divéky* (1880–1965), der den Pseudonym *A. Dorian* benutzte.

2. Die ersten Versuche des „appeasement“ („Verständigungspolitik“)

Die Errichtung der sog. kleinen Entente (Petite Entente, Little Entente)¹⁸ erfolgte durch den SHS-Staat (Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen, ab 1929 Jugoslawien), Rumänien und die Tschechoslowakei durch mehrere Verträge ab 1920. Am 14. Juni 1938 besuchte *Wilhelm Keitel* (Generalstabchef der Wehrmacht vom 5. Februar 1938 bis 30. April 1945) Ungarn (Budapest). Im Laufe der Verhandlungen wird die Möglichkeit der Kooperation zwischen dem Generalstab von Deutschland und dem von Ungarn besprochen. Die Pläne werden aber nicht konkretisiert. Vorwürfe der Mitglieder der ungarischen Delegation bemängelten die deutschen Waffenlieferungen. Die politische und militärische Führung von Deutschland zögerte in Bezug auf eine militärische Attacke der Tschechoslowakei. Diese verfügt in dieser Zeit über eine 480.000 Mann starke Armee. *Hitler* selbst schwankt im Hinblick auf die Notwendigkeit eines militärischen Eingreifens Ungarns gegen die Tschechoslowakei. Vorsicht gab es auch auf ungarischer Seite, Furcht auf beiden Seiten vor einem europäischen Krieg wegen der realen Gefahr des Eintritts Großbritanniens in den Krieg.

Am 29. Juni 1939 führte Ministerpräsident *Milan Hodža* (1878–1944) in Prag mit den führenden Vertretern der Vereinigten Ungarischen Partei (ungarisch: *Egyesült Magyar Párt*) in Hinblick auf den künftigen Status der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei Gespräche. Die Vertreter der Vereinigten Ungarischen Partei fordern die Realisierung der Autonomie bzw. des Autonomie-Status der ungarischen Minderheit innerhalb der Tschechoslowakei.

Die kleine Entente löst sich auf der Konferenz, die Anfang Mai 1938 in Sinaia (Rumänien) stattfindet, wegen der Meinungsunterschiede in der Beurteilung der Minderheitenfrage im Hinblick auf die ungarische Minderheit, die in den drei Mitgliedstaaten der kleinen Entente lebt, auf. Diese nehmen den mit Nachdruck geäußerten Wunsch der ungarischen Regierung an, Verhandlungen über die Minderheitenfrage separat, d.h. mit Prag, Bukarest und Belgrad, autonom in der Zukunft zu führen. Am 29. August 1938 fand das (letzte) Treffen der Mitgliedstaaten der kleinen Entente in Bled statt. Hier ist darauf zu verweisen, dass die kleine Entente nach der Auflösung der Tschechoslowakei im März 1939 (aber schon nach dem Münchener Abkommen bzw. am 5. Oktober 1938 nach dem Rücktritt von *Edvard Beneš* als Staatspräsident) de facto aufgehört hat, zu bestehen.

Auf der Konferenz in Bled erkennen die drei Mitgliedstaaten die Gleichberechtigung Ungarns in der militärischen Rüstung an. Die vier Verhandlungspartner verzichten auf die

¹⁸ Das am 14. August 1920 unterzeichnete Abkommen zwischen der Tschechoslowakei und dem SHS-Staat ist als Grundlage (völkerrechtliche Basis) der sog. kleinen Entente zu betrachten. Es folgen am 23. April 1921 das Verteidigungsabkommen zwischen der Tschechoslowakei und Rumänien, am 7. Juni 1921 das Verteidigungsabkommen zwischen Rumänien und dem SHS-Staat, im Jahre 1924 der Bündnis- und Freundschaftsvertrag zwischen Frankreich und der Tschechoslowakei. Dieser Vertrag wurde nach Locarno (1925) mit einem Garantievertrag ergänzt. Weiters folgen im Jahre 1926 der Freundschaftsvertrag zwischen Frankreich und Rumänien, im November 1927 das Freundschaftsabkommen zwischen Frankreich und dem SHS-Staat, am 27. Juni 1930 das Statut der sog. kleinen Entente. Die formelle Errichtung der sog. kleinen Entente zwischen der Tschechoslowakei, Jugoslawien und Rumänien wird in Genf am 16. Februar 1933 von den Außenministern der Mitgliedstaaten unterzeichnet und es werden der Permanente (Ständige) Rat und der Wirtschaftsrat der kleinen Entente errichtet. Am 9. Juni 1934 erkennen die Mitgliedstaaten der kleinen Entente, mit Ausnahme Jugoslawiens, die Sowjetunion an. Zwischen Jugoslawien und der Sowjetunion werden die diplomatischen Beziehungen am 25. Juni 1940 aufgenommen. Der Freundschafts- und Nichtangriffsvertrag zwischen beiden Staaten wird am 5. April 1941 unterzeichnet.

Anwendung von Gewalt. Friedliche Beilegung der Streitfragen wird zum Ziel erklärt. Die Minderheitenerklärung seitens der Tschechoslowakei bleibt aber im „*Schwebezustand*“. Der offizielle Text der Vereinbarung in Bled spricht von „*übrigen*“ Fragen, die weiterer Verhandlungen bedürfen. Nach ungarischer Meinung hängt die Gültigkeit der ersten zwei Punkte von der Vereinbarung im dritten Punkt (sc. die Regelung der Minderheitenfrage) ab. Nach Ansicht der Vertreter der Mitgliedstaaten der kleinen Entente hingegen gelten die ersten zwei Punkte der Vereinbarung als endgültig. Dieses Abkommen trat aber nicht in Kraft, weil es nicht von dem ungarischen Parlament in beiden Kammern – Abgeordnetenhaus (ungarisch: Képviselőház) und Oberhaus (ungarisch: Felsőház) – ratifiziert wurde. Die Vereinbarung von Bled wird auch von der Tschechoslowakei – wegen der Gebietsansprüche Ungarns – nicht unterzeichnet, sondern nur paraphiert.

Die Vereinbarung von Bled fiel zeitlich, aber ohne Absicht d.h. zufällig, mit dem Anfang des fünftägigen ungarischen Staatsbesuchs auf Einladung von Reichskanzler *Hitler* vom 23. August bis 28. August 1938 zusammen. Aus Ungarn kamen Reichsverweser *Horthy*, Ministerpräsident *Bela Imrédy*, *Kálmán Kánya*, *Lajos Keresztes-Fischer* (Generalstabchef), *Lajos Kuhl* (Leiter der politischen Abteilung des Außenministeriums) und *Jenő Rátz* (Verteidigungsminister). Sie besuchten Berlin, Hamburg, Kiel, Nürnberg, Potsdam und Karinhall. Es kommt in Kiel zu folgendem Versuch *Adolf Hitlers* und der politischen Führung Deutschlands (*Joachim von Ribbentrop*, 1893–1946): Die militärische Attacke auf die Tschechoslowakei solle von Ungarn initiiert werden, nach dem ungarischen Angriff soll die Wehrmacht des Deutschen Reiches eingreifen und militärische Hilfe leisten. *Hitler* versprach als „*Kompensation*“ für die Mobilmachung bzw. die militärische Attacke Ungarns die mehrheitlich von Ungarn bewohnten Gebiete der Slowakei, eventuell die ganze Slowakei (Oberungarn, ungarisch: Felsőmagyarország) bis zu den Karpaten Ungarn zurückzugeben. Er forderte eine sofortige Antwort d.h. Einwilligung. Diese Idee bzw. dieser Vorschlag wird von ungarischer Seite energisch und eindeutig zurückgewiesen. Es gibt zwei Gründe dafür: Die Rücksichtnahme auf die sehr wahrscheinlich negative Beurteilung und Verurteilung Ungarns militärischer Aktion durch die Weltöffentlichkeit und die reale Angst vor der Eventualität einer militärischen Niederlage Ungarns, denn militärisch war die Tschechoslowakei Ungarn gegenüber zweifelsohne überlegen. Reichsverweser *Horthy* wies *Hitlers* Versuch energisch zurück. Selbst zu einer Mobilmachung Ungarns konnte ihn *Hitler* während ihres Treffens in Kiel nicht überzeugen. *Horthys* Standpunkt wurde von den Mitgliedern der ungarischen Delegation einhellig unterstützt. Der gleiche Standpunkt wurde anlässlich der Verhandlungen zwischen Reichsaußenminister *Joachim von Ribbentrop* und den Mitgliedern der ungarischen Delegation bekräftigt, auch von *Lajos Keresztes Fischer* während seiner Gespräche mit *Keitel*.

Mitte September 1938 kommt es zum Versuch von *Kálmán (Koloman) Darányi* (Ministerpräsident vom 10. Oktober 1936 bis 13. Mai 1938) den Konflikt zwischen Berlin und Budapest mit diplomatischen Mitteln zu schlichten bzw. beizulegen. Die Frage der Angliederung der Karpatho-Ukraine (ukrainisch bzw. slowakisch: Rusinsko bzw. Podkarpatská Rus, ungarisch: Kárpátaljai Oroszország, Kárpátalja oder Kelet-Felvidék) an Ungarn beschäftigt namhafte Politiker in der Karpatho-Ukraine: *Sztepan Fencsik* (auf Ungarisch: *István Fencsik*), *Andrej Brody* (ungarisch: *András Bródy* (1895–1946), *Mihai Demko* und *August (Ágoston) Volosin*. *Andrej Brody* war vom 11. Oktober bis 26. Oktober der erste Ministerpräsident der Podkarpatská Rus, die innerhalb der Tschechoslowakei nach dem Münchner Abkommen einen Autonomiestatus hatte. Später wurde

Bródy Mitglied der *Sirovy*-Regierung¹⁹ und war hier für die Angelegenheiten der Podkarpatská Rus zuständig.

Erwähnenswert ist die Mission von Lord *Walter Runciman* in der Tschechoslowakei vom 3. August bis 16. September 1938. In dieser Periode hält er sich in erster Linie in Prag auf. In der Folge gewährt die tschechoslowakische Regierung am 18. September 1938 dem Sudetenland Autonomie. Zeitgleich besucht Oberst (Generaloberst ab 1939) *Rudolf Andorka* (1891–1961) Warschau am 12. September 1938, um Verhandlungen über eine gemeinsame („konzentrierte“) politische Aktion zwischen beiden Ländern in Bezug auf die Lösung der Minderheitenfrage in der Tschechoslowakei zu führen. Danach trifft am 15. September 1938 Sir *Arthur Neville Chamberlain* (Ministerpräsident des Vereinigten Königreichs vom 28. Mai 1937 bis 10. Mai 1940)²⁰ mit *Hitler* in Berchtesgaden (Obersalzberg) zusammen. Während dieses Treffens kommt die Frage der ungarischen Minderheit nicht ins Gespräch. Am 22. September 1938 findet das zweite Treffen zwischen *Chamberlain* und *Hitler* in Bad Godesberg statt. Die Verhandlungen enden am 23. September ohne Ergebnis.

Angeboten wird nun italienische Hilfe als Vermittlungsversuch, vorbereitet in der Presse durch einen Artikel in *Giornale d'Italia*, eine der offiziellen Zeitungen des Regimes in Italien. In diesen Tagen, am 16. September 1938, trifft *Hermann Göring* in Berlin mit *Döme Sztójay* zusammen. Zweck des Treffens ist die Bewertung der Rolle der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei, die sich – nach einhelliger Meinung – in wesentlichen Punkten von der Lage der Sudetendeutschen unterscheidet. Der *Pester Lloyd*, eine traditionsreiche Tageszeitung Ungarns, gegründet im Jahre 1854, schlägt am 17. September 1938 vor, es solle die Frage der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei mit der Frage der sudetendeutschen zusammen gelöst werden. Am gleichen Tag erörtern *György Barcza* (1888–1961), der Gesandte Ungarns in London vom 25. Mai 1938 bis April 1941, *Édouard Daladier* (1884–1970) (Ministerpräsident zum zweiten Male in den Jahren 1938–1940) und *Georges Bonnet* (Außenminister), der „starke Mann“ (homme fort in der französischen Regierung), die Frage der polnischen und der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei. Im Gespräch *Barczas* mit *Edward Frederick Lindley Wood Earl of Halifax* (Chef des Foreign Office von März 1938 bis Dezember 1940) am 20. September 1938 zeigt dieser Verständnis für Ungarn. Sein vorrangiges Ziel: zuerst den Frieden in Europa zu sichern. Zu dieser Zeit verhandeln in Warschau *András Hóry* (1886–1971), der Gesandte Ungarns in Warschau von 1936 bis 1939, und *Josef Beck* (1894–1944), der Außenminister Polens vom November 1932 bis Ende September 1939 (sodann Asyl in Rumänien) über das Schicksal der Karpatho-Ukraine. Ziel der Verhandlungen ist die Errichtung einer gemeinsamen Grenze zwischen Polen und Ungarn.

Am 20. September 1938 wendet sich *Horthy* brieflich an *Hitler* mit der Bitte um Unterstützung der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei. Auch kommt es an diesem Tag zum Besuch von Ministerpräsident *Béla Imrédy*, *Kálmán Kánya* und *Lajos Keresztes Fischer* bei

¹⁹ *András Bródy* studierte Jura in Budapest. Er war Mitglied der slowakischen Delegation bei den Verhandlungen in Komárom. Er setzte sich für friedliche Lösung des Konflikts zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei ein und für die Schlichtung der Grenzfrage durch Volksentscheid. Er wurde im Herbst 1938 inhaftiert und erst am 11. Februar 1939 freigelassen. Im März 1939 kehrte *Bródy* nach Ungvár zurück und wurde Abgeordneter im ungarischen Parlament. Am 25. November 1945 wurde er durch die NKWD inhaftiert und im Mai 1946 durch das Volksgericht in Ungvár wegen Kollaboration mit Ungarn (mit dem *Horthy*-Regime) zum Tode verurteilt wie auch *Mihai Demko* und *István Fencsik*. Das Todesurteil wurde am 11. Juni 1946 (nach einigen Angaben später, am 7. Dezember 1946) vollstreckt.

²⁰ Sir *Neville Chamberlain* starb am 9. November 1940.

Hitler am Obersalzberg; anwesend sind auch *Ribbentrop* und *Keitel*. *Hitler* wiederholt seine Vorschläge von Kiel. Er hat nicht die Absicht, in München die ungarischen Gebietsansprüche zu unterstützen. Ungarn hätte das Risiko eines militärischen Eingreifens annehmen müssen.

Rumänien und Jugoslawien halten die Angliederung des mehrheitlich von Ungarn bewohnten südlichen Streifens der Slowakei an Ungarn für möglich. Wichtig wird am 22. September 1938 die Note von Außenminister *Galeazzo Ciano* an Großbritannien: Die Nationalitätenfrage in der Tschechoslowakei sei in ihrer Gesamtheit (Sudetendeutsche, Ungarn und Polen) zu lösen. Die Situation der Ruthenen in der Karpatho-Ukraine wird nicht erörtert. *Benito Mussolini* hält vier wichtige Reden: am 18. September 1938 in Triest, am 21. September 1938 in Treviso, am 24. September 1938 in Padua und am 26. September 1938 in Verona. Eindeutig tritt *Mussolini* für Ungarn ein: politische Unterstützung der ungarischen territorialen Revisionsansprüche der Tschechoslowakei gegenüber. Polen und Ungarn wollen mit friedlichen Mitteln auftreten bzw. Druck auf die Regierung von Prag ausüben. Die europäischen Großmächte (Vereinigtes Königreich, Frankreich, Deutschland und Italien) unterstützen die territorialen Forderungen (Ansprüche) beider Länder.

Am 26. September 1938 hält *Hitler* eine Rede in Berlin (im Sportpalast), in der er auf alle territorialen Ansprüche Deutschlands, mit Ausnahme der sudetendeutschen Gebiete, verzichtet. Diese Rede beruhigt Polen. Es kommt zu – erfolglosen – Verhandlungen unter *Edvard Beneš*, *Kamil Krofta* (1876–1945, Historiker, Diplomat, Politiker, Stellvertretender Außenminister der Tschechoslowakei in den Jahren 1927–1935, Außenminister in den Jahren 1935–1938) – und *Ignacy Moscicki*, Staatspräsident Polens vom 4. Juni 1926 bis Ende September 1939, über die Übergabe von Teilen von Schlesien (Olsa-Gebiet, auf Polnisch: Zaolzie, auf Tschechisch: Zaolší oder Zaolzi) an Polen. Am 28. September 1938 ist es *Döme Sztójay* (Gesandter Ungarns in Berlin) gelungen, Kontakt mit *Hermann Göring* aufzunehmen. Dieses Treffen hat keinen Erfolg – die ungarische Frage bleibt weiterhin offen d.h. ungelöst. Am 29. September 1938 versichern *Mussolini* und *Ciano Graf István Csáky* (1894–1941) (Chef de cabinet im ungarischen Außenministerium in den Jahren 1936–1938, vom 10. Dezember 1938 bis zum am 26. Januar 1941 erfolgten Tode Außenminister) bei den Verhandlungen in München die ungarischen Gebietsanforderungen – auf ethnischer Basis – zu unterstützen. Das historische Prinzip – die Slowakei als Oberungarn (ungarisch: Felsőmagyarország), d.h. als Bestandteil der Länder der Stephanskronen zu verstehen – wird von Italien abgelehnt.

Hitler wollte aber selbst (ohne „fremde Einmischung“) die polnische und ungarische Frage (d.h. Gebietsanforderungen beider Länder in Bezug auf die Tschechoslowakei) regeln. Gemäß Telegramm von Lord *Halifax* am Abend 29. September solle die tschechoslowakische Regierung unter allen Umständen dazu veranlasst werden, diejenigen Gebiete an Ungarn abzutreten, die mehrheitlich von Ungarn bewohnt sind („im Einvernehmen mit dem ethnischen Prinzip“).

Sir *Arthur Neville Chamberlain* (1869–1940, Premierminister von 1937 bis 1940) und *Daladier* beeilen sich nun, mit *Hitler* ein Abkommen zu schließen, ohne Rücksicht auf die Gebietsanforderungen (bzw. Ansprüche) von Polen und Ungarn zu nehmen. Hier verweisen wir darauf, dass *Chamberlain* am 22. September 1938 während seines zweiten Treffens mit *Hitler* auch die Möglichkeit bzw. Notwendigkeit der ungarischen Ansprüche zur Sprache brachte.

Maßgeblich ist der Einfluss von *Mussolini*. Die Sowjetunion – als „arbitrer“ bzw. „Schiedsrichter“ – wird nicht nach München eingeladen. Die Folge: die Sowjetunion ist keine

Signatarmacht des Münchener Abkommens. Diese Entscheidung von den vier Signatarmächten wird von Moskau sehr negativ, mit großer „*Enttäuschung*“ d.h. Befremden betrachtet bzw. bewertet. Das Münchener Abkommen wurde später zum Inbegriff der Appeasement-Politik der britischen Regierung unter Sir *Neville Chamberlain* und war gleichzeitig eine Art Symbol für politische (außenpolitische) Fehleinschätzung und Kapitulation.

3. Die politischen Ereignisse nach dem Münchener Abkommen vom 30. September 1938

Im Protokoll des Münchener Abkommens sind die polnischen und die ungarischen Gebietsansprüche nur im Anhang (Appendix) erwähnt. Als Frist für die Lösung der Streitfragen waren drei Monate ab der Unterzeichnung des Abkommens vorgesehen.

In der Nacht zum 30. September 1938 richtet die polnische Regierung ein Ultimatum an Prag, in dem Warschau den bereits verkündeten Anschluss des Teschen-Gebiets (Olsagebiet) – gebietsmäßig 221 km² – an Polen fordert. Die tschechoslowakische Regierung lenkt unter militärischem Druck ein. Dieses Gebiet wird am 2. Oktober 1938 laut einer Sondervereinbarung zwischen Prag und Warschau an Polen übergeben. In der britischen Presse ist von „*Leichenfledderei*“ die Rede. Berlin erhebt keine Einwände. Der NS-Staat schaltet sich nicht in die Beziehungen zwischen Polen und der Tschechoslowakei ein. Einer Intervention enthalten sich auch Frankreich, Großbritannien und Italien, d.h. die anderen Signatarmächte des Münchener Abkommens.

In Budapest findet am 1. Oktober 1938 eine Regierungssitzung statt: Der Wunsch nach einer möglichst schnellen politischen Lösung und das Beharren auf dem Selbstbestimmungsrecht der ungarischen Minderheit in der Tschechoslowakei werden festgehalten. Außenminister *Kamil Krofta* ist bereit zur Verhandlung. Nach Meinung von *Jan Masaryk* (1886–1948, Botschafter der Tschechoslowakei in London 1925–1938) ist jedoch keine Eile erforderlich. Sir *Geoffrey George Knox* (1884–1958), der britische Gesandte in Budapest vom Oktober 1935 bis 16. Mai 1939, zwischen 1932 und 1935 Präsident der Regierenden Kommission des Saarlandes in Saarbrücken, ermahnt in beherrschendem Ton den Außenminister *Kálmán Kánya* bzw. die ungarische Regierung zur Zurückhaltung in Bezug auf die Gebietsforderungen der Tschechoslowakei. Die gleiche Position nimmt er in der Frage der Angliederung der Karpatho-Ukraine an Ungarn ein. Die ironische Antwort von *Kálmán Kánya*: „*His Majesty's Government würde in Berlin den gleichen Rat geben*“ – in Anspielung auf *Neville Chamberlain's* Vermittlungsversuche am Obersalzberg und in Bad Godesberg. Der Nachfolger von *Knox* wird Sir *Owen St. Clair O'Malley* (1887–1974), der bis 1941 in Budapest bleibt.

General *Jan Syrový* (1888–1970), Hauptinspektor der tschechoslowakischen Armee, wird der neue tschechoslowakische Ministerpräsident vom 23. September bis 1. Dezember 1938 als Nachfolger von *Milan Hodža* (im Exil in London). *Syrový* nimmt provisorisch nach der Abdankung von *Edvard Beneš* am 5. Oktober 1938 verfassungsmäßig auch die Funktion des Staatsoberhauptes bis 30. November 1938, den Tag der Wahl von *Emil Hácha* (1872–1945) zum Präsidenten, wahr. Bis 27. April 1939 hat er auch den Geschäftsbereich des Verteidigungsministers inne. Die erste Regierung *Syrový* dauert bis 5. Oktober 1938. *Edvard Beneš* verlässt inzwischen – am 22. Oktober 1938 – die Tschechoslowakei. Er geht ins Exil nach England und lässt sich in London nieder. In der ersten Regierung *Syrový* hat *Kamil Krofta* den Geschäftsbereich des Außenministers inne. In der

zweiten Regierung *Syrovy* wird *Ferdinand Chvalkovský*, der früher Gesandter der Tschechoslowakei am Quirinal in Rom war, Außenminister. Nachfolger *Syrovy*s als Ministerpräsident wird am 1. Dezember 1938 *Rudolf Beran*, der vom Staatspräsident *Emil Hácha* ernannt wird. *Beran* nimmt das Amt des Ministerpräsidenten bis 27. April 1939 wahr.

In Rom besucht Baron *Frigyes Villani* (1892–1964), Gesandter Ungarns in Rom am Quirinal, *Benito Mussolini* und führt Gespräche mit ihm. Auf Einladung von *József Becke* (polnischer Außenminister von 1932 bis 1939) kommt es zum Besuch von Graf *István Csáky* in Warschau am 5./6. Oktober 1938. Die nicht zu unterschätzende Folge des Besuches von *Csáky* war eine enge bzw. engere politische Kooperation zwischen Polen und Ungarn. Der britische Gesandte *Knox* schreibt am 8. Oktober 1938 von „der kleinen Budapest–Warschau Achse“ als Ergebnis des Besuches von Graf *István Csáky* in Warschau.

Am 6. Oktober 1938 erfolgt in Zilina (ungarisch: Zsolna) in einem Manifest die Proklamation der Autonomie der Slowakei (ungarisch: Zsolnai manifesztum). Die Erklärung der Autonomie wird bei der Sitzung der Slowakischen Volkspartei (HSL'S) von *Andrzej Hlinka*²¹ verkündet, woran auch die Vertreter der anderen slowakischen politischen Parteien teilnehmen.²² Zum Vorsitzenden der autonomen slowakischen Regierung wird am 7. Oktober 1938 Prälat *Josef Tiso* gewählt. In diesen Tagen findet in Prag eine ernsthafte Regierungskrise statt. *János Wettstein* (Gesandter von Ungarn in Prag) veranlasst am 8. Oktober die Wiederaufnahme der Verhandlungen zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei. Mitglieder der tschechoslowakischen Delegation sind: *Ivan Krno* (1891–1968), Stellvertretender Ministerpräsident; *Josef Tiso*; *Ferdinand Durčanský* (1906–1974, Juraprofessor, Völkerrechtler, einer der Führer der Slowakischen Volkspartei, ab Oktober 1938 zunächst Justizminister, später Gesundheitsminister in der autonomen slowakischen Regierung und in den Jahren 1939–1940 Außenminister der slowakischen Regierung); General *Viest Parkanij* als Vertreter der Zentralregierung in Prag und Minister für die Karpatho-Ukraine.

Hier sei darauf verwiesen, dass *Edmund Bacsinzky-Bacinsky* (1880–1945) ab 8. Oktober 1938 die Funktion des Innenministers der autonomen Regierung der Karpatho-Ukraine wahrnahm. Mitglieder der ungarischen Delegation sind: *Kálmán Kánya* als Leiter der Delegation; *Pál Teleki*, Minister für Kultus und Unterricht; *Tibor Pataky* (1889–?), ab 1938 Staatssekretär im Amt des Ministerpräsidenten, zuständig für Minderheitenfragen (ohne eigenen Geschäftsbereich bzw. Ressort); *Tibor Péchy*, Staatssekretär; *János Wettstein*, außerordentlicher Gesandter und bevollmächtigter Minister; *Lajos Kuhl*, Botschaftsrat, *Pál Sebestyén*, Ministerialrat, und *Rudolf Andorka*, Oberst im Generalstab.

Die tschechoslowakische Verhandlungsdelegation besteht ausschließlich aus Slowaken. Leiter der Delegation ist *Josef Tiso*, der vor zwei Tagen zum Ministerpräsidenten der autonomen

²¹ Der katholische Priester und Politiker *Andrzej Hlinka* (1864–1938) gründete im Jahre 1913 die Slowakische Volkspartei, die aber erst im Jahre 1925 diesen Namen aufnahm. Die Slowakische Volkspartei, die auch im tschechoslowakischen Parlament in Prag vertreten war, setzte sich für die Autonomie der Slowakei ein. *Hlinka* und die Slowakische Volkspartei beriefen sich auf die Deklaration in Pittsburgh (US-Bundesstaat Pennsylvania) am 31. Mai 1918, die die Autonomie der Slowakei vorsah. *Andrzej Hlinka* starb am 16. August 1938 d.h. vor der Erklärung der Autonomie der Slowakei.

²² Die Erklärung der Autonomie d.h. nicht die Unabhängigkeit der Slowakei in Zilina (ungarisch: Zsolna) wird in Prag mit Erleichterung angenommen. Dadurch wird nämlich das Fortbestehen des tschechoslowakischen Staates gesichert.

slowakischen Regierung ernannt wurde. Die tschechoslowakische Delegation hatte keine Experten unter ihren Mitgliedern.

Voraussetzung der bilateralen Verhandlungen zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei auf ungarischer Seite: Übergabe (Rückgliederung) entweder von Révkomárom (slowakisch: Komarno) oder Ipolyság (slowakisch: Sahy) oder Párkány (slowakisch: Sturovo) an Ungarn als symbolischer Akt (Zeichen) des „guten Willens“ bzw. der Bereitschaft zur „seriösen“ und friedlichen Beilegung des Konflikts zwischen beiden Ländern seitens des tschechoslowakischen Verhandlungspartners. Statt Révkomárom und Párkány werden Bahnhof und Industriebereich von Sátoraljaújhely an der Staatsgrenze bei dem nicht schiffbaren Fluss Ronyva am 9. Oktober und Ipolyság am 11. Oktober Ungarn übergeben, die ungarische Landwehr (ungarisch: honvédség) besetzt beide Ortschaften. Am 9. Oktober 1938 am Abend um 19 Uhr beginnen die Verhandlungen in Komárom (Révkomárom; slowakisch: Komarno, deutsch: Komorn) im alten Komitatshaus (ungarisch vármegyeháza). Die Verhandlungen dauern vier Tage und enden am 13. Oktober um 19.10 Uhr mit Abbruch, d.h. ohne Ergebnis! Der Konflikt bleibt weiterhin ungelöst. Die Verhandlungen dienen nur teilweise zur Klärung der weitgehend unterschiedlichen Meinungen. Ergebnis der Verhandlungen: die slowakischen Verhandlungspartner erkennen die Gebietsansprüche Ungarns an. Sie sind bereit, den Ungarn innerhalb der Tschechoslowakei nicht nur Autonomie zu gewähren.

Ministerpräsidenten *Syrový* und Außenminister *Chvalkovský* wenden sich an Berlin, Rom, London, Warschau und Paris, nicht aber an Moskau. Die Sowjetunion bleibt weiterhin von der Teilnahme an der Schlichtung der Krise ausgeschlossen. Die Folge: Verstimmung in Moskau.

Es folgt der Besuch von *Kálmán Darányi* am 14. Oktober am Obersalzberg (Berchtesgaden) bei Hitler. Am Gespräch nimmt auch *Joachim von Ribbentrop* teil. *Darányi* trägt vor, dass Ungarn bereit ist, aus dem Völkerbund auszutreten und dem Antikominternpakt²³ beizutreten. Außerdem ist Ungarn bereit, mit dem Deutschen Reich ein für dieses vorteilhafte Wirtschaftsabkommen für zehn Jahre zu schließen. Das Protokoll führt Botschaftsrat im Auswärtigen Amt *Hewell*. Am Abend des gleichen Tages findet ein Treffen zwischen *Darányi* und *Ribbentrop* – *Edmund Veessenmeyer* (1904–1977), der später Reichsbeauftragte in Ungarn wurde, ist auch anwesend – in München statt. *Ribbentrop* ist mit der Errichtung einer neuen Grenze zwischen Ungarn und der Slowakei nach dem ethnischen Prinzip einverstanden. *Ribbentrop* trägt die Idee der Errichtung eines unabhängigen Rusinsko (Karpatho-Ukraine) unter deutschem Protektorat vor. Er spricht aber nicht über die Details dieses Planes. *Darányi* kehrt am nächsten Tag, am 15. Oktober, nach Budapest zurück. Am gleichen Tag, am 14. Oktober 1938, findet in Rom das Treffen zwischen Graf *István Csáky*, *Mussolini* und *Ciano* statt, an dem auch der ungarische Gesandte Baron *Villani* teilnimmt. Graf *Csáky* trägt *Mussolini* und *Ciano* den Vorschlag zur Lösung des zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei bestehenden Konflikts, der aus sieben Punkten besteht und von Ministerpräsident *Béla Imrédy* vorbereitet wurde, vor.

Der Text des Vorschlages ist nicht erhalten geblieben, kann jedoch aus dem Text bzw. aus der Zusammenfassung von *Mussolinis* Vorschlägen rekonstruiert werden. Nach *Mussolinis* Meinung soll der Konflikt durch ein zweites Viermächteabkommen beigelegt werden. Die Konferenz der

²³ Der Antikominternpakt wurde am 25. November 1936 zwischen Deutschland und Japan in Berlin unterzeichnet. Italien trat dem Antikominternpakt in am 6. November 1937 bei, Spanien am 7. April 1939. Dem Pakt traten insgesamt 13 Staaten bei.

vier Signatarmächte soll in Genua stattfinden. Mussolini verspricht außerdem militärische Hilfe. *Ciano* gibt noch am Nachmittag des gleichen Tages, ohne Berlin zu fragen, die Weisung an die Gesandten bzw. Botschafter Italiens in Berlin, London, Paris und Beograd, die diplomatische Note Ungarns, in der eine Konferenz der vier Mächte in Venedig oder in Brioni vorgeschlagen wird, zu übergeben. Darüber informiert *Ciano* auch die in Rom akkreditierten Botschafter von England, Jugoslawien und Polen. Lord *Perth*, der Botschafter des Vereinigten Königreichs am Quirinal, drängt in London auf die Annahme des Vorschlags von *Ciano*.

Am 20. Oktober bittet *Kálmán Kánya* *Ciano* um Hilfe. *Kánya* verweist darauf, dass der (dritte) tschechoslowakische Vorschlag die Rückgabe von fünf größeren Städten, Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács und Ungvár und zwei kleineren Städten, Léva und Rimaszombat, nicht vorsieht. Der Vorschlag ist deswegen für Budapest nicht akzeptabel. Prag ist bereit, 11.300 Quadratkilometer Gebiet zugunsten Ungarns abzutreten.²⁴ *Ciano* soll bei *Joachim von Ribbentrop* intervenieren. *Kánya* weist darauf hin, dass Ungarn bereit ist, einen Schiedsspruch von Deutschland und Italien zu akzeptieren. Er betont, dass Budapest in der Frage der Karpatho-Ukraine auch mit der Teilnahme Polens am Schiedsspruch rechnet.

In Berlin finden am 24. Oktober 1938 zwischen *Joachim von Ribbentrop* und dem polnischen Gesandten, *Josef Lipski* (1894–1958, von 1934 bis 1939 Botschafter Polens in Berlin, ab 1945 im Exil) Verhandlungen statt. Die Reichsregierung schlug vor, mit Polen in Bezug auf den Status des Freistaates Danzig (Gdansk) und den Korridor zu verhandeln. Der Ton ist (noch!) friedlich. Die Kooperation zwischen Deutschland und Polen basiert auf dem deutsch-polnischen Nichtangriffspakt vom 26. Januar 1934. *Lipski* übergibt am 30. Oktober 1938 die Antwort von Warschau in Form einer diplomatischen Note, in der die polnische Regierung ihre Bereitschaft erklärt, Verhandlungen über den neuen Status von Danzig zu führen. Das zwischen Berlin und Warschau abzuschließende Abkommen über den Status von Danzig sollte die Garantie des Völkerbundes ersetzen, die freie politische und kulturelle Entwicklung der deutschen Bevölkerung von Danzig gewährleisten und gleichzeitig die Privilegien von Polen im Hafen der Stadt sichern.

4. Der Erste Wiener Schiedsspruch vom 2. November 1938

Ministerpräsident *Kálmán (Koloman) Darányi* (1886–1939) spricht sich in München am 15. Oktober gegen kriegserische Handlungen und weitere Verhandlungen mit Prag aus. Auch kommt es zum Besuch von *Ferdinand Durčansky* und *Vojtech (Béla) Tuka* (später unter anderem Ministerpräsident und Außenminister der Slowakei) bei *Hermann Göring*. Folge dieses Besuchs: die eindeutige politische Orientierung der führenden slowakischen Politiker an Deutschland.

Graf *István Csáky* trifft mit dem britischen Botschafter *Perth* in Rom zusammen. Dieser schlägt eventuell ein neues (zweites) Münchener Abkommen in Rom vor. Aber *Hitler* ist entschieden gegen ein neues (zweites) Münchener Abkommen. Die britische Presse – so die Tageszeitung *The Times* am 10. Oktober 1938 – ist für die Vereinigung der Karpatho-Ukraine mit Ungarn. Gegen diese Vereinigung tritt aber Moskau entschieden auf. *Vladimir Petrovich Pat'omkin*

²⁴ Aufgrund des dritten tschechoslowakischen Vorschlags hätte Prag 93 Prozent des Gebietes, das dann durch den Ersten Wiener Schiedsspruch am 2. November 1938 Ungarn zugesprochen wurde, „aus freien Stücken“ übergeben. Laut ungarischem Standpunkt hätten die Schiedsrichter (Deutschland und Italien) in Wien sich nur über die Differenz im Hinblick auf das Territorium in ihrem Schiedsspruch beschränken sollen.

(nach Aufzeichnungen von *Mihály Jungerth-Arnóthy* (1883–1957), Gesandter Ungarns in Moskau von 1934 bis 1939) erklärt dieses Verhalten damit, dass dies im Einklang mit dem Münchener Abkommen wäre, an dessen Zustandekommen sich die Sowjetunion – wegen des Ausbleibens der Einladung – nicht beteiligt hat: Die Sowjetunion ist keine Signatarmacht des Münchener Abkommens. Der Volkskommissar für Äußeres der Sowjetunion ist noch – von 1930 bis 1939 – *Maxim Maximovitsch Litwinow* (1876–1951). Er wird im Jahre 1939 von *Wjatscheslaw Mibailovitsch Molotow* (1890–1986) abgelöst. Am 19. Oktober 1938 trifft in Galati (deutsch: Galatz, Rumänien) *Jozef Beck* mit *Carol II.* (König von Rumänien vom 8. Juni 1930 bis 6. September 1940, Tag der Abdankung, starb 1953 im Exil in Portugal) und *Nicolae Petrescu-Comnen* (1881–1958), dem rumänischen Außenminister (30. März 1938 – 31. Januar 1939) zusammen.

Ebenfalls am 19. Oktober 1938 vereinbaren in Berlin *Joachim von Ribbentrop*, *Tiso*, *Durčansky* und *Bacsinsky* die Rückgabe des südlichen Streifens der Slowakei an Ungarn, jedoch ohne Pressburg (ungarisch: Pozsony, auf Slowakisch: Bratislava) und Nyitra (slowakisch: Nitra). Grundsätzlich wird das ethnische Prinzip als Basis der Regelung bzw. der Streitbeilegung angenommen ohne Rücksichtnahme auf das historische Prinzip. Beigezogen zur Verhandlung war *Otto von Erdmannsdorff* (1888–1978)²⁵, Botschafter des Deutschen Reiches in Ungarn (11. Mai 1937 – Juni 1941) am 20. Oktober 1938.²⁶ Sein Nachfolger in Budapest wird *Dietrich von Jagow* (1892–1945). Der NSDAP-Parteimann *Dietrich von Jagow* ist vom 20. Juli 1941 bis März 1944 Botschafter des Deutschen Reiches in Ungarn.

Am 25. Oktober 1938 erklärt die tschechoslowakische Regierung Bereitschaft und Willen für einen Schiedsspruch (Arbitrage) mit Teilnahme von Rumänien und Polen. Außenminister in Prag ist zu dieser Zeit bereits *Ferdinand Chvalkovský*, dessen politische Orientierung sich von der seines Vorgängers *Kamil Krofta* wesentlich unterscheidet.

Am 20. Oktober 1938 erklärte in Paris der französische Außenminister *Georges Bonnet* (1899–1973), es bestehe weder Wille noch Interesse seitens Frankreichs an der Teilnahme am Schiedsspruch, d.h. an der Beilegung des Disputs zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei.²⁷ Am 29. Oktober 1938 findet in London ein Treffen zwischen *Jan Masaryk* und Lord *Halifax* (1881–1959) statt. Der Staatssekretär im Auswärtigen Amt von April 1938 bis 1943, ab 1943 Botschafter Deutschlands im Vatikan, *Ernst H. von Weizsäcker* (1882–1951) trifft am 30. Oktober 1938 die Gesandten von Großbritannien und Frankreich. Zweck des Treffens ist die Verhandlung über den Schiedsspruch. Am 28. Oktober 1938 willigt die Regierung von Prag ein. Eine offene (strittige) Frage: die Zugehörigkeit von fünf wichtigen, größeren Städten, nämlich von Pozsony (Pressburg), Kassa, Munkács, Ungvár und Nyitra.

²⁵ *Miklós Horthy* nennt in seinen Memoiren *Otto von Erdmannsdorff* „den letzten Berufsdiplomaten des Deutschen Reiches in Ungarn“.

²⁶ Nach dem Ersten Weltkrieg diente er als Berufsdiplomate des Deutschen Reiches in Mexiko, China und Japan. Er wurde Mitglied der NSDAP erst im Jahre 1937. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde *Otto von Erdmannsdorff* in Nürnberg (Wilhelmstraßeprozess) angeklagt. Sein Prozess endete mit Freispruch. Seine Memoiren blieben unveröffentlicht. In Bezug auf die in Manuskriptform vorliegenden Befragungen von *Otto von Erdmannsdorff* nach dem Zweiten Weltkrieg siehe: <http://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-0704.pdf>. Der Nachlass von *Otto von Erdmannsdorff* befindet sich im Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes (http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/PolitischesArchiv/Uebersicht_node.html).

²⁷ *Georges Bonnet* (Mitglied der Radikalen Partei – Parti radical) war für die Annäherung mit Deutschland in der Regierung von *Edouard Daladier*. Bonnet hatte mehrmals Ministerposten inne seit 1926. *Daladier* war vom 11. April 1938 bis 21. März Ministerpräsident (président du conseil). Sein Nachfolger wurde *Paul Reynaud* (vom 21. März bis 16. Juni 1940).

Der Erste Wiener Schiedsspruch (französisch: Arbitrage de Vienne, englisch: Vienna Award oder Vienna Arbitration) wurde am 2. November 1938 im Oberen Belvedere, einem von *Eugen von Savoyen* errichteten Palais, durch *Galeazzo Ciano* und *Joachim von Ribbentrop* nach dem Scheitern der Verhandlungen zwischen Ungarn und der Tschechoslowakei in Komárom (Komarno) verkündet.²⁸ Die tschechoslowakische und die ungarische Delegation sind anwesend. Ministerpräsident *Béla Imrédy* fährt nicht nach Wien. Er wird jeden Tag mehrmals telefonisch über die Verhandlungen informiert. Die tschechoslowakische Delegation besteht ausschließlich aus Slowaken. Die Zusammensetzung der Verhandlungsdelegation auf tschechoslowakischer Seite hat taktische Gründe – im Sinne der (Zentral-)Regierung in Prag. Dies ist zweifelsohne als geschickter politischer und diplomatischer Schachzug seitens Prags zu bewerten.

Durch den Ersten Wiener Schiedsspruch werden gebietsmäßig 11.927 km² Ungarn zugesprochen. Es fehlt aber eine klare Festlegung der Grenze, da die präzise Festlegung der neuen Staatsgrenze zwischen der Tschechoslowakei und Ungarn die Verhandlungen erschwert. Das Ungarn zugesprochene Gebiet wird noch in der ersten Hälfte November von ungarischen Truppen besetzt. Reichsverweser *Miklós Horthy* hält feierlichen Einzug zunächst am 6. November in Komárom (Révkomárom) und einige Tage später, am 11. November, in Kassa.

Der Erste Wiener Schiedsspruch als internationales Abkommen wurde durch den Gesetzesartikel 1938: XXXIV am 12. November 1938 vom ungarischen Parlament einstimmig ratifiziert.²⁹ Die Frage der Staatsangehörigkeit wurde erst später, nach der Angliederung der Karpatho-Ukraine im März 1939 durch den Gesetzesartikel 1939: VI geregelt. Dieser Gesetzesartikel trat am 23. Juni 1939 in Kraft.

Deutschland besetzt am 11. November 1938 Pozsonyligetfalu (Preßburger Stadtwald, auf Slowakisch: Petruzalka) auf dem rechten Donauufer, einen Vorort von Pressburg, und am 21. November 1938 Dévény (Theben, Devin). Diese militärische Okkupation erfolgt ohne Einvernehmen der Slowakei bzw. der Tschecho-Slowakei. Dies führt zur Verstimmung sowohl in der Slowakei als auch in Ungarn. *Vojtech (Béla) Tuka* protestiert während seiner Verhandlungen mit *Joachim von Ribbentrop* und *Hermann Göring* gegen diese militärische Okkupation. Er beruft dabei sich insbesondere auf die historische und sakrale Bedeutung von Dévény als „sakrale Kultstätte“ für die Slowaken. Bei Dévény wurden nämlich von den Archäologen einige Gräber erschlossen, die bereits im Großmährischen Reich existierten. Weitere Verhandlungen folgen in Bezug auf die genaue Festlegung der Staatsgrenze. Eine gemischte slowakisch-ungarische Kommission zur Festlegung der Grenze wird etabliert. Die Arbeit dieser Kommission dauert – in der ersten Phase – bis März 1939.

²⁸ Die Delegation des Deutschen Reiches besteht aus *Joachim von Ribbentrop* (Reichsaußenminister), *Woermann* (stellvertretender Staatssekretär), *Altenburg* (Botschaftsrat), *Schmidt* (Gesandter) und *Kordt* (Botschaftsrat). Die Mitglieder der italienischen Delegation sind: *Galeazzo Ciano* (Außenminister), *Attolico* (Botschafter) und *Magistrati* (Botschaftsrat). Die ungarische Delegation besteht aus *Kálmán Kánya* (Außenminister) und *Pál Teleki* (Minister für Kultus und Unterricht). Die Mitglieder der Delegation der Tschechoslowakei sind *Chvalkovský* (Außenminister) und *Krno* (Gesandter).

²⁹ Die Vereinigte Ungarische Partei (auf Ungarisch: Egyesült Magyar Párt) mit 26 Abgeordneten zieht in das ungarische Parlament am 10. Juni 1939 als Oppositionspartei ein, die aber die Regierung unterstützt.

5. Die Folgen des Ersten Wiener Schiedsspruchs auf diplomatischer und politischer Ebene

Eine schwierige innenpolitische Krise in Ungarn lässt sich schon vor dem Ersten Wiener Schiedsspruch spüren. Es gab Spannungen innerhalb der Regierungspartei, die im Parlament über die absolute Mehrheit verfügt. Die Gruppe um *Sándor Sztranyavszky* (1882–1942) bildet das Zentrum der Opposition. Ihr Abgeordnete *László Taby* (früher Gesandter Ungarns in Ankara) übt Mitte November 1938 scharfe Kritik an der Innenpolitik des Ministerpräsidenten *Béla Imrédy*. *László Taby* und seine Gruppe treten, nachdem über ihren Misstrauensantrag im Abgeordnetenhaus abgestimmt wurde, aus der Regierungspartei aus. Zwischen 16. und 23. November 1938 treten weitere 62 Abgeordnete (die sog. Dissidenten) aus der Partei der Nationalen Einheit (ungarisch: Nemzeti Egység Pártja, NEP) aus. Die von *Sándor Sztranyavszky* geleitete Gruppe hat die Absicht, die Regierung zum Sturz zu bringen. Am 22. November 1938 wird über die Regierung von *Béla Imrédy* abgestimmt – indirekt mittels Abstimmung über einen von *Imrédy* vorgeschlagenen (unwesentlichen) Tagesordnungsantrags. Die Abstimmung wurde auf Wunsch des Vorsitzenden des Abgeordnetenhauses, *Gyula Kornis* (1885–1958), dreimal wiederholt. Das Ergebnis bleibt das gleiche. Auch die Oppositionsparteien stimmen gegen die *Imrédy*-Regierung.

Am 23. November finden in Budapest Demonstrationen der Studenten zur Unterstützung der *Imrédy*-Regierung statt. *Béla Imrédy* hat an diesem Tag dem Reichsverweser *Horthy* den Rücktritt seiner Regierung angeboten. Am 28. November beauftragt *Miklós Horthy* wieder *Béla Imrédy* mit der Bildung der neuen Regierung. *Horthy* empfing am 26. November *Pál Teleki*, der während der etwa zwei Stunden lang dauernden Audienz für die Zurückweisung der Rücktrittserklärung von *Béla Imrédy* plädiert. Nach Ansicht von *Pál Teleki* könnte der Regierungswechsel die Frage der Rückgliederung der Karpatho-Ukraine negativ beeinflussen, da *Imrédy* das Vertrauen von Berlin hat. Zwei Tage vor der Audienz, am 24. November, versichert Reichsverweser *Horthy* Botschafter *Erdmannsdorff*, dass er nicht die Absicht hat, einen „außenpolitisch“ „nicht akzeptablen“ Politiker – mit anderen Worten einen für Berlin nicht akzeptablen Politiker – zum Ministerpräsidenten zu ernennen. Die Ernennung zum Ministerpräsidenten von *István Bethlen* käme deswegen überhaupt nicht in Frage.³⁰ Die neue (zweite) *Imrédy*-Regierung wird noch am 28. November gebildet und vereidigt. Die Regierungskrise wird damit beendet.

Am 29. November 1938 bietet *Kálmán Kánya* aus freien Stücken seinen Rücktritt dem Ministerpräsidenten *Imrédy* an: er nimmt den Rücktritt von *Kánya* an und übernimmt provisorisch den Geschäftsbereich des Außenministers. Es gibt zwei Kandidaten für den Posten des Außenministers: Graf *István Csáky*, Kabinettschef (chef de cabinet) von *Kálmán Kánya*, und *László Bárdossy*, der Gesandte Ungarns in Bukarest. Graf *István Csáky* wird am 7. Dezember 1938 auf Vorschlag des Ministerpräsidenten *Béla Imrédy* vom Reichsverweser *Horthy* zum Außenminister ernannt. Der Kabinettschef des neuen Außenministers wird *Tibor Bartheldy*, der zuvor

³⁰ Hier wird darauf verwiesen, dass *István Bethlen* – nach *Miklós Horthys* Ansicht – der einzige Politiker gewesen wäre, der vielleicht eine regierungsfähige Mehrheit zusammenbringen könnte. *Béla Imrédy* hat seine Position bei den Deutschen auch dadurch verstärkt, dass mit seiner Erlaubnis am 26. November 1938 der nationalsozialistisch orientierte Volksbund der Deutschen in Ungarn seine konstituierende Sitzung hatten durfte.

stellvertretender Leiter der Präsidialabteilung im Außenministerium war.

Am 19. November 1938 verabschiedet das Parlament in Prag das Gesetz über die Autonomie bzw. den Autonomiestatus der Slowakei und der Karpatho-Ukraine. Der offizielle Name der Tschechoslowakei wird Tschecho-Slowakei (tschechisch: Česko-Slovensko). Am 18. Dezember finden die Parlamentswahlen in der Slowakei statt. Im slowakischen Parlament (es gibt nur eine Kammer) sind 63 Abgeordnete vertreten. Außer den Vertretern der Slowakischen Volkspartei (HSL'S) gibt es nur die Abgeordneten der Deutschen Partei, die am 10. Oktober 1938 unter der Leitung von *Franz Karmasin* (1901–1970)³¹ errichtet wurde, und der Vereinigten Ungarischen Partei unter der Leitung von *János Esterházy* (1901–1957).

Außenminister Graf *István Csáky* erklärt am 10. Dezember 1938, dass Ungarn dem Antikominternpakt beitreten wird. Der Ministerrat beschließt dies auf seiner Sitzung am 14. Januar, auch dass Ungarn in der nächsten Zukunft aus dem Völkerbund austreten wird. Anfang Januar 1939 erfährt Moskau von der Absicht Ungarns, dem Antikominternpakt beizutreten. Volkskommissar *Litvinov* protestiert energisch anlässlich seines Treffens mit *Mihálkovic*, der im Januar provisorisch in Moskau den abwesenden Gesandten *Jungertb-Arnóthy* vertritt. Ungarn wäre nämlich der erste Kleinstaat, der diesem Pakt beigetreten wäre. Dieser Schritt Ungarns könne eine Art Kettenreaktion auslösen und den Beitritt zum Antikominternpakt von einer Anzahl von Kleinstaaten zur Folge haben. Diese Furcht erklärt den besonders energischen Auftritt Moskaus gegen Ungarn. Ende Januar kehrt *Jungertb-Arnóthy* nach Moskau zurück. Der ungarische Gesandte versucht *Litvinov* davon zu überzeugen, dass sich Ungarns Beitritt zum Antikominternpakt nicht gegen die Sowjetunion richtet. Die Antwort von *Litvinov*: Ungarn habe bereits einen zu hohen Preis für die Rückgliederung eines relativ kleinen Gebiets (nämlich des südlichen Streifens der Slowakei) gezahlt und seine Handlungsfreiheit verloren. *Litvinov* informiert *Jungertb-Arnóthy* über die Entscheidung der Regierung der Sowjetunion: die Tätigkeit der diplomatischen Vertretungen in Budapest und Moskau soll eingestellt werden. Es genügt, die diplomatischen Beziehungen über Drittstaaten, in London, Paris oder Ankara, aufrechtzuerhalten.

Am 24. Februar 1939 erfolgt die Unterzeichnung des Antikominternpaktes seitens Ungarns. Als Reaktion der Sowjetunion am 2. Februar 1939 erfolgt zwar kein Abbruch der diplomatischen Beziehungen zwischen Moskau und Budapest im formalen Sinn, es findet aber eine Lockerung (*détente*) der Beziehungen zwischen der Sowjetunion und Ungarn statt: Die Gesandten beider Länder werden zurückberufen, die diplomatischen Beziehungen jedoch in einem dritten Land aufrechterhalten. Japan vertritt die Interessen Ungarns in Moskau. Die Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen – mit Wiedererrichtung der Gesandtschaften in Budapest und in Moskau – erfolgt am 23. September 1939 nach dem *Molotow-Ribbentrop*-Pakt, dem deutsch-sowjetischem Nichtangriffspakt, genannt auch *Stalin-Hitler*-Pakt, der am 23. August 1939 in Moskau unterzeichnet wurde³², gefolgt vom deutsch-sowjetischen Grenz- und

³¹ *Franz Karmasin* war seit 1935 Leiter der Karpatendeutschen Partei. Später wurde er Leiter der Deutschen Partei in der Slowakei. Er war überzeugter Anhänger der NS-Ideologie und Befürworter des grenzenlosen nationalsozialistischen Einflusses. Nach dem Zweiten Weltkrieg ging er ins Exil, um einem Kriegsverbrecherprozess und der Hinrichtung zu entgehen.

³² Die Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen zwischen Ungarn und der Sowjetunion wird durch die vertraulichen Gespräche zwischen *Mibály Jungertb-Arnóthy* und *Jakov Sacharovitsch Suritsch* vorbereitet. *Suritsch* war früher Botschafter der Sowjetunion in Ankara, Berlin und in den Jahren 1937–1940 in Paris. Graf *István Csáky* kannte ihn persönlich. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde *Suritsch* Botschafter der Sowjetunion in Brasilien (Rio de Janeiro).

Freundschaftsvertrag am 28. September 1939.

Ciano stattet im Dezember 1938 Budapest einen Staatsbesuch ab. Es wird die Möglichkeit einer engeren Kooperation zwischen Italien, Jugoslawien und Ungarn besprochen. *Ciano* verspricht, sich um diese Kooperation während seines Besuchs in Beograd, der im Januar 1939 stattfinden soll, zu bemühen. Tatsächlich stattet er vom 19. Januar bis 23. Januar 1939 Jugoslawien (Beograd) einen Staatsbesuch ab. Ziel seines Besuchs: die Errichtung eines Blocks, d.h. einer engeren Kooperation zwischen Italien, Jugoslawien und Ungarn. Es kommt aber zu keiner Verbesserung der Beziehungen zwischen Jugoslawien und Ungarn, Beograd beharrt darauf, dass Rumänien sein Einvernehmen erteilt. Die engere Kooperation scheitert am Konflikt wegen der territorialen Ansprüche Ungarns Rumänien gegenüber.

Vojtech (Béla) Tuka (1880–1946), Leiter des radikalen, Nazi-freundlichen Flügels der HSL'S, führt Verhandlungen mit *Hitler* am 12. Februar 1939. Er bittet um *Hitlers* Hilfe zur Errichtung des unabhängigen slowakischen Staates. Zu diesem Zweck führen am 28. Februar 1939 die führenden slowakischen Politiker Verhandlungen mit *Göring*.

Anfang März 1939 stellt die slowakische Regierung Forderungen an die Regierung von Prag. Am 10. März 1939 wird in der autonomen Slowakei durch die Zentral-Regierung von Prag die Militärdiktatur eingeführt. Die Regierung von *Jozef Tiso* wird am 10. März zur Abdankung gezwungen, er und *Ferdinand Durčanský* (1906–1974) von Prag ihres Regierungsamtes enthoben. *Karol Sidor* (1901–1953) wird der neue slowakische Ministerpräsident. *Sidor* wurde im Jahre 1935 ins Parlament in Prag gewählt, 1938 in der Zentralregierung von Prag Minister für slowakische Affären. Er war auch Chef der *Hlinka*-Garde. Am 12. März 1939 nehmen an der Sitzung der slowakischen Regierung – ohne eingeladen zu sein! – *Arthur Seyss-Inquart* (1892–1946) sowie *Bürckel* – zwei NS-Funktionäre in der seit 1938 deutschen Ostmark – und zwei deutsche Generäle teil. Sie teilen dem neuen Ministerpräsidenten *Karol Sidor* mit, dass es für die Slowakei möglich ist, ihre Unabhängigkeit zu erklären. *Sidor* weigert sich aber.

Am 13. März 1939 werden *Jozef Tiso* und *Ferdinand Durčanský* auf Anweisung *Hitlers* nach Berlin bestellt. *Tiso* führt mit *Hitler* und *Joachim von Ribbentrop* Verhandlungen. Sie geben *Tiso* zu verstehen, dass die Slowakei ihre Unabhängigkeit proklamieren soll. Am 14. März, nach seiner Heimkehr in Bratislava (Pressburg), informiert *Tiso* die Abgeordneten des slowakischen Parlaments über das Ergebnis seiner Verhandlungen in Berlin. Das slowakische Parlament proklamiert die Unabhängigkeit der Slowakei. Diese Unabhängigkeitserklärung ist die „juristische Grundlage“ des pseudo-souveränen slowakischen Staates.³³ Ebenfalls am 14. März 1939 werden *Emil Hácha*, Präsident der Tschecho-Slowakischen Republik seit 30. November 1938, sodann Präsident des Reichsprotektorats Böhmen und Mähren ab 16. März 1939 und *Chvalkovský* nach Berlin bestellt. Es kommt zur Unterzeichnung - unter Druck - des Protektoratsabkommens. Zum Modell dient der Bardo-Vertrag (französisch: *Traité du Bardo*) vom 12. Mai 1881 zwischen Frankreich und Tunesien: Die Unterzeichnung dieses Vertrages erfolgte auf tunesischer Seite durch den Bey von Tunis.

Dies und die Unabhängigkeitserklärung der Slowakei bewirken als unmittelbare Folge die

³³ Die Slowakei wurde de facto, bald auch de jure von 27 Staaten anerkannt. Unter diesen Staaten waren Deutschland, die Sowjetunion, das Vereinigte Königreich, Italien, Spanien, der Vatikan, Japan, die japanischen Satellitenstaaten Mandschukuo und Mengjian, die Provisorische Regierung von China (mit Hauptstadt in Nanking), Ungarn, die Schweiz, Kroatien, Litauen, Estland und El Salvador.

Auflösung der Tschecho-Slowakischen Republik an. Ungarn erkennt am 15. März als erster Staat die Unabhängigkeit der Slowakei. Das Konsulat Ungarns in Bratislava (Pozsony) (errichtet im Jahre 1927) wird zur Gesandtschaft. Nun folgt der Einmarsch deutscher Truppen in die sog. Rest-Tschechei und die Errichtung des Reichsprotektorats Böhmen und Mähren am 16. März 1939. Sir *Neville Chamberlain* hält am 17. März 1939 eine Rede in Birmingham, in der er seiner Enttäuschung über die Errichtung des Reichsprotektorats Böhmen und Mähren Ausdruck gibt. Beängstigend findet er auch, dass in den Vordergrund die Frage von Danzig und des Korridors gestellt wird. Er versucht aber gleichzeitig, die Politik von Berlin zu rechtfertigen. Die Regierung von Moskau protestiert am 18. März 1938 gegen den Untergang der Tschecho-Slowakei. Darüber informiert Moskau Graf *Friedrich Werner von der Schulenburg* (1875–1944), den deutschen Botschafter von 1934 bis 1941 in Moskau.³⁴

Ribbentrop bittet am 21. März *Josef Lipski* zu sich und wiederholt den „Vorschlag“ von *Hitler* vom 24. Oktober 1938 in Hinblick auf Danzig und den Korridor. Der Ton ist diesmal schärfer. Am 23. März 1939 wird der „Schutzvertrag“ zwischen dem Deutschen Reich und der Slowakei unterzeichnet. Laut diesem Abkommen wird die Slowakei in Fragen der Außen- und Militärpolitik den Interessen des NS-Staates untergeordnet. Eine weitere Folge ist die Errichtung der sog. Schutzzone in der Westslowakei, die sich auf etwa 5 Prozent (ca. 2.000 km²) des slowakischen Staatsgebietes (ca. 39.000 km²) beläuft. Am gleichen Tage wird ein Abkommen über die Kooperation in Bezug auf die Wirtschafts- und Finanzpolitik zwischen beiden Staaten unterzeichnet.

Am 21. Juli 1939 wird durch das slowakische Parlament die neue Verfassung verabschiedet. Zum Modell der Verfassung dient der italienische korporative Staat (*lo stato corporativo*). Der offizielle Name des slowakischen Staates ist: Republik Slowakei (slowakisch: *Slovenská republika*). Im Hinblick auf die Nationalitätenpolitik der Slowakei ist Art. 95 der slowakischen Verfassung von Belang. Dieser Artikel geht eindeutig vom Reziprozitätsprinzip aus.

Am 4. März 1939 trifft *Döme Sztójay* in Berlin – auf Anweisung des Außenministers Graf *István Csáky* – mit *Joachim von Ribbentrop* zusammen. Zweck seines Besuchs: das Einvernehmen von Berlin in der Frage der Angliederung der Karpatho-Ukraine (*Rusinsko*) an Ungarn zu erzielen. *Ribbentrop* gibt aber keine definitive Antwort. Vorher führt der ungarische Militärattaché *Kálmán Hardy* mit Staatssekretär im Auswärtigen Amt Ernst von *Weizsäcker* Verhandlungen.

Am 14. März 1939 hat übrigens Prälat *August (Agoston) Volosin* die Unabhängigkeit der Karpatho-Ukraine proklamiert, aber am selben Tag übergibt Außenminister Graf *István Csáky* ein Ultimatum an *Miloš Kober*, dem Gesandten der Tschechoslowakischen Republik in Budapest (vom 20. April 1933 bis 15. März 1939), um die Karpatho-Ukraine Ungarn zurückzugeben. Trotz Deutschlands Verbot wird darüber auch *Josef Beck*, der Außenminister Polens, vertraulich informiert. Am 15. März 1939 beginnt die militärische Operation Ungarns, um die Karpatho-Ukraine (ungarisch: *Kárpátalja* oder *Ruténföld*) Ungarn wiedereinzugliedern. Die militärische Operation (*Intervention*) dauert drei Tage. Als Folge bzw. Ergebnis entsteht eine gemeinsame Grenze (ungarisch: *közös határ*) zwischen Ungarn und Polen.

Der Grenzstreit zwischen Ungarn und der Slowakei wird ab 23. März 1939 zum

³⁴ Graf *Friedrich Werner von der Schulenburg* hat Jura studiert und trat nachher in den diplomatischen Dienst. Er war Kandidat für den Posten des Ministers des Äußeren, sollte die Verschwörung vom 20. Juli 1944 gegen *Hitler* gelingen. Nach dem Attentat vom 20. Juli 1944 wurde er zum Tode verurteilt und hingerichtet.

ernsthaften militärischen Konflikt zwischen beiden Ländern³⁵ mit Luftkämpfen am 23. und 24. März 1939. Dieser Konflikt heißt *Der kleine Krieg* (ungarisch: *kis háború*, slowakisch: *mala vojna*). Berlin ermahnt Ungarn und ruft Budapest zur Einstellung der militärischen Handlungen. Der Waffenstillstand erfolgt erst am 25. März 1939. Durch die ungarische militärische Intervention wird ein Gebiet von 1.056 km² mit 74 Ortschaften (Dörfern) an Ungarn angegliedert.

Der Zweck der ungarischen militärischen Intervention ist die Sicherung der Eisenbahnlinie im Ung-Tal. Die wichtigste von den ungarischen Truppen eroberte Siedlung ist Szobránc (Luftkrieg von Szobránc). Die Bevölkerung, etwa 40.000-45.000 Menschen auf dem angegliederten Territorium, ist mehrheitlich slowakisch und ruthenisch. Auf diesem Territorium bilden die Ungarn eine Minderheit. Die kriegerischen Handlungen beeinflussen nachhaltig negativ die slowakisch-ungarischen Beziehungen. Die neue (genaue) Staatsgrenze zwischen Ungarn und der Slowakei wird am 3. April 1939 durch die gemischte slowakisch-ungarische Grenzkommision festgelegt.

Ungarn tritt am 11. April 1939 aus dem Völkerbund (League of Nations, Société des Nations) aus. Am 6. April 1939 wurde das Abkommen über die militärische Hilfe zwischen England und Polen unterzeichnet. Am gleichen Tag wurde das französisch-polnische Abkommen bekräftigt. Am 13. April schließen das Vereinigte Königreich (United Kingdom) und Frankreich mit Griechenland und Rumänien einen Garantievertrag ab.

Das zweite sog. Judengesetz (Gesetzesartikel 1939: IV über die Beschränkung der Einflussnahme der Juden im öffentlichen und wirtschaftlichen Leben) wird am 3. März 1939 dem ungarischen Parlament (Abgeordnetenhaus und Oberhaus) vorgelegt und am 5. März verabschiedet. Dieses Gesetz trat am 5. Mai 1939 in Kraft. Von diesem Gesetz werden annähernd 500.000 Menschen sowohl im Wirtschaftsleben als auch im Hinblick auf ihre Rechte als Staatsbürger betroffen. In drei Phasen sollen bis 31. Dezember 1942 etwa 60.000 Angestellte im Wirtschaftsleben und im industriellen Bereich laut diesem Gesetz entlassen werden.

Ein umfangreicher Brief von Sir *Alexander George Montagu Cadogan* (1884–1968), permanent undersecretary for foreign affairs (Nachfolger von Sir *Robert Gilbert Vansittart*) an *György Barcza* in Budapest am 30. Januar 1941 stellt fest, dass das Vereinigte Königreich mit dem Ersten Wiener Schiedsspruch (First Vienna Award oder First Vienna Arbitration) nichts zu tun hat und daher diesen als Nicht-Signatarmacht nicht anerkennt.

Durch die beiden Wiener Schiedssprüche sowie die Rückgliederung der Karpatho-Ukraine beläuft sich der Gebietsgewinn Ungarns auf 29 Prozent der nach dem Ersten Weltkrieg abgetrennten d.h. verlorenen Gebiete.

Quellen- und Literaturverzeichnis

ABLONCZY B.: Teleki Pál. Budapest 2005

ÁDÁM M.: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Budapest 1968

ÁDÁM M.: A kisantant (1920–1938). Budapest 1981

ÁDÁM M.: A kisantant és Európa. Budapest 1989

ÁDÁM M.: Ki volt valójában Edvard Beneš? Budapest 2009

ÁDÁM M.: Eduard Benes. In: Arcképek kettős tükörben. Dunaszerdahely 1997

³⁵ In diesen Tagen war *Hitler* in Berlin nicht zu erreichen, weil er sich im Memelgebiet (Litauen), das dem Deutschen Reich angegliedert wird, aufhielt.

- ÁDÁM M. (Hrsg.): A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája, 1936–1938. Budapest 1965
- ÁDÁM M. – JUHÁSZ Gy. – KERÉKES L. (Éin., Vorb.): Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen Außenpolitik 1933–1944. Budapest 1966
- AJTAY J.: La paix en danger: le traité de Trianon. 14e éd. Budapest 1933
- ALTENHÖFER, F.: Der Auslandsnachrichtendienst des SD und die Erklärung der slowakischen Unabhängigkeit am 14. März 1939. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 57/2009, 811–832.
- Andorka Rudolf naplója: A madridi követségtől Mauthausenig. Budapest 1978
- ARATÓ E.: A magyar-csehszlovák viszony ötven éve. Budapest 1969
- ARDAY L.: Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Budapest 1990
- of AUSTRIA, Otto: Danubian Reconstruction. Foreign Affairs, January 20/1942, 241–252.
- BÁN D. A.: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Budapest 1998
- BÁN D. A. (Hrsg.): Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról 1942–1943. Budapest 1996
- BÁNFFY M.: Huszonöt év (1945). Budapest 1993
- BARTL, J.: Slovak History: Chronology and Lexicon. Bratislava 2002
- BÉKÁSSY J.: Zalavármegye Trianon után. Budapest 1930
- BENEŠ, E.: Le problème autrichien et la question tchèque. Paris 1908
- BENEŠ, E.: Détruisez l'Autriche Hongrie! Paris 1916
- BENEŠ, E.: The Organization of Postwar Europe. Foreign Affairs, January 20/1942, 226–243.
- BENEŠ, E.: Sest let exilu a druhá světová válka. Ráči, projevy a dokumenty z r. 1938-1945. Praha 1946
- BENEŠ, E.: My War Memoirs. Boston 1954
- BENEŠ, E.: Mníchevské dny. Paměty. Praha 1968
- BERLIN, Jon D.: The Burgenland Question 1918-1920: From the Collapse of Austria-Hungary to the Treaty of Trianon. PhD Diss. University of Wisconsin at Madison 1974
- BETHLEN I.: The Treaty of Trianon and European Peace: Four Lectures Delivered in London in November, 1933. London 1933
- Bethlen István titkos naplója. Budapest 1972
- BIRINYI, L. K.: Why the Treaty of Trianon is Void. Grand Rapids 1938
- BONNET, G.: Défense de la paix. Genève 1946
- BOROS F.: Magyar-csehszlovák kapcsolatok, 1918–1921. Budapest 1970
- BOTLIK J.: Ez hát a hon...Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből (1918–1991). Budapest – Szeged 1991
- BOTLIK J.: Volosin uralma Kárpátalján. Valóság 12/2000, 22–42.
- BRAUNEDER, W.: Die Republik entsteht: Österreich 1918 bis 1925. Graz 2018
- BRAUNIAS, K.: Die Slowaken. Stuttgart 1942
- BRAUSCH, G.: Deutschland-Ungarn. Die diplomatischen Beziehungen vom Herbst 1937 bis zum Frühjahr 1939. Phil. Diss. Göttingen 1956
- CARR, E. H.: Conditions of Peace. London 1942
- CELOVSKY, B.: Das Münchener Abkommen 1938. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 2. Stuttgart 1958
- Ceskoslovensé dejiny v datech. Praha 1986
- CIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby cesko – slovensko – maďarského vzťahu. 1938-1949. Bratislava 1992
- CZETTLER, A.: Ungarns Weg zum ersten Wiener Schiedsspruch. Die ungarische Außenpolitik während und nach der Sudetenkrise 1938. Ungarn-Jahrbuch 16/1988, 82–156.
- CZETTLER, A.: Ungarn zwischen Polen und der Achse. Die ungarisch-polnischen diplomatischen Beziehungen 1938/1939 und Józef Becks „Drittes Europa“. Ungarn-Jahrbuch 18/1990, 129–168.
- CZETTLER A.: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Budapest 1997
- CHÁSZÁR, E.: Decision in Vienna. The Czechoslovak-Hungarian Border Dispute of 1938. Astor 1978
- CZAKÓ, St.: How the Hungarian Problem was Created? Some Authentic Details of the Preliminary Deliberations of the Treaty of Trianon. Budapest 1934
- CZAKÓ, I.: Wie entstand der Trianoner Friedensvertrag mit Ungarn? Budapest 1934
- DEAK F.: Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York 1942

- DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939. Bratislava 1990
- DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Polska v rokoch 1933–1939. Bratislava 1991
- DEÁK, L.: Viedenská arbitraz. Bratislava 1997
- DEÁK, L.: Slováci v maďarskej politike v rokoch 1918–1939. Bratislava 1996
- DEJMEK, J.: Historik v cele diplomacie. Kamil Krofta. Praha 1998
- DEMETER J.: A nemzetiségi kérdés a Dunavölgyében és a Szovjetunióban. Kolozsvár 1945
- DESBONS, G.: La Hongrie après le Traité de Trianon. Paris 1933
- DESBONS, G.: Les erreurs de la paix. La Hongrie après le Traité de Trianon. Paris 1933
- Die Zerstörung des Karpatenbeckens: Die Trianon-Enquete des Strassburger Kongresses der freien Ungarn. München 1970
- DIÓSZEGI I.: A hatalmi politika másfél évszázada. 1789–1939. Budapest 1994
- DOMBRÁDY L.: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Budapest 1986
- DOMBRÁDY L. – TÓTH S.: A magyar királyi honvédség 1919–1945. Budapest 1987
- DORIAN, A.: La question d'une frontière commune entre la Pologne et la Hongrie. Warszawa 1921.
- DUKA ZÓLYOMI N.: Szórványmagyarok. Magyar Szemle XL/1941, 343–346.
- DURČANSKÝ, F.: Pohľad na slovenskú politickú minulosť. Bratislava 1943
- ERTL, K. H.: Die verfehlten Friedensordnungen von Versailles, Saint-Germain-en-Lay und Trianon. Rosenheim 1993
- FEDINEC Cs.: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta – Dunaszerdahely 2002
- FENYŐ M.: The Trianon Treaty and Its Consequences. Budapest 1929
- FERDINANDY M.: Nemzetiségi kérdés és magyar birodalom. Budapest 1942
- FEST, W.: Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918. New York 1978
- FÜLÖP M. – SIPOS P.: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest 1998
- GAGYI J.: Nyugat-Magyarország átadása. Új Magyar Szemle 1921. szeptember, 280–283.
- GAERTRINGEN, F. Freiherr von (Hrsg.): Die Hassell-Tagebücher 1938 – 1944, Ulrich von Hassells Aufzeichnungen vom Andern Deutschland. Berlin 1994
- GALÁNTAI J.: Trianon és a kisebbségvédelem. Budapest 1989
- GALÁNTAI J.: Trianon the Protection of Minorities. Budapest 1992
- G. KOVÁCS L.: Jozef Tiso. In: Arcképek kettős tükörben. Dunaszerdahely 1997
- GOGOLÁK L.: Cseh emlékiratok a békekonferencia előtt. Magyar Szemle 1938 június, 191–193.
- GOGOLÁK L.: Pánszlávizmus. Budapest 1940
- GOSZTONYI P.: A kormányzó Horthy Miklós. Budapest 1990
- GOWER, R. V.: Treaty Revision and the Hungarian Frontiers. London 1936
- GULYÁS L.: Edvard Beneš – Közép-Európa koncepciók és a valóság. Budapest 2008
- HANÁK P.: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Budapest 1985
- HARMSWORTH, H. S. Viscount Rothermere: My Campaign for Hungary. London 1939
- HASAS, E.: La révision du Traité de Trianon et les difficultés suscitées. Paris 1928
- HENNYEY G.: Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Budapest 1992
- HILLGRUBER, A. (Hrsg.): Deutschland und Ungarn 1933–1944. Ein Überblick über die politischen und militärischen Beziehungen im Rahmen der internationalen Politik. Wehrwissenschaftliche Rundschau 9/1959, 651–676.
- HILLGRUBER, A.: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler 1939–1941. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. I: 1939–1941; II: 1942–1944. Frankfurt am Main 1967, 1970
- HENNYEY, G.: Ungarns Schicksal zwischen Ost und West. Lebenserinnerungen. München-Mainz 1975
- HERCZEGH G.: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Budapest 1999
- HEVESI A. – KOCSIS K.: A magyar-szlovák határvidék földrajza. Dunaszerdahely 2003
- HODŽA, M.: Federation in Central Europe. Reflections and Reminiscences. London – New York-Melbourne 1942
- HODŽA, M.: Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések. Pozsony 2004
- HOENSCH, J. K.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Köln-Graz 1965
- HOENSCH, J. K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967
- HOENSCH, J. K.: Nationalsozialistische Europapläne im zweiten Weltkrieg. Versuch einer Synthese. In: PLASCHKA, R. G. – HASELSTEINER, H. – SUPPAN, A. – DRABEK, M. – ZAAR, B. (Hrsg.): Mittel-Europa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wien 1995, 307–325.

- HOENSCH, J. K.: *Studia Slovaca. Studien zur Geschichte der Slowakei und der Slowaken. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum Bd. 93. München 2000*
- HONTI, F.: *Que demande la Hongrie? Le traité de Trianon et les revendications hongroises. 2e éd. Budapest 1934*
- HÓRY A.: *Bukaresttől Varsóig. Budapest 1987*
- HORNYÁK, Á.: *Minderheitenfrage in der Jugoslawien-Politik Ungarns. Ungarn-Jahrbuch 29/2008, 179–200.*
- von HORTHY, N.: *Ein Leben für Ungarn. Bonn 1953*
- HORTHY M.: *Emlékirataim. Budapest 1990*
- HORVÁTH Gy. (Hrsg.): *Dél-Szlovákia. A kárpát-medence régiói 2. Budapest-Pécs 2004*
- HRONSKÝ, M.: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon. Bratislava 2001*
- HUGELMANN, K. G.: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien – Leipzig 1934*
- HUGELMANN, K. G.: *Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung. Zeitschrift für Osteuropäisches Recht 1941, 235–277.*
- IORGA, N.: *Réponse aux conférences données à Cambridge par le comte Bethlen sur la révision du traité de Trianon. Bucharest 1933*
- IORGA, N.: *Seconde réponse au comte Bethlen. Bucharest 1933*
- Ítél a történelem. *Az Imrédy-per. Budapest 1946*
- JACOBSEN, H. A.: *Nationalsozialistische deutsche Außenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main-Berlin 1968*
- JACOBSEN, H. A.: *Der Weg zur Teilung der Welt. Politik und Strategie 1939–1945. Koblenz – Bonn 1977*
- JANEK I.: *Szlovák-magyar kapcsolatok 1939–1944. Diss. Pécs 2009*
- JANICS, K.: *The Hungarians of Slovakia: From Czechoslovak to Slovak Rule. In: The Hungarians: A Divided Nation. New Haven 1988, 159–190.*
- JÁSZI O.: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest 1912*
- JEHLICKA, F.: *Il problema slovacco. Rassegna di Politica Internazionale. Giugno 1934*
- JEHLICKA, F.: *Le problème slovaque. Genève 1935*
- JUHÁSZ Gy.: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Budapest 1964*
- JUHÁSZ M. GY.: *Hungarian Foreign Policy 1919–1945. Budapest 1979*
- JUHÁSZ Gy.: *Magyarország külpolitikája. 1919–1945. Budapest 1988*
- JUNGERTH-ARNÓTHY M.: *Moszkvai napló. Budapest 1989*
- KÁDÁR Gy.: *A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest 1978*
- KAMANEC, I.: *Trauma. Az első szlovák köztársaság (1939–1945). Budapest 1945*
- KAMENEC I.: *Jozef Tiso. In: Arcképek kettős tükörben. Dunaszerdahely 1997*
- KÁSZONYI F.: *Magyar–szlovák vérközösség. Budapest 1942*
- KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939–1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik. Diss. Bochum 1969*
- KENDE P.: *Le défi hongrois. De Trianon à Bruxelles. Paris 2004*
- KENT, B.: *The Spoils of War. The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations 1918–1932. Oxford 1989*
- KEREKES L.: *Ausztria története, 1918–1955. Budapest 1966*
- KEREKES L.: *A Habsburg restaurációs kísérletek és az osztrák-magyar viszony 1921-ben. Századok 1976, 38 ff.*
- KERTESZ, St. D.: *Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia. Notre Dame, Indiana 1953*
- KERTÉSZ, St. D.: *The Last European Peace Conference, Paris 1946. University Press of America 1985*
- KERTESZ, St. D.: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945–1947. Buffalo NY 1992*
- KIMMINICH, O.: *Stellungnahmen zum Münchener Abkommen in der deutschen Presse. München 1966*
- KIMMINICH, O.: *Das Münchener Abkommen. München 1968*
- KIRSCHBAUM, J. M.: *Slovakia: Nation at the Crossroads of Central Europe. New York 1960*
- KIS A.: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Budapest 1963*
- KOLB, E.: *Der Frieden von Versailles. München 2005*
- KOLONTÁRI A.: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941. Budapest 2009*
- KOVÁCS E.: *Trianon, 1920: Párizs, 1947. Toronto 1986*
- KOVÁCS-BERTRAND, A.: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg: der publizistische Kampf gegen den Frieden von Trianon (1918–1931). München 1997*

- KOVÁC, D.: Szlovákia története. Pozsony 2001
- KOZMA M.: Az összeomlás, 1918–1919. Budapest 1933
- KRATOCHWIL K.: Erdélyt vissza! Budapest 1939
- KROFTA, K.: The Substance of Hungarian Revisionism. Prague 1934
- KROFTA, K.: The Substance of Hungarian Revisionism. Prague 1936
- KRÜGER, P.: Versailles – Deutsche Außenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung. München 1986
- KRUMEICH, G. (Hrsg.): Versailles. Ziele – Wirkung – Wahrnehmung. Essen 2001
- KÜHL, J.: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München 1958
- LAKY D.: Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest 1923
- LANSING, R.: Die Versailler Friedensverhandlungen. Berlin 1921
- LAPSCHER, L.: Die mitteleuropäische Konzeption Milan Hodžas. Bohemia. A Journal of History and Civilisation in East and Central Europe. 24/1983, 299–316.
- LEHÁR, A: Erinnerungen. Wien 1973
- LETTRICH, J.: History of Modern Slovakia. New York 1955
- LIPSKI, J.: Diplomat in Berlin, 1933–1939. New York 1968
- LIPTÁK, L.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava 1998
- LUKÁCS GY.: Après Trianon: discours tenus à des conférences internationales. Budapest 1927
- LUKES: Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Eduard Benes in the 1930s. Oxford 1996
- MACARTNEY, C. A.: Problems of the Danube Basin. Cambridge 1942
- MACARTNEY, C. A.: October fifteenth. A History of modern Hungary 1929–1945. vols. I-II. Edinburgh 1956 (Second ed.: Edinburgh 1996)
- MACKINTOSH, J.: The British Cabinet. London 1962
- MACŮREK, J.: Dejiny maďaru a uherského státu. Praha 1934
- MAJOR, M. I.: American-Hungarian Relations 1918-1944. PhD diss. Texas Christian University 1972
- MAKRA Z.: Honvédelmi miniszterek szolgálatában. Végzetes döntések korszaka 1940–1944. München 1986
- MARTIN, B.: Friedensinitiativen und Machtpolitik im Zweiten Weltkrieg 1939–1942. Düsseldorf 1976
- MATIĆ, I.: Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München 2002
- MATOLAY G.: Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában. Budapest 1941
- MEZEI I.: Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén. Somorja – Pécs 2008
- MICHALKA, W.: Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. München 1980
- MOSCA, R.: Problemi politici: l'Ungheria contemporanea. Bologna 1928
- MONTGOMERY, J. F.: Hungary: the Unwilling Satellite. New York 1947
- MONTGOMERY, J. F.: Magyarország, a vonakodó csatlós. Budapest 1993
- MÚDRY, M.: Milan Hodža v Amerike. Chicago 1949
- de NAGY, E.: Le Traité de Trianon et ses conséquences. Budapest 1927
- NAGY V.: Végzetes esztendőök. Budapest 1986
- NEBELIN, M.: Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Opladen 1989
- NEWMANN, B.: The New Europe. London 1942
- NICOLSON, H.: Peacemaking 1919. London 1919
- OPITZ, R. (Hrsg.): Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945. Köln 1977
- ORMOS M.: Franciaország és a keleti biztonság. Budapest 1969
- ORMOS M.: Padovától Trianonig. Budapest 1983
- ORMOS M.: „Civitas fidelissima“. Népszavazás Sopronban 1921. Budapest 1990
- ORMOS, M.: From Padua to the Trianon, 1918–1920. Budapest 1990
- ORMOS M.: Magyarország a két világháború korában. Debrecen 1998
- de OTERO, L.: La théorie des traités de paix et le Traité de Trianon. Paris 1933
- PALOTÁS Z.: A trianoni határok. Budapest 1990
- Páter Zadravec titkos naplója. Budapest 1967
- PEÉRY R.: Requiem egy országrészért. Pozsony 1993
- PÉTER J.: A magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből. Budapest 1979
- PICHEGGER, H.: Geschichte der Steiermark. Graz 1976
- POLAKOVIČ, S: Slovensky národný socializmus. Bratislava 1941

- PÖLÖSKEI F.: Horthy és hatalmi rendszere. Budapest 1977
- POPÉLY Gy.: A felvidéki sorsforduló, Etnikum, impériumváltóság, országhatár. Regio – Kisebbségvédelmi Szemle 1/1990
- POPÉLY Gy.: A müncheni döntéstől a komáromi tárgyalások megszakadásáig. Magyar Szemle 2/1993, 1133–1150.
- POPÉLY Gy.: Népfogyatkozás. A csehszlovákia magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Regio – Kisebbségtudományi Szemle 2/1991
- PRITZ P.: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest 1982
- PRITZ P.: Barcza György visszaadja a „kölcsonnt” Bárdossy Lászlónak. In: GEBEI S. – ifj. BERTÉNYI I. – RAINER M. J. (Hrsg.): Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eger 2011, 248-254.
- PRITZ P.: Magyar diplomácia a két világháború között. Budapest 1995
- PRITZ P.: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Budapest 1999
- PRITZ P. (Hrsg.): Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Budapest 1994
- RÁNKI Gy.: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939). Budapest 1981
- RÁNKI Gy. – PAMLÉNYI E. – TILKOVSKY L. – JUHÁSZ Gy. (Einf. und Hrsg.): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest 1968
- RÁNKI Gy. (gesammelt, eingeführt und mit Anmerkungen ergänzt von): Hitler hatvannyalc tárgyalása 1939–1944. 1-2. k. Budapest 1973
- RÉTI Gy. (Hrsg.): A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról 1932-1936. Budapest 2003
- RÉVAY I.: Nemzetiségi demográfia és kisebbségünk. Kisebbségi problémák. Levice 1937, 40–42. RÉVAY I.: A demográfia tükrében. In: BORSODY I. (red.) Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. Budapest 1938
- RÉVAY I.: A belvederei magyar-szlovák határ. Budapest 1941
- ROMSICS I.: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában, 1919–1944. In: ROMSICS I.: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest 1966, 210–233.
- ROMSICS I. (Hrsg.): Magyarország és a nagyhatalmak a XX. században. Budapest 1995
- ROMSICS I.: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest 1996
- ROMSICS I. (Hrsg.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Budapest 1998
- ROMSICS I.: Nagyhatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után. In: FISCHER F. – MAJOROS J. – VONYÓ J. (Hrsg.): Magyarország a /nagy/hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs 2000, 521–533.
- ROMSICS I.: A trianoni békeszerződés. Budapest 2001
- ROMSICS I.: The Paris Peace Treaty of 1947. Hungarian Studies in English 1, 2003, 57–64.
- ROMSICS I.: Der Friedensvertrag von Trianon. Herne 2004
- RÓNAI A.: Új felvidéki határunk. Földrajzi Közlemények 67. 6. 1939, 190–200.
- RÓNAI A.: Térképezett történelem. Budapest 1993
- ROSENTHAL, S.: La révision du Traité de Trianon, est-elle possible? Paris 1934
- RUDINSZKY, J.: La révision du Traité de Trianon: l'article 19 du Pacte de la Société des nations. Paris 1933
- SALKOV, A. P.: SSSR i natsionalno-territorialnoje pereustroistvo v Jugo-Vostotsnoj Jevrope (1938–1941). Otjsetstvennaja istorija 3/2005, 71–83.
- SALLAI G.: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. Századok 134/2000, 597–631.
- SALLAI G.: Az első bécsi döntés. Budapest 2002
- SAVADJIAN, L.: The Campaign against the Treaty of Trianon. Revue des Balkans. Paris 1929
- SCELLE, G.: Le litige roumano-hongrois devant le Conseil de la Société des nations. Genève 1927
- SCHLAG, G.: Die Kämpfe um das Burgenland. Wien 1970
- SCHMIDT, P.: Hitler tolmácsa voltam. Budapest 1971
- SCHMID, K.: Die Slowakische Republik 1939-1945. Eine staats- und völkerrechtliche Betrachtung. I-II. Bde. Berlin 1982
- SCRIMALI, A.: La revisione del Trattato del Trianon. Palermo 1934
- SETON-WATSON, R. W.: The New Slovakia. Prague 1924
- Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai, 1919–1945. Budapest 1983

- SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu. I. Bratislava 1943
- SINGER, B.: Peace Treaty with Hungary. Chicago 1920
- SIPOS P.: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest 1970
- SIPOS P.: Az Imrédy kormány válsága és bukása. Történelmi Szemle 9/1966, 42–84.
- SIPOS P. (Hrsg.): Keitel vezértábornagy visszaemlékezései. Budapest 1997
- SIPOS P.: Imrédy Béla. Politikai életrajz. Budapest 2001
- SOÓS K.: Burgenland az európai politikában, 1918–1921. Budapest 1971
- STEIER L.: A tót kérdés. Liptószentmiklós 1942
- SWOK, R.: Interprétations de la politique étrangère de Hitler. Une analyse de l'historiographie. Paris 1987
- SZABÓ H.: A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2/2002, 35–58.
- SZANA, A.: Die Geschichte der Slowakei. Bratislava 1930
- SZARKA L.: Magyarország és a magyar kisebbségek ügye a párizsi béketárgyalásokon: határkijelölés, népszavazás, kisebbségvédelem. In: BÁRDI N. – FEDINEC Cs. – SZARKA L. (Hrsg.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest 2008
- SZEGEDY-MASZÁK A.: Az ember ősszel visszanéz...Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I-II. k. Budapest 1996
- TARDIEU, A.: La Paix. Paris 1921
- TELEK J.: Peace by Negotiation: Did the Paris Peace Conferences and Peace Treaties Help Maintain Peace after the Two World Wars? The Example and Fate of Hungary. Hungarian Historical Studies. Toronto 1989
- TELEK J.: Trianon and Canada: The Treaty of Trianon and Reaction to It in Canada Seventy Years Ago Revisited. Hungarian Historical Studies. Toronto 1991
- TIHANY, L. C.: The Baranya Dispute, 1918–1921: Diplomacy in the Vortex of Ideologies. New York 1978
- TILKOVSKY L.: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. 1938–1941. Budapest 1967
- TILKOVSKY L.: Teleki Pál. Legenda és valóság. Budapest 1969
- TILKOVSKY, L.: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen. Budapest 1989
- TISSEYRE, Ch.: Une erreur diplomatique: la Hongrie mutilée. Paris 1922
- TÖNSMEYER, T.: Das Dritte Reich und die Slowakei 1939-1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn. Paderborn 2003
- Trianon and East Central Europe: Antecedents and Repercussions. New York 1995
- ÚJPÉTERY E.: Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Budapest 1987
- ULLEIN-REVICZKY, A.: La nature juridique des clauses territoriales du Traité de Trianon. Paris 1929
- ULLEIN-REVICZKY A.: Német háború – orosz béke. Budapest 1993
- VARGA Zs.: La tragédie d'un pays millénaire. Paris 1932
- VARGA Zs.: La valeur morale du Traité de Trianon et la violation de ses termes. Paris 1932
- VARGA J.: Bűnös nemzet, vagy kényszerű csatlós? 1. k. Budapest 1991
- VARSÍK, B.: Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten. Bratislava – Pressburg 1940
- VÁVRA – EIBEL: Viedenská arbitraz – dosledok Mníchova. Bratislava 1963
- VIEST, R.: Predohra k viedenskému diktátu. Nové časy. Nov. 1, London 1942
- VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945. Bratislava 1968
- VNUK, F.: Slovenská otázka na západe 1939–1940. Cleveland 1974
- WEINBERG, G. L.: The Foreign Policy of Hitler's Germany. Starting World War II, 1937–1939. Chicago 1980
- ZEIDLER M.: A magyar revíziós gondolat. Budapest 2001
- ZEIDLER M.: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest 2002
- ZELLNER, J. M.: Eigenständigkeit Ungarns oder Satellit des Dritten Reiches? Zum deutsch-ungarischen Verhältnis 1939–1944. Ungarn-Jahrbuch 29/2008, 201–257.
- ZEMAN, Z. – KLÍMEK, A.: The Life of Edvard Beneš 1884–1948: Czechoslovakia in Peace and War. Oxford 1997
- ZSELICZKY B.: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920-1945. Budapest 1998
- ZSIGA T.: Az első király-puccs és Vas megye (1921). Vasi Szemle 2/1979 269–286.
- ZSIGA T.: Horthy ellen, a királyért. Budapest 1989

HASSAN, Amna
PhD student
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.11

Impact of the European Private Law Codification outside Europe I: Common Law in the Old Colonial Empire (Pakistan)

The paper provides insight into the existence of codified private law in a Common law colony – Pakistan – outside the realm of Europe. As the Britain ruled the subcontinent for a long period of time, therefore, Pakistan continued to follow the Common law system regulated by their British colonizers. It gives a detailed account of the existence and application of common law in the subcontinent, and on the intent of the British to codify the laws in the region to accomplish their ‘divide and rule’ policy for the administration of the subcontinent. Using this as the proverbial measuring stick, the paper then seeks to justify a parallel system of codified private laws in existence in Europe, in a compact manner. Not only this, the paper also reflects upon the impact of the codified private law in the legal development of Pakistan as a whole till to date. For that purpose, an explanatory over-view of the Indian Contract Act of 1872 is provided including the history, traditional and common law roots, and the Act, itself.

Keywords: *European private law codification, impact on Pakistan, old British colony, subcontinent and common law, impact on legal development, Indian Contract Act 1872*

1. Introduction

There are mainly five kinds of legal systems that are being followed by almost all the countries around the world, namely the common law system, civil law system, customary law, religious law and pluralistic law. In addition, there is one other kind of legal system existent that is international law, but this kind deals with relationships of one independent country with another at an international scenario. However, out of all the legal systems, it is the civil law system or commonly referred to as the European continental law that is widespread and applied around the world in nearly one-fifty countries in the world. The civil law is basically derived from the ancient Roman body of civil law known as *Corpus Juris Civilis*. The fundamental core of any civil legal system is the fact that all the laws are written down in the form of codes. The main or primary source of law in any civil system is considered to be the legislation, that is to say the constitution or acts of parliament passed and enforced by the government of a country. Whereas, customs are regarded as secondary sources of law under civil law system. Another popular kind of legal system is the common law system, also known by the English common law based on the fact that the British were considered to be its

pioneers and follow it till to date along with nearly eighty other countries formerly colonized by the British, including Pakistan. The common law system was inspired from the laws introduced by the Romans, Anglo-Saxons, and Normans. The basis of this system depends upon the *stare decisis*, also known as the legal precedent, that is considered the primary source of law in any common law system. The judge made law is held supreme in a common law system and customs are valued as authority.

Pakistan is a living example of English common law system in combination with the Islamic Sharia Law, due to the fact that Pakistan was part of the subcontinent colonized by the British. During that time, British introduced common law system in the subcontinent which finds its strongly embedded roots in the subcontinent even after the division of subcontinent into India and Pakistan. Moreover, without much change, the laws relating to civil, criminal or contract in Pakistan are the same as under British reign enacted in the form of statutes commonly known as the Civil Code of Procedure (CPC) 1908, Criminal Code of Procedure (CrPC) 1898, or Indian Contract Act 1872.

2. Historical background

In 1947, the British divided the subcontinent into two independent countries on the whims and wishes of its people, namely India and Pakistan. This partition was regulated through the Indian Independence Act of 1947 resulting in the culmination or end of the British rule in the subcontinent. However, before that the subcontinent (formerly known as India) had to go through a long struggle for independence from their British colonizers. It is said that the British colonized India in 1876, yet the traces of their colonization dates back to 1757 when the British navy and traders landed in India for the first time. It was during 1760s when the British overtook India from the rule of Mughal Emperors, due to several internal and external factors. The foremost driving factors leading to British colonization included trade and military control over the subcontinent. The British employed their military for the purposes of territorial acquisition in subcontinent. In 1757, the British colonized the subcontinent through their military expedition in the Battle of Plassey, earning for themselves the privilege of ruling India for the next two hundred years.

The British Raj was based on direct administration of the two-thirds of the subcontinent in order to meet their political and economic goals. After the battles of Plassey and Buxar, the British took over the full control of Bengal by collecting revenues so as to establish the British domination over the subcontinent. Adding fuel to fire, the 1857 mutiny gave the British a perfect opportunity to establish the Crown rule through direct administration in the entire subcontinent. At first, the British allowed the native rulers or princes to administer the local populace of their states with a controlled regulation. That is, the British maintained its right to interfere in the internal affairs of such states where such states were unfaithful to the crown. After independence, these native states joined either India or Pakistan based on the treaties of accession in 1948, with no change in their legal,

administrative, or political systems. Nevertheless, the issue of accession of Kashmir is still in the process as is evident through the history.¹

Once the British maintained their control over the subcontinent, they began to work on the regulation of laws in the region. The laws were codified and enforced in India in order to ensure peace, certainty, and uniformity. Although the basic aim of these laws was to keep law and order situation, however, they were sometimes used as tool against the native population to prevent any uprisings against British rule. The British eliminated the courts and feudal rule of the Mughals and established a new kind of bureaucracy where the new aristocrats were to follow the footsteps of the British themselves. They also introduced their own language, i.e. English, along with its culture, literature and philosophy to establish their roots in the region as well as giving rise to an elite class of native Indians, who were English by cultural.

Moreover, it was one of the strategies of the British to employ the ‘*divide and rule*’ policy to instigate Hindus against Muslims and vice-versa. Through this policy, religion was used to draw a wedge between the Indians causing massive deaths and displacements along with declining pivotal economic assets. The British knew the fact that India was a region of socio-cultural diversity and in order to exploit the potential resources of this region, it was necessary to provoke and augment the Muslims against Hindus, one caste/class against the other, and the masses against the native princes.²

3. Impact of foreign law on the legal development of Pakistan under British colonial rule

In 1858 the British introduced the British India Act in response to the failed 1857 rebellion, in order to transfer the power to rule the subcontinent from the East India Company (EIC) to the British crown directly. In addition, the British established a post for a Secretary of State for India, who would be counseled by a 15-member council of the British. It was the first of many steps that the British initiated to finally accomplish their Raj over the subcontinent.

Initially, the English law introduced by the British was enforced only upon the Europeans living in the sub-continent, and the Indians were regulated in their affairs of marriage, inheritance, and other matters by Islamic laws for Muslims and Hindu laws for Hindus till 1773. It is till to date not confirm that such division of laws based on religion was introduced on the premises of the divide and rule policy, yet it bore long lasting effect which led to the division of subcontinent into two. While it is not clear whether this bifurcation of the law was proposed to introduce the policy of states based on religion.

In the early one-fifty years of the British rule, the British acquiesced with the applicability of native and domestic laws in matters of disputes, applying the principles of Islamic law for Muslims and Hindu law for Hindus. The reason behind this acquiescence was the codified religious laws and decisions in the subcontinent like the *Fatava-e-Alamgiri* (The Edicts of Emperor Alamgir), which were already relied upon by the judges. In addition, during this time all kinds of religious texts or

¹ RAHMAN – ALI – KHAN, The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division 1–2.

² RAHMAN – ALI – KHAN, The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division 4.

laws were romanticized by the local populace, which led to convenience for the British Raj. For the purposes of achieving the British aims and targets, some of the significant religious texts were translated into English, including the *Fatawa*³ and *Hedaya*⁴ for Muslims, and the *Dharma Shastra*⁵ for Hindus by various English writers.

Nonetheless, this romanticism of the religious laws was quite short-lived. The British gradually became disappointed with their repeated attempts to categorize and unify various religious identities within both Islam and Hinduism. For instance, Islam is comprised of two major sects, namely Sunnis and Shia's. This broad division again comprises of further division, for example, the Sunni sect has four different schools of thought, which can be classified into further sub-groups. Therefore, it became difficult for the British to reconcile and unify all the diversity of opinions into one lump-sum code leading towards a failed legal system.

Besides, this change of attitude in the British from these religious laws can also be viewed from another less judgmental approach. The frustration of British from the religious laws and the introduction of their English common law may have arisen in an attempt to legalize their rule by being more accountable to their colonized people. Say for example, the law introduced by the British would turn them into the prisoners of their own rhetoric, that is they would have to be bound by their own laws no matter what, giving their colonizers a satisfactory feeling. However, the opponents to this point of view suggest that for the British, subcontinent was just like a laboratory where they could experiment their legal laws before implementing them in their own country.⁶

Many scholars have acknowledged and emphasized upon the fact that the existence or non-existence of vibrant, persistent and durable legal institutions in any country depends upon the origin of that country's legal system. It has also been argued that a common law country posits better development conditions in contrast to a civil law country⁷ due to the underlying economic freedom,⁸ judicial independence,⁹ limited government,¹⁰ and efficient law-making.¹¹ Evidence is adduced suggesting that the states formerly subject to British colonial control have experienced superior economic performance compared to states that were colonized by other European powers, at least within the financial realm.¹² With regard to the impact of rule of law outcomes in both common and civil law countries, the scholars have favored the common law system based on its flexible and

³ A fatwa is an Arabic word which means a legal pronouncement in Islam made to clarify a question where Islamic jurisprudence is unclear. It is pronounced by an Islamic scholar on the request of a judge or any other qualified person.

⁴ Hedaya is an Arabic word meaning 'guidance'. According to Islamic belief, guidance has been provided by Allah to humans primarily in the form of the Qur'an. It basically means the translation of the Holy Quran.

⁵ Dharma-shastra is an ancient Indian body of jurisprudence that is the subject to legislative modification, of the family law of Hindus.

⁶ RAHMAN – ALI – KHAN, *The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division* 12–14.

⁷ See BOTERO – DJANKOV – PORTA – SILANES – SHLEIFER, *The Regulation of Labor*.

⁸ LEVINE et al, *Financial Intermediation and Growth*.

⁹ MERRYMAN, *Codes and Codification* 26–33.

¹⁰ See MAHONEY, *The Common Law and Economic Growth*.

¹¹ RUBIN, *Growing a Legal System in the Post-Communist Economies* 10.

¹² See RAJAN – ZINGALES, *The Great Reversals*.

adaptable nature, that is to say the common law is based on the body of case laws which could easily develop in any country in such a way that corresponds to the needs of the society.¹³

In support of the legal development of the British colonies, especially Pakistan, there exist four eminent theories that suggest the impact of common law on their legal and economic spheres. Firstly, there is the *'legal origins thesis'*¹⁴ theory which suggests that it is that kind of legal system adopted by a country that determines its subsequent legal, institutional and economic development. The British imposed common law system in their colonies including Pakistan and this system led such colonies towards superior developments as mentioned earlier. Secondly, there comes the *'endowment theories'*¹⁵ which emphasize upon the influence or impact of the initial and existing conditions on the performance of the subsequent development in the legal and economic arenas. They stress that development of a country depends potentially upon the initial conditions and the legal institutions developed in cognizance with them. Thirdly, *'the transplantation effect'* theory helps to address the failures of the two prior by explaining the correlation between the legal origins and legality – defined as *"the extensive and effectiveness of legal institutions"*.¹⁶ This theory proposes that by transplantation i.e. the process of adaptation and the harmony between the new and old laws bears potential significance than the substance of law itself.¹⁷ According to this theory, if a law adequately addresses a perceived societal need or controversy, the citizens would have an incentive to use the law and to demand institutions that work to enforce and develop the law,¹⁸ and if the system allowed the legal intermediaries responsible for its implementation and administration to the changing needs of the public; popular support would remain high, strengthening legal institutions as a whole for the long-term. Lastly, the *'theories of legal change'* propose that change in legal systems is explained in terms of overall economic or cultural evolution or in terms of the satisfaction of particular social needs, but these theories do not say much about the precise content of legal change. Even *Donald Horowitz*¹⁹ argues that no adequate general understanding of legal change currently exists.

The British colonization of foreign lands and the subcontinent itself, led to fundamental changes in the colonizers, institutional structures, historical trajectory of the colonized areas, and subsequent rule of law performance of these former colonies. Although the initial conditions like the cultural, physical, economic, and institutional endowments of the British colonies had significant impact upon the former models and choices of administration, yet it were the subsequent and intentional institutional arrangements of the British that bore ultimate impact upon their modern day rule of law trajectory. Thus, it can be concluded that it is the colonial experience instead of the initial conditions that prove to be decisive in the development index of a colony. There exist two utmost features of colonial administration and legal transplantation which suggest the existence of long run, stabilized and vibrant colonized countries (or lack thereof): I. The degree of representation in

¹³ RAHMAN – ALI – KHAN, *The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division* 1–2.

¹⁴ BECKS – LEVINE, *Legal Institutions and Financial Development*.

¹⁵ ENGERMAN – SOKOLOFF, *Factor Endowments, Inequality* 56–64.

¹⁶ BERKOWITZ et al., *The Transplant Effect* 167.

¹⁷ MONTESQUIEU, *The Spirit of Laws* 1748.

¹⁸ BERKOWITZ et al., *The Transplant Effect* 167.

¹⁹ See HOROWITZ, *The Quran and the Common law*.

legislative bodies afforded to the native population; and II. The degree to which native and British common law courts and animating values were integrated, fostering the development of localized common law jurisprudence. These two features highlight the significance of the intersection between imported / formal policies and native institutions / norms in reinforcing or undermining one another and ultimately in supporting or inhibiting the development and perpetuation of strong legal institutions.²⁰

Perhaps attributable to its unique importance to the British Empire as well as the lengthy duration of British engagement in the subcontinent,²¹ India's colonial history exposes the extensive diversity of administrative approaches employed by the British officials in governing this vast territory. India was thus administered as a direct/indirect rule hybrid, with varying degrees of involvement by colonial officials. While colonial officials were slow to engage the native populations in the law-making process in British India, their cautious approach to the transplantation of the legal system and rules reflected their acknowledgement of the pre-existing Hindu and Muslim codes of conduct. Before replacing the justice system, the British introduced the fundamental values of consistency and formality in the pre-existing courts in India. Although it is a well-known fact that the modern-day legal system of both India and Pakistan is entirely English, yet no single Act or Statue bears evidence to the implementation of common law system. The British approach for introducing changes in piecemeal in the Indian legal system proved to be effective in two ways; 1) availing them the chance of testing their policies on the native population, and 2) affording the native population the necessary time to adjust to new laws. Eventually, this strategy of the British gave them full control over the formulation of an effective and functional legal system in India during their reign. Through the gradual adaptation of the legal system, British were capable of establishing a proper court hierarchy along with a body of laws which was accepted by the local people. The two important factors (administrative flexibility and responsiveness) ensured strong and stable institutions in the subcontinent even in the face of extreme challenges.

It can be seen that the legislative history in the subcontinent reflects a gradual yet an inevitable progression for a representative government. Initially the authority for legislation was vested in the EIC's Board of Directors based in England. However, by 1726, this situation was altered and British established their own legislative bodies in all the three presidency towns of Madras, Bombay and Bengal to be administered by Crown officials. Unfortunately, these bodies introduced such laws that lacked a systematic organization accompanied with poor publication. The Charter Act of 1833 came to the rescue by strengthening the movement towards legal standardization and centralizing the legislative process in the Governor-General and his Legislative Council. It also directed for the codification of law in the subcontinent, by combining and collecting all the legal sources including regional regulations, acts of parliament, Hindu and Muslim personal law, Islamic criminal law, and the widely construed Roman principles of *justice, equity and good*

²⁰ DANIELS – TREBILCOCK – CARSON, *The Legacy of Empire: The Common Law Inheritance and Commitments to Legality in Former British Colonies* 11–78.

²¹ RAJAN, *The Impact of British Rule in India* 89.

conscience,²² in order to form a one uniform piece of great legal work contained in one whole. The Governor-General possessed veto power on all Council acts and was authorized to exercise his exclusive power over matters related to taxation, military, and foreign relations.

Besides possessing wide ranging powers wielded by the Council, the British still felt the need to provide a certain degree of representation to the local population in the legislative process of their country. This recognition by the Crown officials was as a result of the aftermath of the Indian Rebellion of 1857. The British enacted the Indian Councils Act in 1861 that aimed at transforming the Legislative Council from a body of executives and bureaucrats into a representative legislature. Over the course of next fifty years, it was seen that the local population came to bear increased opportunities for the representation in the Council, although inconsistent in nature.²³ This act of involving the native population into the legislative process proved to be effective for two specific reasons; 1) the training of the post-independence leaders, and 2) to provide legitimacy to the established government institutions. The organization of political parties like Indian National Congress and Muslim League gave way to growing political awareness among the Indians and heightened opportunities for them to participate in their law-making process and governance. By the time of independence in 1947, Indians had nearly ninety years of experience with some degree of representative legislation and responsive government, a background crucial in promoting strong respect for the rule of law.

Speaking of the jurisdictional institutions set-up by the British in their colonies, it can be seen that although such arrangements varied throughout their colonial territories, yet they provide a certain level of integration between the both - the British and native institutions. There existed two different kinds of jurisdictional arrangements made by the British. One was the parallel jurisdictional model where both the systems (the British courts and local institutions) worked independent of each other by employing particular regulations based on specific types of cases or parties to be dealt with under each system. The other was the integrated jurisdictional model where both the systems (the British and native institutions) worked in an integrated manner by allowing a more porous mode of exchanging and adapting the norms and values of one-another.²⁴

In case of the subcontinent, the British laid down the jurisdictional arrangements based on the Administrative and Judicial Plan of 1772. Under this plan, the then Governor General *Warren Hastings* established a series of civil courts or the *Diwani Adalats*, in the less developed areas under the supervision of British officials.²⁵ Thus, the British officials were put in charge with administering the Hindu and Muslim personal law, British common law, regional regulations, acts of parliaments, and the Roman principles of the advancement of *justice, equity and good conscience*²⁶ – as well as Muslim criminal law for certain cases – for a huge local populace.²⁷ While aided by native advisors trained in

²² KOLSKY, Codification and the Rule of Colonial Difference: Criminal Procedure in British India 63.

²³ The Indian Councils Act 1909 (9 Edw. 7 Ch. 4).

²⁴ MONTESQUIEU, The Spirit of Laws 165.

²⁵ HAMID, A Chronicle of British Indian Legal History 46.

²⁶ POLLACK, The Expansion of the Common Law 103.

²⁷ HOROWITZ, The Quran and the Common law 631.

their respective religious customs,²⁸ British officers were sometimes unfamiliar with the task of drafting a unanimous and coherent and consistent body of law from the overabundance of often contradictory legal authorities. In addition, by the time that India was transferred to crown colony, there existed no fewer than seven ‘highest’ appellate courts operating in India and in the face of this legal chaos, British officials merged the three supreme courts and four *sadar adalats* into three high courts in the presidency towns with the High Courts Act of 1861. The principle of stare decisis was emphasized in the new structural arrangement, fostering the generation of a more consistent body of foreign law.²⁹ British accomplished a simple system of pleading and practice, uniform as far as possible throughout the whole jurisdiction, that was aided by the deliberate compilation and publication of the substance and process of Indian law as well as the convocation of a series of law commission which developed comprehensive criminal and procedural codes. They also made concerted efforts to engage the local populace in the adjudicating process, beginning with the Hindu and Muslim advisors that assisted British officers in *Diwani adalats*, *vakil* system, and recruitment of judges etc. The calculated attempts of the British authorities to incorporate Indian norms and personnel into the legal system fostered the development of strong judicial institutions with strong ties to the local population, well-equipped to respond effectively to shifts in citizen demands.

When Pakistan came into being in 1947, the laws in force during the British rule remained intact. There never existed any intention to bring any changes to the body of laws introduced by the British in the entire legal history of Pakistan or to begin the statute work afresh. According to the vision of the founder of Pakistan *Quaid-e-Azam Muhammad Ali Jinnah* a system of law coherent and in accordance with the teachings of Islam shall be governed in Pakistan, which however could not become a reality by then. But in later times during the era of constitution making and the reign of General *Muhammad Zia-ul-Haq*, Islamic principles were introduced by way of a new law (Islamic Sharia law) and incorporated in the Pakistani law, thereby leading to the establishment of a new institution namely, the Federal Shariat Court (FSC). The FSC was authorized with the exclusive power of giving rulings on laws whether they are in accordance with the Islamic teachings or not. There exists a system of implementing local or traditional methods in some areas and tribes of Pakistan for settling the disputes among people commonly known as the ‘*Jirga System*’, a council of tribal elders.³⁰

Furthermore, the *Quaid-e-Azam* also provided the nascent country with a much-needed political ideology. When he was a student of law at Lincoln's Inn in London, he became aware of the concept and implementation of British liberalism that inspired him a lot. This inspiration led to the modern-day Pakistani common law being based upon the common law of England and Wales. He became an ostensible figurehead of the politics of Pakistan which laid the foundations of Pakistan on the common law system, with an adversarial court system and follows other common law practices including the judicial precedent and the concept of stare decisis. Nevertheless, Pakistan still differs from the classic common law system in some ways. Firstly, the laws related to civil and

²⁸ JAIN, *Outlines of Indian Legal History* 94.

²⁹ HAMID, *A Chronicle of British Indian Legal History* 601.

³⁰ SAIGOL, *Pakistan's Long March* 208–210.

criminal matters are codified which is believed to be the legacy and initiative of the British when they introduced the English laws in the form of Statutes in the subcontinent.³¹ Secondly, the judicial procedure comprising of the jury for a trial no longer exists in Pakistan due to the public distrust with its functioning. Thirdly, with regard to the constitutional law matters, Pakistan follows the United States legal system. That is to say, Pakistan's legal jurisprudence has adopted the concept of US-based Federal Structure. Last but not the least, Pakistani law has also been influenced by the Islamic law and traditional *jirga*-based law leaving an impact on the country's judicial development.

4. Codified law in Pakistan besides Europe

The Europe is a best-known example of having laws in codified forms like the Statutes. For every field of civil or criminal law, there exist extensive laws in the form of statutes or codes e.g. the contract law, intellectual property law, code of criminal procedure, code of civil procedure and so on. It seems indisputable that the civil law offers itself more easily and readily to the process of codification than does the common law. This fact can be understood in a more vivid way by looking upon the historical background or elements that gave way to the formation of these two unique and independent systems of laws.

The common law system is based on the concept of *stare decisis*, that is to mean it proceeds from case to case and is basically judge-made law. The lawyers in any common law system recognize the fact that common law is not based on certain specific abstract principles without bearing any practical value in real situations or cases. This system is regarded as conservative, based as it is on - tradition. It is contrary to sudden and frequent changes, therefore tends to be indifferent to deductive reasoning. There exist no consistent set of rules to be applied in any particular situation, which means inconsistent rules find their application in similar kinds of situations based on their distinctions either from one or from another legal relation or branch of law such as contract or property law, which classify such cases. Based on this situation, the fact is a common law lawyer would not be upset by two differing rulings in a similar situation because the history accounts for such a situation and several cases provide insight to the fact.

Whereas the civil law system is more of a deductive type instead of being inductive as the common law system. The civil law system is permeated into one whole body of law provided with basic general principles that need to be applied in several situations, with regard to all fields of law. From this whole, details of rules to be applied in particular situations are drawn and deducted. According to the civil lawyers, the legal system is one whole, coherent and logical body of laws and they consider the various branches of law to be interrelated leading to the fact that the principles of one branch cannot work independent of another for a proper application. They believe that the law should be capable of fast alteration by the process of legislation acting prospectively to the changes in society, thus rendering all such laws inexistence which no longer conform to the societal needs.

³¹ Imperial Gazetteer of India, The Indian Empire 59–60.

The process of development of these legal systems naturally left an impact and influence upon the development of various branches of law, formation of law and the legal profession in both the common law and civil law nations. The center of legal thought in the civil law nations revolves around the universities where the professors of law are held in high esteem for their logical methods of methods of understanding, interpreting, and formulating the law. In Europe, it is the law professor whose authority is considered to be akin to a priest of a church, who is acknowledged for his wit and superiority by the courts as well. Instances of several cases been decided by such law professors have been witnessed due to the of ‘transmission of the docket,’ according to which courts at one time sent the records of difficult cases to law professors and asked them for opinions.³²

Furthermore, as mentioned above, the British made efforts to codify the laws in India trying to formulate an Anglo-Indian law that would aim towards having a unified and predictable modern legal system, meant to regulate economic, political, and social relations between individuals and groups. By so doing, the British tried to justify their claim to bring and ensure. Whereas in reality, such claims were made to in an attempt to distinguish the Europeans from Indians. However, till to date it can be witnessed that the legal legacy of the British is still in force in India, Pakistan, and Bangladesh. The Indian Contract Act, Police Act, the Evidence Act, the Penal Code, the Jail Code, and many other laws have been inherited from the British times. While the Indian sub-continent has been independent for over seventy years, the continued existence of these laws reflects the viability and utility of these laws being employed by the British rulers to administer their colonizers.³³

Specifically speaking, the Indian Contract Act of 1872 is still in force in Pakistan. This Act is a fundamental law relating to contracts and a key Act in regulating the contract law. The basis of the Act is derived from the English common and it is applied to all parts of the country, until specified otherwise. It is through this Act that the conditions and circumstances are taken to be legally binding upon the parties entering into contracts or promises. Under Section 2(h), the Indian Contract Act defines a contract as an agreement which is enforceable by law.³⁴ When the Act was originally enacted, it comprised of 266 Sections, having a wide scope including; General Principles of Law of Contract – Sections 01 to 75, Contract relating to Sale of Goods – Sections 76 to 123, Special Contracts- Indemnity, Guarantee, Bailment & Pledge and Agency – Sections 124 to 238, and Contracts relating to Partnership – Sections 239 to 266. But at present, this Act can be divided into two parts, where part 1 deals with the General Principles of Law of Contract Sections 1 to 75, and part 2 deals with Special kinds of Contracts such as Contract of Indemnity and Guarantee, Contract of Bailment and Pledge and Contract of Agency.

The Act came into force during the times of industrial revolution, when the British courts became aware of the significance of the idea of ‘freedom of contract’. This awareness was of essence for the people of India as it lifted the mercantile and feudal imposed restrictions on the workers as well as the businesses, thus making a move of people from ‘status to contract’. In contrast, a bias for *laissez faire* thought obscured the inequality of trading power in terms of employment, consumer,

³² WAGNER, Codification of Law in Europe and the Codification Movement in the Middle 332–337.

³³ RAHMAN – ALI – KHAN, The British Art of Colonialism in India 19.

³⁴ Section 2(h): The Indian Contract Act 1872 (Act No. 9 of 1872).

and tenancy contracts. But with the concept of freedom of contract by way of a generalized contract law, everybody shared the same degree of free will in every kind of agreement they entered. The English Courts also became very cautious of any interference in any kind of agreement or contract. For instance, in the *Printing and Numerical Registering Co v Sampson*, Sir *George Jessel* MR proclaimed that *'contracts when entered into freely and voluntarily shall be held sacred and shall be enforced by Courts of justice'*.³⁵ With the enactment of the Judicature Act in 1875, common law was merged with the Chancery Courts, however, the principles of equity always took precedence above them. Yet the basic principles of the contract law remained intact and stable, that is a contract included an offer mirrored by an acceptance and supported by free will and consideration to be legally enforceable. These principles were later exported to the entire British Empire. In addition, the pre-requisites of fairness, obligations of good faith and disclosure were felt need less due to the fact that liabilities *'are not to be forced upon people behind their backs'*.³⁶ Parliament's statutes, outside general codifications of commercial law like the Sale of Goods Act 1893, left people to the harsh freedom of contract of the market until the property qualifications for Parliament were reduced, and the electoral vote finally became democratic.³⁷

The modern day contract law is a product of the industrial revolution and social legislation of the twentieth century. Present-day contract law respects free markets, regulate the freedom of powerful contractors, safeguard the rights of weaker parties, and affect social policy concerning matters of consumer protection, employee rights, and business ethics. As this contract law is enacted by the British, it continues to bear the traditional roots of common law legal system in Pakistan. By common law legal system, it is hereby referred to such parts of the law that have their basis on the courts decisions, as opposed to the statutes or acts enacted by the legislature of a country. In Pakistan, the Indian Contract Act, 1872 deals with the matters of contracts. This act seeks to codify the common law by taking all the rules and principles already developed by judges and arranging them together in the form of an act, to clarify the law or to make it more accessible. This attempt or the like thereof also help in initiating a reform or modernization of the existing common law rules or in formulating new rules to deal with problems yet not decided by the courts. Besides providing a considerable attention to the contracts through the process of legislation, the area of contract law is yet considered part of the common law as it is still dominated by the judge-made rules and customs.³⁸ The rules of common law are made keeping view an actual case that comes in the realm of the courts, where the judge(s) decide such case by consulting enormous law reports, digests and citations to discover a suitable precedent that covers the legal case in hand. Once he finds out the right solution to the problem and concludes after rigorous analysis that his/her judgment is one of its own kinds, then such judgment shall become a new law itself. The emphasis on the judge-made law had a strong bearing on the common law system from the doctrine of separation of powers, as

³⁵ See *Printing and Numerical Registering Co v Sampson* 1875.

³⁶ See *Falcke v Scottish Imperial Insurance Co*.

³⁷ The Representation of the People Act 1883 (1983 c. 2).

³⁸ See GODDARD – FELLNER – ORMAND, *Basic Principles of Contract Drafting*.

England had no concept separation among the three basic branches of the state: the legislature, executive, and judiciary.³⁹

The Indian contract law is in regulation not only in Pakistan, but also in India, Bangladesh and Burma. The act was passed by the British keeping in view the sentiments of the local populace of their colonies that was basically a piece of ordinary legislation, deliberately planned and formally enacted in the region. Besides the Indian sentiments, the Act was by and large based on the English common law principles. Prior to this act, matters of contracts were decided by the Indian courts in accordance with the law and customs of Hindus/Muslims, depending upon the religion of the parties. But with the enactment of this act, the religious afflictions were all demolished and a new, uniform set of rules based on common law was applied and extended to the whole of India.⁴⁰

Although the act was based on the principles of English common law, yet there are some differences between the principles enacted and those found in the common law. A few of them are because while provisions of the act are unchanged, the principles of common law have experienced modification over the years. Some other differences may also be due to the change in the social environments of both India and England. Therefore, a few differences between the two have been cited for a clearer understanding. Firstly, in case of the Act in India, consideration is essential to prove the existence of legal intention to bind parties to the contract and considered as a non-negotiable element. While in the case of common law in England, the situation is an inverse reality, that is to say that consideration is only regarded evidentiary in order to create a legal relationship between the parties. Secondly, as mentioned above, although consideration is taken to be a significant element in any legal engagement under the act, yet there exist certain circumstances where consideration may be waived such as contract made out of love and affection.⁴¹ Whereas, this is not the case with common law as it regards consideration as only having an evidentiary value. Thirdly, according to the act, every person to whom the promise is made may either dispense with or remit, wholly or in part, the performance of the promise made to him.⁴² Whereas in common law, any rescission or alteration of a contract has to be affected by means of a new agreement and that should in general satisfy all the requirements of a contract. These and other variations from the common law seem to have been induced by the desire to amend certain rules of the common law or by the feeling that circumstances in Pakistan or India necessitated such departure and proved to be relevant in her context.

5. Conclusion

Keeping in view the fact that the European civil law stands as an epitome of bearing codified laws in the continent, yet there are other countries in the world that follow their lead. Pakistan is a living example of such a phenomenon. Although Pakistan has been colonized by the British for a long

³⁹ WAGNER, Codification of Law in Europe and the Codification Movement in the Middle 337–339.

⁴⁰ MINATTUR, The Indian Contract Act: Its Wanderlust and Warmer Climes 107–108.

⁴¹ Section 25(1) of the Indian Contract Act 1872.

⁴² Section 63 of the Indian Contract Act 1872.

period of time, yet the British brought a change in their policy of non-codified laws to a body of codified laws in the subcontinent region. These codified laws can be found in the fields of civil as well as criminal laws, based largely on the principles of common law and equity. In this paper, a comprehensive analysis of the history of Pakistan's codified law and its impact on the legal development of the country is provided. For the purposes of a vivid understanding of the phenomenon of codified private law outside the realm of Europe, an example of the Indian Contract law of 1872 in force in Pakistan has been cited in detail, encompassing the history, traditional roots and departures from the traditional roots of the act.

Bibliography and sources

- BAKER, J. Hamilton – FRANCIS, Stroud – MILSOM, Charles: Sources of English Legal History: Private Law to 1750. Butterworths 1986
- BECKS, Thorstan – LEVINE, Ross: Legal Institutions and Financial Development. In: MENARD, Claude – SHIRLEY, Mary: Handbook of New Institutional Economics. SpringerLink 2005
- BERKOWITZ, Daniel et al.: The Transplant Effect. American Journal of Comparative Law, Volume 51, 163/2003
- BOTERO, Juan – DJANKOV, Simeon – LA PORTA, Rafael – LOPEZ-DE-SILANES – LEVINE, Florencio Ross et al.: Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes. Journal of Monetary Economics, Volume 46, 31/2000
- BURROWS, Andrew: English Private Law – Oxford principles of English law. Oxford 2013
- CHANDRIKA, M.P. A Comparative Analysis of U.K. and Indian Provision relating to Intention under Law of Contract. International Journal of Law and Legal Jurisprudence Studies, Volume 3, 4/2016
- COQUILLETTE, Daniel R.: Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History. Civilian Writers of Doctors' Commons, London: Three Centuries of Juristic Innovation in Comparative, Commercial and International Law. Duncker & Humblot 1988
- DANIELS, Ronald J. – TREBILCOCK, Michael – CARSON, J. Lindsey D.: The Legacy of Empire: The Common Law Inheritance and Commitments to Legality in Former British Colonies. The American Journal of Comparative Law, Volume 59, 1/2011
- ENGERMAN, Stanley – SOKOLOFF, Kenneth L.: Factor Endowments, Inequality, and Paths of Development among New World Economies. JSTOR, Volume 3, 41/2002
- GODDARD, Chris – FELLNER, Amy – ORMAND Rue-Ann: Basic Principles of Contract Drafting Course Materials. <https://docplayer.net/21484350-Basic-principles-of-contract-drafting-course-materials-chris-goddard-with-amy-fellner-and-rue-ann-ermand.html> (19. 10. 2019)
- HAMID, Abdul: A Chronicle of British Indian Legal History. India 1991
- HOROWITZ, Donald L. The Quran and the Common law: Islamic Law Reform and the Theory of Legal Change. American Journal of Comparative Law, Volume 42, 1994, 233–543
- Imperial Gazetteer of India: The Indian Empire. Historical, Volume 2, 573/1908
- JAIN, M.P.: Outlines of Indian Legal History. Bombay 1996
- JUDD, Denis: The Lion and the Tiger: The Rise and Fall of the British Raj, 1600– 1947. Oxford 2005
- KOLSKY, Elizabeth: Codification and the Rule of Colonial Difference: Criminal Procedure in British India. Law & History Review, Volume 23, 631/2005
- LAU, Martin: Introduction to the Pakistani Legal System, with Special Reference to the Law of Contract. Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law, Volume 1, 1994
- LYON, Ann: Constitutional History of the UK. Routledge 2016
- MAHONEY, Paul: The Common Law and Economic Growth: Hayek Might Be Right. Journal of Legal Studies, Volume

30, 503/2001

- MERRYMAN, J. Henry: Codes and Codification. In: Beth Roemer (2nd ed.): *The Civil Law Tradition: An Introduction to The Legal Systems of Western Europe and Latin America*. Stanford 1985
- MINATTUR, Joseph: *The Indian Contract Act: Its Wanderlust and Warmer Climes*. Journal of the Indian Law Institute 1972
- POLLACK, Frederick Bart: *The Expansion of the Common Law*. London 1904
- RAHMAN, Aziz – ALI, Mohsin – KHAN, Saad: *The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division*. Peace and Conflict Studies, Volume 25, 2018/1 Article 5
- RAJAN, M.S.: *The Impact of British Rule in India*. Journal of Contemporary History, Volume 4, 89/1969
- RAJAN, Raghuram – ZINGALES, G. Luigi: *The Great Reversals: The Politics of Financial Development in the Twentieth Century*. Journal of Financial Economics, Volume 69, 5/2003
- RIVER, Charles: *The British raj: the history and Legacy of Great Britain's Imperialism in India and the Indian Subcontinent*. Createspace Independent Publishing Platform 2017
- RUBIN, Paul H.: *Growing a Legal System in the Post-Communist Economies*. Cornell International Law Journal, Volume 27, 1/1994
- SAIGOL, Rubina: *Pakistan's Long March*. Development and Cooperation, Volume 36, 5/2009
- SHLEIFER, Andrei: *The Regulation of Labor*. Quarterly Journal of Economics, Volume 119, 1339/2004
- The Indian Councils Act 1909: 9 Edw. 7 Ch. 4
https://en.wikipedia.org/wiki/Government_of_India_Act_1919. (31. 12. 2019)
- The Indian Contract Act (Act No. 9 of 1872)
<http://www.vakilno1.com/bareacts/indiancontractact/indiancontractact.html> (31. 12. 2019)
- The Representation of the People Act 1883
https://en.wikipedia.org/wiki/Representation_of_the_People_Act_1883 (31. 12. 2019)
- TREITEL, Guenter: *Some Comparative Notes on English and American Contract Law*. SMU Law Review, Volume 55, 1/2002
- WAGNER, Wencelas J.: *Codification of Law in Europe and the Codification Movement in the Middle of the Nineteenth Century in the United States*. Paper 2324, Indiana 1953
- WEISS, Gunther A.: *The Enchantment of Codification in the Common Law World*. Yale Journal of International Law, Volume 25, 2/2000 435–532.

DÉKÁNY Botond

hallgató, demonstrátor

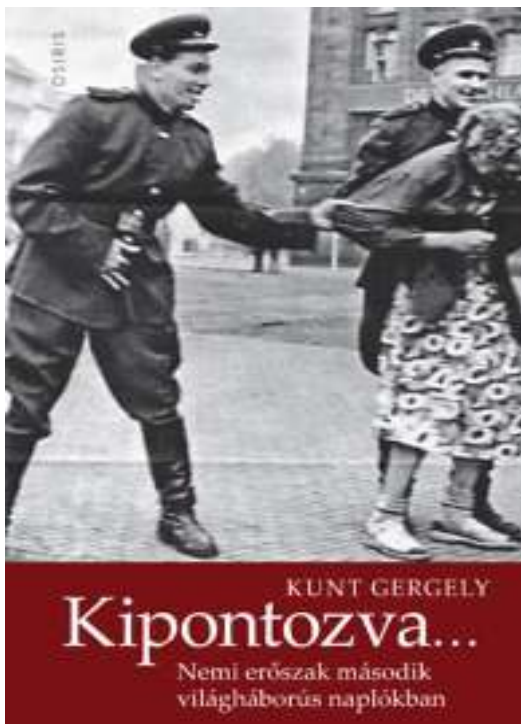
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.12

Amikor a naplók valóban megszólalnak

Gondolatok Kunt Gergely Kipontozva... című művéről¹ és Bicskey Erzsébet naplójáról²

Általában igaz a naplórás műfajára, hogy az író nem az utókornak, de még csak kora kíváncsi szeméinek sem szánja művét. A naplórás célja többek közt az önelemzés, az ember saját magával megejtett eszmeceseréje. Hasznos lehet az emlékezésben, a későbbi döntéshozatalban, így az egyén karakterfejlődésében. Amire pedig esetünkben természeténél (összintesség) fogva alkalmas, az egy fantasztikusan izgalmas, új nézőpont biztosítása történelmünkkel, múltunkkal kapcsolatban.

A Kunt Gergely által gyűjtött naplók³ tanúsága és Bicskey Erzsébet, az Angolkisasszonyok Nyíregyházi Női Felsőkereskedelmi Iskolájában érettségiző fiatal lány naplója több mint alkalmas azon tétel ellenpontozására, mely szerint a történelmet a győztesek írják. Mert államok, szövetségeik konfliktusai, fegyveres összeütközései ugyan eldönthetők, sőt az utókor szól is hadvezérekről, hatalmakról, akik győzelmet arattak. Ugyanez az utókor azonban megkérdőjelezi és megítéli az agresszorok motivációit. Ugyanakkor bármily sérelem (legyen az egyéni, nemzeti), még ha végül megtorolt is, bármily reménylett előny (területi, gazdasági), még ha elnyert is, komolyan mérlegre tétetik e naplósorok fényénél, melyek az érte fizetett árról tanúskodnak.

E tanúvallomások vádlottja pedig a belőlük kirajzolódó összkép láttán elsősorban nem is az

¹ KUNT Gergely: *Kipontozva... Nemi erőszak a második világháborús naplókban*. Budapest 2019, 240 pp.

² „Belső Várkastély” Bicskey Erzsébet, egy fiatal lány naplója 1940–1946. Szerkesztette, a kíséretanulmányt írta, a szöveget gondozta és magyarázatokkal ellátta: KÁNTÁS Balázs – KUNT Gergely – SZABÓ Piroska – SZERÉNYI Ildikó. Nyíregyháza 2019, 276 pp.

³ A kötet a következő források alapján készült: MOLNÁR Margit (álnév): *Napló*. Msc.; MÁRKOSSY Klára (álnév): *Napló*. Budapest – Nyíregyháza 1944. december 24. – 1945. május 7. OSZK QH 3171; Fortepan. Lissák Tivadar fényképe (72925. sz.) 1944; BICSKEY Erzsébet: *Napló*. Harmadik füzet (1943. november 24. – 1946. március 3.); BODÓ Róza: *Napló*. Második füzet (1945. június 13. – 1947. november 1.); A Szív. A Jézus Szíve Szövetség heti értesítője. 1945. július 21.

áldozatok egyes sérelmeinek okozói (legyenek azok szovjet katonák Magyarországon, magyar katonák a megszállt Ukrajnában vagy amerikai katonák az általuk fenntartott menekülttáborokban), hanem a háború című darab rendezői. Mert olyan darab ez, melyet nem szabadna kigondolni, megírni, finanszírozni, de végképp nem műsorra tűzni a történelem színpadán. Ha mégis így esett, hát legyen műfaja tragédia. Megtekintéséhez ajánlott a szóban forgó naplók szemüvege. E szemüveg egy helyet láttat, melyen jól kirajzolódik az emberi életkörülmények teljesen megváltozott állapota és folyamatos alakulása, embereket akik e kihívásoknak sem lelkiismeretükre hallgatva, sem azt ignorálva nem tudtak kielégítően megfelelni.

Látunk kispolgári környezetének mikrovilágából azt őt körülvevő makrovilág borzalmaira reagáló fiatal lányt, aki egyoldalúan szeret,⁴ és látunk anyát gyermekétől, feleséget férjétől elválasztva. Az itthon maradt nők szenvedéseit kiegészítendő, rövid bepillantást nyerünk az otthontól távol, a lelkiismeretével és az ellenséggel küzdő magyar férfi helyzetébe. Ez a forrás segít igazán megérteni azt is, hogy milyen lehetetlen helyzetben léteztek maguk a megszálló szovjet hadsereg katonái is, akiktől a naplóíró nők aztán a megismert borzalmakat elszenvedték. Ezzel persze nem menthető semmilyen gonoszság, de a tézis áll: a háború nem embernek való léthelyzet.

Mindkét kötet, ha mégoly terhes olvasmányok is, rendkívül fontosak, hasznosak és tanulságosak. Annak pedig, hogy a belőlük levont következtetések milyen messzemenők, a szerzők nem szabnak gátat. Ez egyedül az olvasón múlik.

⁴ A napló, melynek eseményei nagyrészt Nyíregyházához, kisebb részt Nyírbátorhoz és Budapest környékéhez kötődnek, 2008-ban egy lomtalanítás alkalmával került Szabó Piroska irodalomtörténész, az Országos Széchenyi Könyvtár későbbi könyvtárosa tulajdonába.